

Veress Miklós

Sorshúzás után?

„Sors, nyiss nekem tért...”
(Petőfi)

Üveget vett le tétován,
míg fölmérte a boltot.
Szeme se lángol - bár sovány,
s tüdőbajosan hajlott;

tejespultnál elálldigál,
és szája lefelé lejt.
Nézi a sort, s egy sort citál:
bizton valami közhelyt.

Olyan picinke, oly szegény,
akár egy szobafőstő.
Mögötte sorba állok én,
s rikolt a pénztárosnő,

hogy: ...trallalla... a pénz hamis,
hát: hordja magát innét.
És - elszégyelve magam is -
helyette hogy fizetnék -

a csapóajtó visszacsap,
arcom az eső mossa,
a cipőmet meg a mocsok,
ahol tárva a kocsmá.

Se itt, se ott - csak sejteni:
kődben a fehér zászlót -
amint csontvázán cipeli
mindazt, mi ronggyá ázott;

és rámlegyint csak szeliden,
hogy tovább ne kövessem:
Segesvár várja: Betlehem,
hogy újra megszülessen.

Tücsöknémaság

Amikor is még hol-nem-voltam -
fürdettek somogyi esők,
és lázas lettem: omladt falban
dalolni kezdett egy tücsök.

Honnét jött, mettől-meddig házalt
őszök és tavaszok között;
ki tudta, s hogy talán a láz volt,
melyhez közelébb költözött?!

Testem a veríték kiverte -
havak verték az ablakot:
életem újra énekelte,
és azután elhallgatott.

Csak, mikor újra dideregtem,
és éjjel priznicelt anyám,
a lázfallú albérletekben
elszunnyadtam tücsökszaván.

Mentem Szegedre Kaposvárról,
és tántoroghattam haza,

*és káromkodhattam is - bárhol
elért az izzó éjszaka.*

*Mikor előle vándoroltam,
tán előlem - elém szökött.
Falak közt éltem. S minden falban
benne ciripolt a tücsök.*

*Lopóztam utána titokban,
tiportam volna boldogan,
míg fölfogtam, hogy: kívülem van,
csak mindig ott, ahol magam;*

*hol föllobbantják könnyű lázam
tüdőmnek csipkebokrai,
hogy mikor eső ver - ne fázzam,
mint a többiek odaki.*

*Mért kutatnám tovább, hogy hol van,
mért tudná ki és mért vagyok -
csak addig dalolhat a falban,
ameddig én is ő vagyok;*

*s mi lesz utána: minek tudnám,
hogy átciripol-e a zene
azon a nagy, mennyei dunnán,
ha már aludnom illene?!*

*Isten ciháját ráncigálom,
hogy maranna kinn félfüle,
ha föltücsöklík majd halálom,
bár úgylis hallom nélküle*

*a nemléte, amit még ő sem,
azt, ami néki is titok;
míg lázam méri szenvedésem,
hogy tőle mily gyorsan futok.*

*Amíg csak éltem - vándoroltam
eddig, hogy valahol: lakom
falak között, és minden falban
bolonddá vertem kobakom;*

*s nevetetek, mert megtörténhet
mindaz, mi nem történt velem,
kivéve azt a semmiséget,
hogy nincs is tücsök nélkülem;*

*és várok - bárha nincs is válasz,
csak némaság - míg elhiszem,
hogy a hiányzó tücsökszó az,
amiért mégis létezem.*

*Mintha magam - akkor hagy cserben,
amikor épp megérteném.
Amit megélni sose mertem,
az volt: a néma költemény.*

Szívhang és visszhang

*Idefújja a holtakat
a decemberi koraszél.
Anyám szívembe látogat,
megnézni, hátha belefér.*

*Már sikolynyi se: nem beszél,
de némaságot is tagad,
mint ágat zizzenő levél,
ha villanydróton fönnakad.*

*Maga a dal: volt hangjegyek
egy gyerekfüzet vonalán,
hol-ott, hogy nélküle legyek,
csak kottafej voltam talán.*

*De fõnn vagy lenn: mi is a cél,
és mit kell visszhangoznia
a szívnek: mit zeng, mit zenél
a némaság szimfónia;*

*egy didergõvé, aki fél
átszonátázom magamat:
megszaggat a kreutzeri szél,
mint vak-hegedûs - húrokat.*

*Sötét koncert - hajnalodom
az árvaság hangjainál.
Kezem elmotoz hajadon,
akár lelkeken a halál;*

*és félálomban félvakon
bódorgok zörejek után:
fõltépem minden ablakom,
hátha úgy szabadul anyám,*

*s nem dörömbözi szívemet
kis csontkezével legbelül,
míg álmodom magamba temet,
hol õ nincs... Ők kegyetlenül*

*verik létünket: az anyák,
kikben Isten maga helyett
fõltalálta az õsmagányt:
az emberi rejtekhelyet:*

*falra festett barlangiszonyt,
amitõl csupavér kezünk,
mert ha nem voltak (s Ő se volt)
te sem vagy - mi sem létezzünk;*

*és a szobákban más lakik,
másik kéz, ami simogat -
vannak helyettünk valakik,
akiknek léte kítaged;*

*ha decemberi koraszél
idefújja a holtakat,
és ajtót csapkodva beszél
süvítõ, végtelen huzat;*

*s a koponyám belsõ falán
szánkózik körbe és hideg:
szívembõl kifújja anyám,
ki már az úrben didereg;*

*s hogy ne fájjanak benn nagyon
hörgõutak és vércörök -
rácsapja ajtóm, ablakom
a hiányára, mely örök.*

Kertész Ákos

Az örökség

Történelmi regény. Vázlat

Amikor Klein József (egyések szerint Jakab) beállt honvédnak, nem gondolt az ükunokájára. Arra gondolt, hogy a negyvennyolcas forradalom kitörését követő antiszemita zavargások után, végre fölfogták ezek a buta magyarok, hogy a magyar zsidók komolyan gondolják, hogy ők is magyarok. Mózes hitű magyarok. Klein József ugyan már itt született, de a nagypapája még odaát, Oroszországban, és épp eleget mesélt otthon a kozák pogromokról ahhoz, hogy az egész ópécskai Klein família örüljön neki, hogy befogadták őket a magyarok, és hogy őszintén hálásak legyenek új, választott hazájuknak, Magyarországnak, és ezt be is akarják bizonyítani.

De ez annak idején egyszerűbb volt, Klein József (egyések szerint Jakab) voltaképp nem akart bizonyítani semmit, azt csak a család magarázta bele később. Ő csak azt tudta, hogy híre ment: jön a muszka! Mármost muszka vagy kozák: ez az Oroszországból menekült zsidónak egyre ment. Ha utánunk jön a muszka, akkor bizony fegyvert kell fogni, és miután a magyar szabadságharc katonai vezetői föleszméltek végre, hogy minden fegyverforgatóra illetve tábori felcserre és kirurgusra szükség van a haza védelmében, és elfogadták immár honvédnak az egy esztendeje jelentkező zsidókat is, hát József (Jakab) fegyvert ragadott, és minthogy ő nem doktor volt, csak pék, nem tiszt lett belőle, hanem egyszerű közlegény.

De így is büszke volt magára, pedig nem ismerte Petőfi versét, hogy *Tiszteljétek a közkatonákat, /Nagyobbak ők, mint a hadvezérek*; egyszerűen jó érzés volt egy zsidó péknek, hogy magyar honvéd lehet. Józsefet a világosi fegyverletétel után bezupáltatták büntetésül a Monarchia hadseregébe, ahonnan csak tizenkét év letöltése után kapta meg az obsitját. Harminchét évesen nőült meg, még pont jókor, hogy összekalapáljon tizenkét echte magyar zsidógyereket, hiszen egy volt vörös sapkás magyarságát már csak nem lehetett megkérdőjelezni.

Egyik utódja (unokája vagy dédunokája - ez éppoly bizonytalan, mint a saját neve volt; mert egyik iraton József, a másikon Jakab szerepelt, de azt ki lehetett deríteni, hogy e kettő ugyanaz a személy), szóval az egyik ópécskai Klein fiú aztán Ópécskáról először Aradra, majd Óbudára költözött, ott valamiképp, valószínűleg nejeének, Schönstein Irmának, pontosabban a Schönstein lány hozományának köszönhetően, megalapította a későbbi patinás híró Kálmán pékséget Óbudán, mert mint magát magyarnak valló zsidóember, Klein Salamonról egyenesen Kálmán Sándorra magyarosította a nevét.

Fia, Kálmán Ferenc aztán még rajta is túltett asszimilálódásban, mert meg is keresztelkedett, ami Sándort (Salamont) nem izgatta föl különösképpen, mert erősen neológ zsidó volt, a pékség érdekelte, nem a vallás. A pékség ügyének meg éppen kapóra jött 1920-ban a numerus clausus, mert így Ferenc nem járhatott egyetemre, ugyanis történésznek készült, de ki hallott már olyat: zsidó történész? Egy zsidó legyen vagy orvos, vagy ügyvéd, vagy kereskedő, vagy iparos. Vagy vigéc. És vegye át az apja üzletét, ha már az apjának üzletet adott a Jóisten.

Na, a Feri ettől keresztelkedett meg, mert a hivatalos egyetem helyett egy szabadegyetemre járt, ahol egy lhász Vilmos nevű erősen szefárd kinézetű, szinte negroid zsidó történész tanítványa, sőt később barátja lett, csakhogy ez az lhász Vili konvertita volt, vagyis keresztény zsidó, és megtérítette a Ferit is. Salamon nem bánta, ha ez az ára, hogy a Feri átvegye tőle a pékséget és továbbvigye a dinasztiát.

Ferenc aztán megnősült, elvett egy gyönyörű szép, hullámos, sötétbarna hajjú, barna bőrű és világítóan tengerkék szemű zsidólányt, bizonyos Villányi Lilit, aki a Somogy megyei, látrányi Weisz családból származott, és Kálmán Feri térítői buzgalma eredményeképpen, amibe lhász Vilmos is besegített, még az esküvőjük előtt megkeresztelkedett, így aztán katolikus templomban esküdtek, és fiuk, Géza, talán soha nem is tudja meg, hogy zsidó, ha a háború közeledtével nem szaporodtak volna meg a zsidótörvények.

Mert így az történt, hogy Kálmán Ferencnek 1942-ben, amikor Géza tíz éves lett, oda kellett állnia fia elébe, és bevallani neki a családi titkot (Ferenc néha úgy érezte: szégyent), hogy ők voltaképpen zsidók. Illetve persze nem, hiszen katolikusok, de mégis. Szóval zsidónak számítanak a zsidótörvények értelmében, de ez átmeneti dolog, majd elmúlik, ha a háborúnak vége lesz.

Miért, akkor mi lesz? Akkor győzünk?

Nem győzünk, sőt, reméljük, veszünk, de akkor már nem firtatják majd a múltunkat, és keresztények lehetünk.

És most akkor mi nem vagyunk keresztények?

Dehogynem, csak zsidónak számítunk...

Értem, mondta erre Géza, mert nem értette. Szóval mi nem vagyunk őskeresztények.

Micsoda marhaság ez, hördült föl Ferenc, tudod, kik voltak az őskeresztények? Az első keresztények? Akiiket Jézus és tanítványai és Szent Pál először megtérítettek. És azok egytől egyig zsidók voltak!

De akkor mi is őskeresztények vagyunk!

Értsd meg, kisfiam, most azt mondják őskereszténynek, akiben nincsen zsidó vér.

Vér...? Hogy-hogy vér?

Úgy, hogy a nagyszülei sem zsidók.

Ja, akkor a gójok?

Ezt a szót meg ne halljam még egyszer ebben a házban! - kiabált Ferenc, ingerülten, de nem tehetett róla, attól lett ingerült, hogy nem bírta a fiának megmagyarázni ezt a rasszista elmebajt. Abban az időben még senki sem lett volna képes úgy fogalmazni, hogy: etnikailag zsidó vagy, kisfiam, vallásilag nem. Ez a fogalom, hogy „etnikailag” nem volt közismert.

Más gyerek is becsavarodott volna ebbe az identitászavarba, de Kálmán Géza bírta a gyűrődést, sőt, érdekes módon, akkoriban sok gyerek, aki ugyanolyan helyzetben volt, mint Kálmán Géza, elég könnyen vette az egészséget, mert még nem ment vérre a dolog, de nem átvitt értelemben: szó szerint. Még nem lett élet-halál kérdése, hogy ki zsidó, ki nem. Géza is csak azért bánkódott, mert hogyan védje meg azután zsidó barátait, ha egyszer ő is zsidó. Azt fogják mondani: hazabeszél!

És leginkább azt viselte nehezen, hogy nem vették föl a piaristákhoz, pedig az lhász Vili bácsi két nagyobbik fia, a Laci meg a Feri is oda járt, na ja, nekik könnyű, mondta Ferenc, a Vili bácsi ária-párja, de ezt Géza nem értette.

Ez azt jelenti, hogy a Médi néni, a Vili bácsi felesége, Fabríciusz Mária őskeresztény, így az lhász fiúk csak félzsidók, és ők

járhatnak a piaristákhoz, magyarázta Géza apja. Pedig Gézát négy éven keresztül ő maga, Ferenc, azzal buzdította jó tanulásra, hogy Géza is a piarista gimnáziumba fog járni, de ahhoz tiszta kitűnőnek kell ám lennie. Ő a maga részéről teljesítette a feladatot: tiszta kitűnő lett, és ezzel a tiszta kitűnővel csak ahhoz nyert jogot, hogy az Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium első bé, vagyis zsidó osztályába járhasson.

Ez disznóság, gondolta Géza, és rögtön a névsorolvasásnál meg is mondta az osztályfőnöknek, hogy ő itt van ugyan, de nincs is itt, mert nem itt van a helye. Ő egy vallásos római katolikus fiú, aki már latinul ministrál, hetenként szokott gyönni és áldozni, neki semmi keresnivalója a zsidó osztályban. Ezzel eleinte nagy derűtséget keltett, röhögött rajta az egész osztály, a tanár úr is, meg a diáktársak is, de aztán, minthogy Géza makacszkodott, az osztályfőnök elkergette.

Köszönd meg a magyar hazának, hogy zsidó létedre egyáltalán valamilyen gimnáziumba is járhatsz! Pimasz! Takarodj! És ki vagy rugva!

Úgy, hogy másnap Kálmán Ferenc kénytelen volt kézen fogni a fiát, bemenni vele az iskolába, megalázkodni először az osztályfőnök, majd az igazgató előtt, alázatos tisztelettel bocsánatért esedezni, hogy nem a gyerek hibás, hanem ő, mert nem tudatosította a gyerekekben, hogy katolikus vallása ellenére azért ő mégiscsak egy büdös zsidó - ha nem is izraelita.

Így Géza kegyelmet nyert, de a zsidó osztálytársai nemigen becsülték a nagy keresztény buzgóságáért, vagyis piszok rosszul érezte magát a zsidó osztályban, mert a zsidók éppen úgy kirekesztették maguk közül, mint a keresztények; egyedül Kovacsics Jóska barátjával, elemi iskolai osztálytársával érezte jól magát, bár ő a keresztény osztályba járt, de a papája is, meg a sógora, Friedländer Jenő is nagy szocdemek voltak, a Népszavát olvasták, és nem ismerték a faji megkülönböztetést, nem vették tudomásul, hogy Géza zsidó; vagyis tudomásul vették, csak nem törődtek vele. Elvből. Sőt, nemcsak elvből, hanem szeretetből sem.

Ferenc meg panaszkodott az ügyvéd barátjának, a Rockenstein Nándornak, aki szintén kikeresztelkedett zsidó volt, hogy a gyerek rémesen nehézfejű, nem akar megérteni elemi dolgokat. De Rockenstein Nándi bácsi nem értett egyet Géza apukájával, és azt mondta, ő az oka, minek tagadta le előtte, hogy zsidó.

De amikor nem zsidó!

Na ez az, látod? Zsidó. Katolikus vallású zsidó. Te is tudod. A zsidó nemcsak egy vallás.

Hát mi, faj? Te is egyetértesz a náci fajelmélettel?!

Nem, Ferikém. Egy faj van, a homo sapiens, de sok nép van. A zsidó egy nép, amelyik a kétezer éves szétszóródás ellenére sem bírt sehohol beolvadni.

Mert nem is akart!

Nem hát. Mert a vallása megőrizte a népi öntudatát.

És mi, keresztény zsidók?

Nekünk pechünk van. Mi beolvadnánk, de minket nem hagynak. Ez van. És Nándi bácsi ezután följajánlotta, hogy segít megszerezni Gézának a Horthy féle tanúsítványt, hogy legalább Gézának legyen könnyebb az élete.

Ugyanis a zsidó törvények idején a Kormányzó, aki azért nem bízott száz százalékig a német győzelemben, és egy kicsit az angolok felé is sandított, a zsidó törvények szigorát mérsékelendő, kitalálta, hogy annak a zsidó fajú egyénnek, akinek ősei már a tizenkilencedik század elején Magyarországon éltek, és őseik közül valaki a Hazának nagyobb szolgálatot tett, ő maga, a Kormányzó, személyesen tanúsítja, hogy mentesülhet a zsidótörvények nagy részének hatálya alól. (Katonatiszt és földbirtokos, például, nem lehetett, rangot - báróságot - nem vásárolhatott. Na und! - kommentálta a megszorítást Nándi bácsi.) És Ferencsel nekiláttak bújni az anyakönyvi hivatalokat és a levéltárakat.

Tavasza kiderítették, hogy Géza minden őse Magyarországon élt már a múlt század elején, és közülük az egyik ükapja, a főntebb már említett Klein József (egyes iratok szerint Jakab), nagy szolgálatot tett a Magyar Hazának, mivel honvéd volt a szabadságharc idején.

Amikor Géza megtudta, hogy jövőre már a keresztény osztályba járhat, vagyis együtt járhat Kovacsics Jóskaival, indiántáncot járt örömeiben, és attól, hogy az üknagypapája negyvennyolcas honvéd volt, meg egyenesen a mennyországban érezte magát. Kidüllesztett mellette járt, mint egy valaki. Mint egy gróf. Az ő nemesi címerén az volt látható, hogy az ükapja negyvennyolcas honvéd volt. Na, ez volt az a körülmény, amire Klein József (Jakab) nem gondolt, mert nem is gondolhatott, amikor negyvennyolcban honvéddnek állt.

Az 1943-44-es tanév jól indult, Kálmán Géza ugyan tudta, hogy a második a-osztályban (a keresztény osztályban) Kovacsics Jóska védelme alatt áll, de balhéra nem is került sor, befogadta őt a keresztény fiúk közössége, tudták, hogy valamiképp hivatalosan „nem számít zsidónak” és a hivatalos döntést mindenki tudomásul vette. Történetünk szempontjából eseménytelen hónapok következtek egészen 1944. március 19-ig.

Aznap szállták meg az országot a németek. Vasárnap volt, ebédeltek, vagy az ebédhez készülődtek, amikor megszólalt a telefon, Géza nem tudta ki telefonál, de Apu (Ferenc) barátja volt, vagy lhász Vili bácsi, vagy Rockenstein Nándi bácsi; Ferenc elsápadt és visszafordult az ebédlőasztalnál ülők felé (vendégek is voltak), és azt mondta: bejöttek a németek. Géza akkor még nem is értette pontosan, mit jelent az, hogy bejöttek. Honnan jöttek be és hová? Apja a rádióhoz szaladt, bekapcsolta, éppen a Művészlemezek című vasárnapi műsor ment, mindenki szorongva várta a zene végét, a híreket, és akkor végre bementek valami olyasmit, hogy a szövetséges német csapatok bevonultak az országba, hogy segítsenek a magyar hadseregnek a közeledő szovjet csapatok elleni védekezésben, mindenesetre kiderült, hogy reggel lépték át a határt, incidens nem volt, a határőrség nem tanúsított ellenállást.

Elesett az ország, kiáltott föl Ferenc tragikusan, egyetlen puskalövés nélkül elesett!

De Géza nagybátyja, János bácsi, aki családostul szintén ott volt ebéden, azt mondta, hogy hála istennek, a védekezésnek semmi értelme, a német hadsereg még így is (vagyis a háború vége felé, sok-sok veszteség után) van olyan erős, hogy napok alatt fölmorzsolna minden ellenállást. Csak fölöslegesen folya a vér.

Majd meglátod, mondta Ferenc vészjóslóan, milyen morális hendikeppel indulunk majd a háború után, amiért minden ellenállás nélkül lefeküdtünk a németeknek.

De legalább nem éljenünk tömegesen az utcán, mint az osztrákok, mondta erre János bácsi, aki Anyu, Villányi Lili bátyja volt.

Géza nem tudta, mi az a „hendikep”, és amilyen gyorsan csak lehetett, rohant ebéd után Kovacsicsékhoz, és ott megtudta, hogy az országot megszállták a németek. Érdekes, ezt rögtön értette; azt, hogy „bevonultak”, hogy „segítenek a védekezésben”, hogy „elesett az ország”, azt nem értette pontosan; valahogy Kovacsicséknál még a hangsúlyok is mások voltak, mint otthon, az ő nyelvüket jobban értette Géza, mint a saját szüleiét.

És attól a naptól kezdve megszűnt a gondtalan élet, egyszerre elszálltak a gyerekek, és Kálmán Géza átmenet nélkül fölött lett. Tizenkét éves, koravén fölött. És Kovacsics Jóska is, mert ő is érintve volt. Attól a naptól kezdve megszűnt az önámítás, Géza tudomásul vette, hogy zsidó (de nem akármilyen zsidó, olyan, akinek az ükapja negyvennyolcas honvéd volt), és Jóska is tudta, hogy ők meg szocialisták, és a papája az illegális kommunista párt tagja, és őket is ugyanúgy halálra ítélték a németek és a magyar

fasiszta szövetségeseik, mint Kálmánékat, akik nem politizálnak, csak zsidók.

A gimnazisták március tizenötödikére kokárda helyett nemzetiszínű szalagot varrtak ferdén a diáksapkjukra; aki még nem fejtette le, az fönnhagyta, aki már leszedte, visszavarratta újra: hadd lássák a németek, hogy ez itt magyar föld, hiába vonultak be. De csak a keresztény osztályba járók: a zsidók félték. Géza és Jóska még nyitott bicskát is hordtak a zsebükben, cserkészbicskát, aminek a Morze-ábécé volt a markolatán, Friedländer Jenő szerzett négy öntöttvas bokszert, egyet magának, egyet-egyet a gyerekeknek, Jóskának és Gézának, egyet az apósának, de az rajta maradt, mert az öreg Kovacsics egész vasárnap azon gondolkodott, hogy illegálitásba kéne vonulnia (de hová, kihez? - sajnos, ez nem volt megszerveve), míg másnap hajnalban be nem csöngetett érte két civil ruhás magyar detektív és egy egyenruhás SS tiszt, és el nem vitték, így az öreg Kovacsics bokszertét Jóska nővére, Panni hordta a ridiküljében.

Géza és Jóska lélekben föl voltak készülve az ellenállásra, és bármilyen föladatot végrehajtottak volna, de nem találtak az ellenállókai kapcsolatot. A diákok körében is dúlt a kuruc szellem, valamiféle németellenes hazafiság, annyira, hogy pár hét múlva igazgatói körlevélben kellett fölszólítani a gimnázium tanulóit, hogy március tizenötödike régen elmúlt, indokolatlan, hogy a nemzetiszínű szalagot tovább viseljék a sapkjukon („nem csinálunk játékszert szent nemzeti szimbólumainkból!”), aki nem távolítja el a szalagot, el lesz távolítva a gimnáziumból. Nem történt semmi. Aki eddig is hordta a nemzetiszínű szalagot, ettől nem vette le, és senkit sem csaptak ki a gimnáziumból.

Hamarosan kiderült, hogy a Horthy tanúsítvány érvénytelen, akinek van, kitörölheti vele a fenekét. Géza számított erre, nem érte váratlanul. Géza apját, Ferencet behívták munkaszolgálatosnak, Jóska sógorát, Jenőt is behívták katonának. Géza unokanővére, Sári, pánikszerűen hazautazott a mamájához (Géza anyukája nővérehez) Tatabányára, a mamája a postáról telefonált, hogy Sári azonnal jöjjön haza, hogy együtt legyen a család.

Géza testvéreként szerette Sárít (már hat éve velük lakott minden tanévben, mert Tatabányán nem volt gimnázium), és pontosan tudta, hogy Sárinak nem szabad hazamennie vidékre. Mert vidéken nem lehet elbújni. Pesten, a nagyvárosban pedig lehet. És ha baj van, nem szabad engedelmkedni a parancsoknak, hanem illegálitásba kell vonulni, vagyis bujkálni kell és letagadni, hogy az ember zsidó. Kovacsics bácsit sem viszik el, ha elég gyorsan dönt, és még vasárnap elbújik valakinél.

Gézának senki sem hitt, azt mondták, gyerek, a Sárinak a mamája mellett a helye, nehéz időkben igenis legyen együtt a család. Sárít és családját, testvéreit és a Nagypapát, mert ő is ott élt Tatabányán, pár hét múlva aztán behajtották a komáromi gettóba, onnan egyenesen a pályaudvarra, betuszkolták őket a marhavagonokba, és irány Auschwitz! Egyedül Sári maradt életben, mert tizenhat éves, egészséges, fiatal lány volt, és kényszermunkára osztották be. Három kisebb testvérét, Annus nénit és a Nagypapát belökték az érkezésük napján a gázkamrába. A Nagypapa aznap lett nyolcvanhárom éves, és kibírta az ötnapos utazást a marhavagonokban az auschwitzi rámpákig. Gézának igaza lett, de ezt akkor még nem sejtette.

Később a fölnöttek csodálkoztak: honnan tudja? Géza úgy vélte, nincs ezen mit csodálni. Ő egy negyvennyolcas honvéd ükunokája, persze, hogy tudja az ilyesmit előre.

A zsidóknak, Gézának is, föl kellett varmiuk a ruhájukra a sárga csillagot. Aztán el kellett hagyniuk a lakásukat, és átköltözni valamelyik csillagos házba. Az átköltözés ellen Géza nem tudott mit tenni, de a sárga csillagot lefejtette a ruhájáról, és csak gombostűkkel tűzte föl addig, amíg a házmester fölkéje előtt el nem haladt, akkor a legközelebbi kapualjban letépte, és attól kezdve nem volt zsidó. Tudta, hogy a németek és a magyar németrajongók és zsidógyűlölők gazemberek, és gazemberekkel szemben nem lehet tisztességes eszközökkel harcolni. Bújni, tagadni, hazudni kell! Állandóan Kovacsics Jóskával lógott, moziba jártak és uszodába meg focimeccsekre, és mivel a zsidóknak csak tizenegy föl egyig volt kijárási engedélyük, ezalatt kellett bevásárolniuk és elintézniük minden dolgukat, Géza sokszor napokig Kovacsicséknál aludt. Elment kedden tizenegy óra után, és hazajött pénteken egy óra előtt.

Géza anyukája néha sirva és a kezét tördelve könyörgött neki, hogy ne csináljon ilyesmit, tartsa be a törvényeket és a rendeleteket, mert baja lehet, és még a végén meg fogják ölni, de Géza csak a vállát vonogatta. Egy negyvennyolcas honvéd ükunokájának ezek a németbérenc hazaárulók nem parancsolhatnak, és szarik a rendeleteikre. És úgyis beállnak partizánnak a Jóskával, mihelyt föl tudják venni a partizánokkal a kapcsolatot. Ahogy az üknagypapája harcolt a császáriak ellen, ő ugyanúgy fog harcolni a Hitler német hordái ellen, mondta költőien, csak anyukája érzett a szívében jeges rémületet, hogy ez a fiú megőrült. És fölhívta Nándi bácsit, és szemrehányást tett, hogy minek kellett elmondaniuk Gézának ezt a negyvennyolcas honvéd üknagypapát.

Joga van ismerni a családja történetét, mondta Nándi bácsi.

Akkor beszélj vele, mert nem normális, még valami bajt hoz magára, ha így halad, börtönbe kerül vagy egyszerűen fölkoncolják az utcán.

Nándi bácsi el is jött, és rábeszélte Gézát, hogy ne csináljon semmi örültséget, Géza meg is ígérte neki.

Én nem akarok hősi halált halni, mondta. Én csak méltó akarok lenni a negyvennyolcas honvéd ükapámhoz: ő sem halt hősi halált. Én csak le akarom győzni a németeket.

Te, egyedül? - kérdezte Nándi bácsi.

Ki mondta, hogy egyedül? Hát nincsenek szövetségeseink? A Szovjetunió, Amerika, Anglia és a Tito partizánjai?

Kapcsolatban állsz velük? - kérdezte Nándi bácsi komolyan. Ígérd meg, hogy amíg föl nem veszed velünk a kapcsolatot, semmi marhaságot nem csinálsz. Dekkolsz, és nem tűnsz föl senkinek. Stimmt?

Stimmt - mondta Géza, és Nándi bácsi megnyugtatta Villányi Lilít, hogy nem lesz semmi baj. Nem is volt semmi baj október tizenötökéig, a Horthy féle kiugrási kísérletig.

Közben, október letelején levelezőlap jött Géza édesapjától, Ferencről. Ez állt rajta: „Újvidéken önállósítottam magam. Vigyázatok ti is magatokra, mindenkit csókol: Feri, Apu”. Hurrá! - ordított Géza, aki hiába volt korához képest bölcs, koravén fiú, a család legidősebb (ittthon maradt) férfitagja, tehát Ferenc távollétében a család feje, akkor is csak egy tizenkét éves kölk volt - örömeiben indiántáncot járt, és azt ordította, hogy zengett tőle az egész zsidóház: „partizán lett az Apu, a Tito partizánja!”; amíg Anyu le nem térdelt előtte, és összetett kézzel, mintha az Istenhez imádkozna, nem könyörgött neki, hogy hagyja abba, mert ha ezt valaki meghallja, elvihetik és agyonlőhetik az egész családot. Géza lecsillapodott, de a magatartását megváltoztatta az a tudat, hogy nemcsak az ükapja volt negyvennyolcas honvéd, de az apja is Tito-partizán, és még dagadóbb mellel járt, még büszkébb volt, és még elszántabb. Egy negyvennyolcas honvéd ükunokájának és egy Tito-partizán fiának hősként kell viselkednie; alább nem adhatja.

Apja partizán mivoltára azon kívül, hogy az ó-szerbiai Bor városát, Újvidéket és a szerb partizánokat, az apját és Titót Géza meglódult fantáziája összekapcsolta, semmi bizonyíték nem volt. Géza mindenesetre élvezte a szabadságot, melyben vakmerősége folytán részt lehetett, de semmi balhét tényleg nem csinált, híven Nándi bácsinak tett ígéretéhez, mert a magyar partizánokkal a kapcsolatot fölvenniük (Jóskával együtt - természetesen), nem sikerült.

Október tizenötödikén szép nyárutó volt, melegen sütött a nap, minden ablak nyitva állt, és minden ablakból a rádió kiáltotta világgá a Kormányzó szavait, hogy a háborút a németek elvesztették, további vérontásnak semmi értelme, a magyar hadsereg vegye föl a szövetséges szovjet hadsereggel a kapcsolatot, és forduljon a németek ellen. Géza családfőként úgy döntött, hogy részükről a

háborúnak vége, visszazökkent a kizökölt idő, tehát fogják a cuccot, amit elbírnak, ő, az Anyu és két testvére, és hazaköltöznek a valódi lakásukba. Kálmánék óbudai lakása három szobából állt, melybe egy négytagú, Szabolcsból menekült családot telepítettek be.

Kálmán Géza mint családfő intézkedett, hogy véget ért a háború, ez az ő lakásuk, az Apja különben is partizán, és percekben belül itt lesz a Tito partizánseregével, és betelepítettek (akikről kiderült, hogy Gyulaházáról menekültek; ami egy község Kisvárdától tíz kilométernyire, és a családfőt Ágoston Tibornak hívják), azonnal adják át nekik a legnagyobb szobát, a nappalit. A másik két szobában ideiglenesen meghúzhatják magukat, most már úgyszólván napokon belül szabad lesz az út vissza Gyulaházára. Aztán Ágoston Tibor elmondta, hogy Gyulaházán egy pékműhelyt hagyott, s most azon kesergett, hogy vajon mennyi maradt meg belőle, Géza örvendezett, hogy ők is pékek, nagyszerű, így biztosan megértik egymást arra a kis időre, ami Ágostonék hazaindulásáig hátravan.

Ágostonék először szemlátomást be voltak tojva, de aztán lassan megnyugodtak, zárt ajtók mögött hallgatták a rádiót, végül Ágoston úr azt mondta Gézának, hogy na, fiatalember, azt hiszem, ti előbb kotródtok el innen, mint mi: ugyanis Szálasi átvette a hatalmat.

A Kormányzó úrtól Szálasi, ez a senkiházi, ez a nyilas patkány? - Géza fölényesen kacagott. Majd a magyar királyi hadsereg pont ennek a nimandnak fog engedelmeskedni Horthy Miklós, a Legfőbb Hadúr helyett!

Jobb lesz Őcsi, ha már most befogod a pófádat, míg nagyon be nem fogja valaki, mondta Ágoston úr vészjóslóan, amikor megjelent a Laci.

Laci az Anyu bátyja volt, és nagyon elütött a családtól. Az iskolából kimaradt, megszőkött, csavargott, aztán csapos lett, majd pincér, és a tintát is szerette rendesen. De ha berűgött, nem lett agresszív, kötekedő, mint mások, Laci aranyos, jókedvű részeg volt, olyankor viccelt, szellemes volt, szerette az emberiséget, ő maga is sármos volt spiccesen és szeretetreméltó. Harmincnyolcban, amikor két nővérük, a Rezi meg a Boriska családotul Angliába emigrált, ő is fontolgatta, hogy (szép jiddis szóval, amit Ferenc nem szeretett hallani) télachot vesz a nővéreivel együtt, és minthogy nem volt szakmája, beállt a KÁLMÁN PÉKSÉGBE inasnak egy félévre, és Géza tulajdonképpen akkor szerette meg; Laci volt Géza kedvenc rokona. Angliába persze nem ment, ahhoz lusta volt, viszont nyitott egy kurva-kocsmát a Bérkocsis utcában, és egy valódi bárcás prostituáltat szemelt ki élettársnak, aki Laci kedvéért abbahagyta az ipart. De erről csak Géza tudott, mert egyszer meglátogatta őket a Kovacsics Jóskával meg a nyáron, és Lacinak nem kellett szólnia, Géza magától is tudta, hogy amit látott, arról a család előtt mélyen hallgatni kell. A Mama (nagymama), mindig kényeztette a Lacit, és mindent elnézett neki, és amikor a testvérek apprehendáltak, hogy miért mindig a Laci, amikor ő érdemli meg a legkevésbé, a Mama titokzatos mosollyal csak annyit mondott: mert ő van a legjobban rászorulva. A Mama már csak ilyen volt, ilyen jiddische Mamme, csak ezt Géza akkor még nem tudta így megfogalmazni.

Szóval, a Laci jött egy biciklivel, hogy gyerünk fölpakolni minden cuccot, és nyomás ki Kelenföldre az Olgicához, mert Szálasi tényleg átvette a hatalmat. A Mama valószínűleg azért is szerette Lacit, mert bár nagy piás, meg kurvapécér volt őkegyelme, ha a családban valahol baj volt, ott tüstént megjelent. Lacira mindig számítani lehetett. Géza pedig még valami megmagyarázhatatlan ösztönnek engedelmeskedve ellopta gyorsan a gyulaházi Ágoston pékség néhány cégfejléces levélpapírját, a cég körbelyegzőjét és a bélyegzőpárnát HÁTHA JÓ LESZ VALAMIRE alapon.

Olgica ária-párja volt (mint Iház Vili bácsi), egy kis szépséghibával, ugyanis a férje Koestler Jani bácsi nem volt gój. Félzsídó volt, de erről senki sem tudott sem a házban, sem Jani bácsi munkahelyén, a Beszkártnál (fiatalok kedvéért: az egykori BKV), ahol ellenőrként dolgozott. Viszont a fővárosi közlekedési vállalat kiemelt hadi-fontosságú üzemnek számított, ezért Koestler Jani bácsit nem hívták be. Nem úgy, mint a Lacit, de mi az egy Villányi Lászlónak! Világos, hogy két hét múlva lelépett a munkaszolgálatból, azóta dekkolt úgy is, mint katonaszőkevény, úgy is mint zsidó. Ettől ő még nyugodtan aludt Rózsi mellett, kivéve azt a nem kevés időt, amikor szerelmeskedtek, Olgica, Koestler Jani bácsi, sőt Anyu szerint is botrányosan zajosan és szemérmetlenül. Géza csak röhögött, imádta mindkettőjüket.

De sajnos Olgicáéknál nem Laci, még csak nem is Koestler Jani bácsi, hanem Olgica volt a századparancsnok. És legalább egy hétig úgy kellett élniük, mindenkinek, Gézának is, mintha a lakásban csak Olgica és a kislánya, Janika laknának. Jani bácsi ugyanis minden reggel bement a Beszkárthoz, és csak este jött haza. Géza idegei fölőrldtek a dekkolásban, és megszőkött. Egy reggel letélacholt, fölkereste Kovacsics Jóskát, együtt lógtak egész nap, és szeretett volna náluk is aludni, de ebbe Kovacsics néni nem ment bele. Ne haragudj, de éjjelre nem merlek itt tartani, tudod, hogy Kovacsics bácsi kommunista, lebukott, és biztos, hogy bennünket is figyelnek. Nappal a Jóska osztálytársa vagy, abban nincs semmi, de ha itt alszol, jöhetnek és igazoltathatnak, ki fia-borja vagy, mit keresel itt.

Gézát első alkalommal iszonyúan letolták, de második alkalommal Olgica parancsára Koestler Jani bácsi elővette a szíját és elfenekelte, és közben nyikkanni se volt szabad, mert a lakásból nem hallatszódhatott ki egy hang sem. Harmadik alkalommal, mielőtt Jani bácsi fogta volna a szíját, Géza közölte, hogy ha megütik, ordítani fog, mint akit nyúznak. Akkor Olgica azt kérdezte: képes volnál a nyilasok kezére adni anyádat, a testvéreidét, Lacit, Rózsit, és bennünket, akik befogadtunk?!

Igen, mondta Géza szemrebbenés nélkül. Az én úknagyapám negyvennyolcas honvéd volt, az édesapám partizánként harcolt a németek ellen, és nem élhetek úgy, mint egy patkány!

Szóval, mi patkányok vagyunk?!

Azt nem mondtam, csak azt, hogy énnekem kell a szabad mozgás.

Elmehetsz, de ide nem jöhetsz vissza - mondta Olgica.

Nem Olgica nénihez jövök vissza, hanem az anyámhoz.

Akkor mehettek mindannyian!

Ez volt az a pillanat, amikor Anyu fölhívta Nándi bácsit, aki egy védett svéd csillagos házban élt, hogy csináljon valamit ezzel az elmebeteggel, ezzel a honvéd úkunokával, mert ez képes a nyilasokra hozni a nyilasokat, és a nővére, Olgica, aki menedéket nyújtott nekik, jogosan akarja kirúgni őket. Géza két napig nem beszélt. Ha enni kapott valamit, megette, de nem vetkőzött le, ágyba nem feküdt, székre nem ült. Hátát a falnak támasztva a szőnyegen kuporgott, és üres tekintettel bámult a semmibe. Olgica pillanatról pillanatra jobban gyűlölte, és Lili, az anyja úgy érezte, beleroppan abba a teherbe, amit a fia jelentett számára így.

Két nap múlva megjött a fölmentő telefon. Nándi bácsi azt üzenete, hogy Géza csomagoljon, ha van mit, és jelentkezzen a Lónyay utca 9-ben, a Collegium Emericánában, a dominikánus atyák fiúinternátusában, (ahol egy úgynevezett „Menekült Otthon” működik, ami egyedül maradt zsidó gyerekek álcázott búvóhelye), páter Mihalovics Vendelnél. Géza megcsókolta Anyut, hűgát és a kisöccsét, Koestler Jani bácsival és Janikával, az unokaöccsével kezét rázott, és kerülte Olgica tekintetét. Úgy ment el, hogy nagynénjének nem is köszönt, miközben tudta, hogy rohadt igazságtalan, mert Olgica az életét kockáztatja a Kálmán családért...

A kollégiumban semmiféle páternél nem jelentkezett, hanem egyenesen a srácokhoz ment. Sziasztok! Ti mind bujkáló zsidók vagytok? Pszt! - szólt rá egy magas, szőke, göndör hajú srác, akit, mint később kiderült, Kohner Pólónak hívtak.

Szóval mind, értette meg Géza.

Éppen, hogy nem mind. Él itt két igazi menekült család, mondta Pólo, a Szilágyiék és a Lakatosék. Mi többiek... hát mi igen.

Az internátusi szárny két emeletes volt, emeletenkint három lakással, minden lakás egy előszobából és két szobából állt, klozet minden emeleten a hátsó lépcsőházban. Minden szobában két emeletes vaságy volt pusztá matraccal, egy vaskályha, semmi más. Ha a kályhába bedurrantottak, azon lehetett valamit főzni. Már aki szerzett valahonnan edényt, mert a papok egy tányért sem adtak. Két fölött asszony is volt a bujkálók között, kisgyerekek anyukái, az egyiknek egy, a másiknak három kicsi, hat éven aluli gyereke volt, de nem a két anyuka, hanem három tizenhat év körüli fiú volt a főnök. Afféle triumvirátus. Az egyik Kohner Pál, aztán egy Glück Andor és egy Weinberger Jóska nevű srác, akik Mátészalkáról együtt szöktek ki a gettóból, és tehervonat ütközőjén lógtak föl Pestre. A többi gyerek egyedül bujkált, volt közöttük egy hét éves lány is a három éves tesójával. Az is egyedül. Elvitték a szüleit.

Kell itt valakinél jelentkezni?

Nem kell, csak ne pofázd el senkinek, hogy itt dekkolni lehet, mert már nincs több hely. A dominikánus atyák leszarnak minket, nemhogy kaját, de még takarót sem adnak, viszont azt csinálunk, amit akarunk. Úgy élünk, ahogy tudunk, azt esszük, amit szerzünk, akkor gyűjtünk be a vaskályhába, ha tüzelőt lopunk.

Géza ekkor gondolt egy nagyot, és az *Ágoston Sütőde, Gyulaháza, Kossuth Lajos utca 10. cégtul.: Ágoston Tibor, alapított 1889* fejléccel ellátott papírra ráírta fölött írással, hogy Kálmán Géza. Gyulaházi Lakos, szül. Budapest, anyja neve Villányi Lili, ettől-és-ettől nálam áll alkalmazásban, mint pékipari tanuló stb. Ezt az igazolást a községi leventeparancsnok kérésére, levente igazolvány céljára állítottam ki. Aláírás: Ágoston Tibor. És a cég körpecsétje. A bujkáló zsidógyerekek álmélkodva nézték.

Ezután Géza vett egy bejelentőlapot, szabályosan kiállította és azzal együtt megkereste a kolostori épületszárnyban páter Mihalovics Vendelt. Bemutatta neki az Ágoston Sütőde féle igazolást, és elmondta, hogy székéren menekült a család, illetve édesanyja, húga és két öccse, mert édesapja katonatiszt, főhadnagy, amikor belekeveredtek a debreceni tankcsatába, és a lovak megvakultak, a székér fölborult, édesanyját és testvéreit egy német teherautó vette föl, és később őt is fölvette egy másik német katonai teherautó, és szerinte anyukája és testvérei itt vannak Budapesten, de nem tudja, hogy hol. A Keleti pályaudvaron más menekültektől hallotta, hogy itt, a Lónyay utcában, a dominikánusok kollégiumában működik egy Menekült Otthon, ő római katolikus, véletlenül a keresztlevele is nála van és a születési bizonyítványa is... ezért idejött, és kéri a pátert, fogadja be őt, amíg anyukáját meg nem találja.

És ki mondta neked az én nevemet?

Az a fiú Heves megye, Verpelétről. A Balikó Károly. Ő is menekült. (Volt Gézának egy osztálytársa az elemiben, a Balikó Károly, aki arra a kérdésre, hol született, összecsapta a bokáját, és vigyázz állásban azt kiáltotta: „Heves megye, Verpelét!”. A „hevesmegyeverpelét” ezért így, egy szóként maradt meg Géza emlékezetében.)

Mutasd azt keresztlevelet.

Kálmán Géza megmutatta. Meg a születési anyakönyvi kivonatát is. Ez a két „jó” papírja volt, mert mindkettőn föl volt tüntetve, hogy mindkét szülő vallása: római katolikus. Sőt, az is kiderült belőlük, hogy hatnapos korában keresztelték meg.

Te Pesten születtél?

Igenis!

Hogy kerültél Gyulaházára?

Úgy, hogy odavalósiak vagyunk, de akkor apukámat fölhelyezték Budapestre.

És mi édesapád foglalkozása?

Vasutas.

A dolog hitelesnek látszott, bár Géza meg mert volna esküdni rá, hogy a páter tudja, hogy ő zsidó. Mindegy. Föl lett véve hivatalosan. Géza akkor előhúzta a kitöltött bejelentőlapot, és arra kérte Páter Mihalovics Vendelt, hogy írja alá, mert csak érvényes budapesti rendőrségi bejelentőlapra kaphatja meg a Menekült Igazolványát és az élelmiszer jegyeit.

A páter hosszan és tűnődve tanulmányozta a szabályosan kitöltött bejelentőlapot, a keresztlevelet, az Ágoston Sütőde igazolását, Kálmán Gézát, és Géza ruházatát. Géza zsinóros Bocskai-télikabátot viselt, fején leventesapka volt, és a kabátot a derekán egy cserkészöv fogta össze, sárgaréz csattal, amin ott virított a cserkészliliom, és alatta félkörben a cserkészek jelszava volt olvasható: LÉGY RÉSEN! Géza ebben a szerelésben egészen magyarosan festett, mivel szőke volt és kékszemű (askenázi típus), nem ordított róla, hogy zsidó. A pap fürkészőn a szemébe nézett, Géza állta a tekintetét (magában a honvéd üknagyapjára és partizán édesapjára gondolt), aztán páter Mihalovics Vendel szó nélkül aláírta a bejelentőlapot a „szállásadó” rovatban. Egy szót sem kérdezett.

Köszönöm, mondta Géza. Laudetur Jésum Christus!

In aeternum, amen.

Géza most már a fejét merte volna tenni rá, hogy a pap mindent tud. Talán arra is rájött, hogy ő az, akit Rockenstein Nándi bácsi ajánlott be hozzá, lehet, hogy Nándi bácsi a nevét is megmondta. Mert a pap egy szót sem szólt arról, hova menjen, kinél jelentkezzen, hol keressen ágyat, hogy nem kap ágynevet, de még kosztot sem, teljesen magának kell magáról gondoskodnia, ennek fejében szabad, mint a madár. Azt sem mondta, este hánykor van kapuzárás, mert hivatalos kapuzárás nem volt. Illetve a páterek kilenckor bezárták ugyan a kaput, de föl lehetett csöngetni külön a kollégiumba, és a csöngő Kohner Póló szobájában szólt, ő nyitott kaput, ha meg volt beszélve.

Géza látta, hogy Kohner Pólónak van fényképezőgépe. Nem tudnál csinálni rólam így, levente sapkában, Bocskai-kabátban néhány igazolványképet, kérdezte tőle. Kohner Póló „civilben” dúsgazdag szülők gyereke volt, és valóban volt fényképezőgépe, még hozzá a legdrágább, legmodernebb Leica. És hozzá komplett fotólaboratórium. Boldogan csinálta meg a fényképet, örült, hogy részt vehet valamiben. Ilyen bátor zsidót nem látta még, mondta. Pedig egyszerű. Az üknagyapám negyvennyolcas honvéd volt, az apám meg partizán. A Titoékkel harcol a németek ellen: én nem lehetek gyáva, nevetett Géza.

Másnap elment a rendőrségre és szabályosan bejelentkezett. Onnan egyenesen a Bakács téri előljáróságra: ott adták a Menekült Igazolványt és az élelmiszerjegyeket. Sorban állás közben Géza elmesélte a történetét olyan hitelesen, hogy egy asszony aztán meg is hívta vasárnap ebédre, de Géza nem mert elmenni, félt, hogy olyan hosszú idő alatt kiesik a szerepéből, elég, ha csak egyszer elszólja magát. Hiszen ezek a menekültek vad antiszemita is lehetnek... Géza nem tudhatta. A fényképekre nem volt szükség, a Menekült Igazolvány nem volt fényképes.

Hétfőn fölkereste Kovacsicsékát, akik örömjongással fogadták, hogy megvan, jól van, nem bukott le. Géza elmesélt mindent, hogy milyen remek helyen van, milyen szabad, és milyen hamis iratokot szerzett.

És ezt mind te csináltad, és te találtad ki teljesen egyedül? - kérdezte Jóska nővére.

Igen, mondta Géza.

Ejha! - szólta Panni valahogy jelentőségteljesen, Géza legalábbis úgy érezte, de Panni nem folytatta. Kovacsics néni ellenben a viszontlátás örömeiben följajnlotta, hogy ha Géza el tud jönni, mindennap kap valami ebédet. Amíg nekünk van mit enni, te sem halsz éhen, ígérte.

Géza elmondta még, hogy szeretne szerezni egy levente igazolványt is, nem véletlenül fogalmazta meg úgy az Ágoston-féle igazolást, hogy azt a pék levente igazolvány céljára állította ki. Panni kérdésére elmondta, hogy úgy képzei, bemegy ezekkel a

papírokkal a Lónyai utcai református gimnáziumba, és megpróbálja megkeresni a gimnázium levante parancsnokát. De hogyan? kérdezte Panni, mit tudom én, mondta Géza, belépek a kapun, és majd meglátom, mi a helyzet. A többi attól függ. Nem lehet előre megtervezni valamit, amiről nem tudok semmit, ott helyben kell eldönteni, mit csináljak. Ez igen, mondta Panni. Géza azt kérdezte, volna-e kedve Jósának elkísérni őt a református gimnáziumba, és igazolni a meséjét azzal, hogy ő a pesti unokatestvére, de mielőtt Jóska válaszolhatott volna, Panni az öccse nevében már meg is ígérte. Persze, mi az hogy!

A gimnáziumban csak a portást találták, de az tudta, hol lakik a levante parancsnok, aki a tornatanár is volt egyben. Itt nem messze, a Ráday utcában. A levante parancsnok (egyúttal tornatanár) valóban ott lakott a második emeleten, egy udvari lakásban, de csak a konyháig engedte be őket. A konyha eszméletlenül bűdös volt, macskahúgy szag keveredett izzadságszaggal és a mosdatlanság szagával, mindez sárgarépa főzelék, pálinka és hideg cigarettafüst szaggal; a parancsnok szeme vörösen égett, borostás volt, másnapos és rosszkedvű. Nem értette, mi a francnak kell ilyenkor, amikor az oroszok már lövik a várost, levante igazolvány. Pont azért, kapott a szón Géza, mert akkor föl tetszik írni az én címetem is, és ha a levante szűkség lenne, én is kaphatnék behívót.

Mi a francnak lenne szükség ilyen kölykökre?! - mordult rá a parancsnok. Te nem vagy észnél! Örülj, hogy lyuk van a seggeden, és próbáld túlélni az ostromot...

De Gyulaházán is mi, levante ástuk a tankcsapdákat! Én is szeretnék hozzájárulni a haza védelméhez!

Akkor volt igazolványod is. Most hol van?

A másik csomagban, anyukámnál.

A tornatanár mintha azt morogta volna a foga között, hogy „hülye”, de ezt nem értették tisztán. Kiállította a levante igazolványt, beleragasztotta a Kohner Póló fotóját, és lepecsételte. Géza nevét és címét nem írta föl.

Tűnjetek a francba! - ezzel búcsúzott.

Szerintem begyulladt, mondta Jóska. Begyulladt, hogy valami nagy nyilasnak a gyerekei vagyunk, és ha nem állítja ki az igazolványt, följelentjük, úgyhogy jó volt az alakításod. Szerinted milyen színész lennék, kérdezte Géza. Azt hiszem, kimondott színészi tehetségem van, de ez kell az illegalitáshoz. Ha vége lesz a háborúnak, lehet, hogy színész leszek.

Panni kikérdezte a fiúkat, hogy sikerült a levante igazolvány beszerzése, minden részletre kíváncsi volt, aztán hosszan vizsgálta azt az „igazolást”, amit Géza kézírással írt és aláírt Ágoston Tibor gyulaházi pékmester nevében. Hány ilyen cégjelzéses papírod van még?

Tizenegy, mondta Géza.

És megvan még a bélyegző?

Meg hát, mondta Géza, még a bélyegző-párna is. Azt is elloptam.

És el tudnád hozni ezeket holnapra?

Persze, miért ne? Kellenek valakinek?

Kellhetnek... Te hogy tudsz ilyen felnőtt írással írni? - kérdezte még Panni.

Géza erről volt híres a suliban, mondta rögtön Jóska. Ha valamelyik srác nem merte az ellenőrzőjét a faterjával aláírni, Gézához hozta. Igen, mondta Géza is, ilyenkor egy papíron addig gyakoroltam az aláírást, amíg lendületből, mintha tényleg az én írásom lenne, alá nem tudtam írni a nevet. Mert mások azzal szúrják el, hogy aprólékosan le akarják másolni az írást, de az sohasem sikerül. Lendületből kell hamisítani!

Másnap Panni elvitte a fiúkat egy angyalföldi földszintes ház udvarába, ahol hátul fészer állt: egy használaton kívüli asztalos műhely. Ott dolgoztak a hamis irat gyártók. Jósának nem volt igazi munkája, ő összekötő lett, időnkint ő vitte el a kész igazolványokat a megadott címekre, de Géza kezűgyessége és íráshamisító képessége nagyon kellett a csapatnak. És Panni még Kohner Pólót is beszervezte, akihez néha Géza vagy Jóska elvitt egy-egy idegent, akiről a konspiráció szabályai szerint semmit nem tudtak, még a nevét sem, és igazolvány fényképet rendeltek róla Pólónál, aki boldog volt, hogy végre tehet valami hasznosat, és nem csak lapul, mint a patkány a csatornában. (Ezek Póló szavai.) A fotók negatívjaik elégették.

Géza csak néhány embert ismert, pedig sokan voltak. Azt tudta, hogy a Párduc egy illegális pártsejt embere, és a Mókus a lengyel futárok budapesti bázisának dolgozik. Párduc műszerész volt, a Mókus nyomdász. Pannit még Kovacsics bácsi szervezte be, és amíg Gézát Panni el nem vitte a műhelybe, erről az egészből Jóska sem tudott.

Géza lett a Rigó, és a fedőneve Szemethy István, Jóska is két nevet kapott. Ő lett a Hentes, és a Végh Mihály. Minek kell két fedőnév, kérdezte Géza.

Mert ha én lebuknék, és - mondjuk - vallatnának, magyarázta Panni, először azt mondanám, hogy a te fedőneved Rigó. De ezzel nem elégednének meg, kíváncsiak lennének az igazi nevedre, és tovább vallatnának.

Vernének? - kérdezte Géza és megborzadt.

Naná! Mindenesetre valahogy kínoznának. Amikor már nem bírám, akkor köpnék, és azt mondanám, hogy a Rigó igazi neve Szemethy István. És akkor megnyugodnának. De mindenkinek ugyanazt kell tudnia, hogy ugyanazt vallhassák, ha sor kerül rá, de reméljük, nem kerül rá a sor.

Itt tartottak, amikor Jósával együtt lebuktak a Veszta Moziban. Bődületes marhaság volt! Valakinek, aki illegális munkát végez, hamis iratokat gyárt, akinek a munkájától és információitól más emberek élete függ, tilos szórakozásból, heccből, hülyülésből moziba járnia, és ezzel kockáztatni. Igaz, hogy ilyen munkát ritkán végeznek tizenkét-tizenhárom éves kölykök. Géza erre gondolt, amikor bevágták a menetbe, erre gondolt, amikor megálltak gyülekezni az óbudai zsinagóga előtt, a téren, és az a hír terjedt el, hogy ha összegyűlik a megfelelő számú fogoly, akkor átterelnek mindenkit a Bécsi útra a téglagyárba, és onnan indítják őket tovább hajnalban. Géza nem tudta, hányan lehetnek, de úgy érezte, több százan.

A *Dal a tűzpiros virágról* című finn filmet nézték meg, amire csak tizenhat éven felüliek mehettek be. Fogadjunk, hogy belógunk, mondta Jóska, és már ez is marhájó hecc volt, hogy megnéznék egy filmet tizenhat éven felülieknek, tizenhárom évesen. Jóska ment a pénztárhoz, ő volt a magasabb és ő látszott érettebbnek, minden sikerült, a jegyszedő néni sem fogott gyanút. Vagy már nem is figyeltek oda. Közeledett a karácsony, már erősen hallatszottak az orosz ágyúk, néha egy-egy belövés is rémítette a népet. Géza meg Jóska abban a szinte tudathasadásos állapotban várták a belövéseket, hogy egyrészt ösztönösen féltették az életüket, másrészt azonban minden robbanásnál boldogok voltak: jönnek az oroszok! Ut majd az igazság órája!

A film gyönyörű volt; szerelmes film, ők meg azért mégiscsak kiskamaszok, és a katarzis élményétől káprázva jöttek ki a nézőtérről, alig akarták elhinni, hogy a nyilasok razziaznak. Géppisztolyos srácok voltak, alig idősebbek náluk: tizenhat-húsz évesek, fekete egyenruhás pártszolgálatosok nyilaskeresztes karszalaggal. Csak a vezetőjük volt idősebb, olyan harminc év körüli százados, katona egyenruhában, de ő is nyilas karszalagot viselt.

Minden férfi a falhoz! Kezeket föl! Razzia! A nők elmehetnek! Gézáék természetesen a nők között osontak kifelé, de észrevették őket. Hé, kölkök! Ti lányok vagytok?!

Nem, de mi gyerekek vagyunk, pofázott vissza Jóska.

Amikor belógtatok, nem voltatok gyerekek? Akkor tizenhat éven fölüliek voltatok?! Nyomás a falhoz! Kezeket föl, mint a többiek! Na, gyerünk, elő az igazolványokat! Hogy hívnak? Az egyik pártszolgálatos suhanc vezette az igazoltatást: mindenkit letegezett. Öreg embert is, aki nagyapja lehetett volna. Az iratokat a tisztnek adta, aki szó nélkül átnézte és visszaadta őket. Aztán csak a fejével intett. Ezt balra, azt jobbra. Géza látta, hogy jobbra küldi az igazolvány nélkülieket, a - korukból láthatóan - katonaszökevényeket és a zsidókat. Mert nem ő volt az egyetlen.

Jóskát simán elengedték, pedig csak egy fényképes BSZKRT diákbérlet volt nála. Na, tűnj el! Hát te, kispofám?

Géza magabiztosan szedte elő a papírjait. Először a levante igazolványát, de egy brifflapban hordott mindent. Előkerült a Menekült igazolványa, a bejelentője, az élelmiszerjegyei, de még a keresztlevele is. Ez baj volt. A levante igazolvány untig elég lett volna. A fiatal srác egymás után bányászta elő az igazolványait a levéltárcából, és adta tovább a tisztnek, aki minden újabb papír után egyre gyanakvóbb képpel tekintett föl.

Ez mi?

Ez a Menekült igazolványom, mert Gyulaházáról menekültünk, csak elvesztettem a szüleimet - mondta Géza izes tiszántúli tájszólással, melyet egy hónap alatt lesett el a mátészalkai Glück Andortól és Weinberger Jóskától.

Engedjék el, ő a barátom! Tényleg menekült, nálunk lakik! Jóska a legnagyobb ökörséget csinálta. Fél perce mondta be a címét: Wekerle Sándor utca 17. Gézának meg minden igazolványán ott virított a Collegium Americana címe: Lónyai utca 9.

Tűnj el, míg nem késő! - mondta a százados Jóskának. - Mi ez a sok papír? Keresztlevél... születési bizonyítvány... istenvalaga... Gyulaházi vagy? Akkor hogy-hogy Pesten született?

Apukám vasúti tiszt, akkor éppen Pestre helyezték. Aztán hazamentünk...

Ez hogy tudja nyomni a rizsát! Mint egy igazi zsidó... És miért hordod magadnál az összes élelmiszerjegyedet?

Mert Menekült Otthonban lakom! És ha ellopják...?

Ez a bejelentőlapja... lakásod?

A Collegium Americana. Kilencedik kerület, Lónyay utca 9.

Szóval nem a haveroddal laksz? Mit is mondott az a kölyök? Wekerle-telep? Hol van az a másik?

Már meglógott...

Minek hurcolsz magaddal ennyi igazolványt?

Mert bujkáló zsidó!

Géza dallamosan fölkacagott. Én, zsidó??? Nahát, sok mindennek néztek már, na de zsidónak!!! Röhögő görcsöt kapok... A dominikánusok Menekült Otthonában lakom, tessék fölhívni páter Mihalovics Vendel atyát, ő majd igazol! Gyulaházáról menekültünk. De belekeveredtünk a debreceni páncélos ütközetbe, megbokrosodtak a lovaink, a szekerünk fölborult, édesanyámat meg a testvéreimet fölvette egy német katonai teherautó, engem...

Kuss! Becsukni a hadova-ládát! Ez úgy hazudik, mintha könyvből olvasná, és még bohóckodik is hozzá. Told le a gatyádat!

A mozi előterében röhögés hallatszott, és Géza megkönnyebbült.

Na, mi lesz? Szégyenlős vagy? Itt nincsenek spinék!

Géza csak játszott a szégyenlőst, mert tudta, hogy győzött. Ezek azt hiszik, hogy aki nincs körülmételve, az nem zsidó. Így is történt. Na jó, mondta a tiszt és visszaadta az igazolványait. Elmehetsz!

De akkor odajött egy százkilós sertés, az sem lehetett több húsz évesnél, és azt mondta a tisztnek, hogy százados testvér, azért mert nincs körülmételve, még lehet zsidó. Sokan már régóta nem metéltetik körül a kölkeiket, mert be vannak kokszolva.

De ki vagy művelve! - mondta a tiszt, és a hangján Géza érezte, hogy ez nem nyilas. De azt is, nem számíthat rá. Ez fél.

Muszáj - vigyorgott a sertés. Magyarázatul hozzátette: ők a faterjával elhatározták, hogy kiirtanak minden zsidó férget, mint a csótányokat. Szóval te gyulaházi vagy. Géza bólintott. Golyó - mondta a sertés az egyik nyikhajnak, gyere ide! Te kisvárdai vagy.

Igen, miért?

Ez a gyerek azt mondja, gyulaházi, de szerintem hazudik.

Meglátjuk. Jártál Kisvárdán?

Persze.

Milyen messze van oda Gyulaháza?

Olyan... tíz kilométernyire. Géza blöffölt, de ez bejött.

Ja. És melyik falun kell átmenni? Mi van Kisvárdá és Gyulaháza között? Géza előtt elsötétült a világ. Térkép!!! Istenem, ezen lebukni...!

Szóval... meg is lehet kerülni...

De már csattant is a pofon, és éppen a tisztól kapta, akitől nem számított rá. Valószínűleg azért, mert a tiszt maradt a hülye a kamaszok előtt, és a sertésnek igaza lett.

Takarodj a többi közé!

Géza még hallotta tovább a diskurzust: Tényleg van falu Kisvárdá és Gyulaháza között? Van. Anarcs

Anarcs. Géza ezt nem felejtette el soha többé.

Az óbudai zsinagóga előtti téren sötét volt és hideg. Micsoda istenverte baromság! dühöngött Géza magában. Azért van itt, mert zsidó. Ennek semmi értelme! Amikor dolga van! Hamis iratokat kell gyártania. Emberek életét kell megmentenie! Átkozott barmok. Ha tudnák, kicsoda ő! Nemcsak igazi ellenálló, de negyvennyolcas honvéd úkunokája, partizán apa fia! És azért fogják kinyírni, mert zsidó. Hát ilyen nincs. Meg kell szökni!

Körülnézett. Nyolcan voltak. A tiszt, és hét pártszolgálatos, akik biztos csak a levanten tanultak löni, vagy valami nyilaspárti lőtéren. Ha célzott lövésről van szó, az a tiszt az egyetlen profi. Ötnél van géppisztoly: a tiszténél, és négy suhancnál. A maradéknak karabélyá van, ötlövetű. Ezt Géza ismerte, valaki behozott egy ilyet a műhelybe, és elmagyarázta, hogy működik. Őt töltény van benne, de nem lehet tárat cserélni, egyenként kell belerakni az öt töltényt. Marokfegyvere, pisztolya csak a tisztnek van. És a géppisztolyokhoz póttárat egyiknél sem látott, tehát ha egyszer kilövi a tárat, akkor slussz-passz. Nincs több muníció. Ha megfelelő helyzetbe kerül, nem reménytelen, de csak addig, amíg itt vannak. A téglagyárból már nem lehet szökni; Géza ismerte a terepet: óbudai volt. És sötét volt az elsötétítés miatt: nem égtek az utcai lámpák.

Van esély...

Akkor megszólította egy lány. Azzal kezdte: kisfiú, Géza vérig volt sértve, de nem mutatta. Majd meglátja ez a spiné, gondolta, milyen „kistfiú” vagyok...! Annyi idős lehetett, mint az unokanővére, Sára, azonnal őt juttatta eszébe, istenem, mi lehet Sárával? Biztos gázkamrába lökték és elégették. (Sára abban a pillanatban egy német lőszergyárban dolgozott rabruhában és kopaszra nyírva, s örült, hogy melegben lehet, mert a műhelyt fűtötték. És elment a háta mögött Hannelore, egy német munkásasszony, és lopva megsimogatta a kopasz fejét. Később azt mondta erről Sára, hogy a német munkásasszonyoktól néha egy kis kenyérhéjat vagy egy

sült krumplit is kaptak, de nem ez volt a fontos. Ezekről a titkos simogatásoktól, ezektől lehetett túlélni.) A lány szép, barna zsidólány volt, nem olyan sápadt szőke germán-típus, mint ő, mint Géza. Téged honnan hoztak, azt kérdezte.

A moziból. A lány megsértődött, egyszerűen nem hitte el, mintha Géza azt mondta volna: a holdról.

Most mit bámulsz? Nem hiszed?! Miért? Marha jó film volt, tizenhat éven fölülieknek.

Te már elmúltál tizenhat...?

Dehogy! Épp az volt benne a zrí! Belógtunk.

Te zsidó vagy?

Nem. Huszárcapitány...

Hogy-hogy nem hordod a sárga csillagot?

Én már júniusban letéptem. Illegálisba vonultam. És most is meg fogok szökni. Gyere velem!

Őrült vagy... agyonlőnek!

Ha nem szökünk meg, biztos. Vagy bevágnak a gázkamrába, és utána elégetnek.

Ez nem igaz, ezt már hallottam máshol is, de ez hazugság! Dolgozni visznek!

Hülye vagy, nagylány? Hetvenéves öregeket, négyéves gyerekeket meg pólyásokat? Elhallgatták előlünk, hogy ne legyen pánik. Hogy mindenki engedelmesen masírozzon be a gázkamrába, abban a reményben, hogy ha betart minden rendeletet meg utasítást, megúsza. Hát tudd meg: nem úszhatjuk meg! Csak aki megszökik!

Kuss legyen ott, hé!

Te kis ringyó, szétlövöm az agyad, ha nem fogod be a pofád!

Várj még, testvér, előbb megkúrom...

Te itt nem kúrsz meg senkit, bazdmeg, ez nem kupleráj, ez háború!

Állati jó dumájuk van, mi? - súgta Géza hangtalanul.

Ne beszélj...! - könyörgött a lány.

Te kezdted... Mit akartál?

Hogy honnan hoztak... Hogy találkoztál-e valakivel... az anyukámmal...

Kiderült, hogy lehet olyan hangtalanul beszélgetni, hogy még a mellettük álló se hallja. Meg kell szöknöm, mondta Géza. Én nem lehetek gyáva! Az én úkapám negyvennyolcas honvéd volt. A szabadságharcban. Egy század németet lekasabolt egymaga! Az apám meg partizán a Tito seregében. Ha én szökök, te is fuss, de az ellenkező irányba, mert akkor velem lesznek elfoglalva és rád nem figyelnek.

Hallgassatok az Isten szerelmére, mindjárt közénk lönek, sziszegte a foga között mellettük egy pasas. Géza már csak a száját mozgatta hang nélkül: A Kálvin téren találkozunk a református templom lépcsőjénél.

Nem értem, lehelte a lány.

Kál-vin tér. Re-for-má-tus temp-lom... El-búj-tat-lak! Onnan már csak egy hosszú köpés a Lónyay utca 9., gondolta Géza. Ha nincs szabad ágy, akkor ő a padlón alszik, a kabátján. Egyszerűen tetszett neki a lány. Tudta, hogy hülyeség, ő a nyáron múlt tizenkettő, ez még talán tizenhat éves is lehet... Nem akarom feleségül venni, vitatkozott magával, meg akarom menteni az életét.

Valahonnan újabb csoportot hoztak. Géza figyelt, várta, amíg a kísérők elmennek, de még nem nyugszik le az embertömeg. A nyolc nyilas őt még csizmaorral, puskatussal rendezte a sorokat. A tiszt a tér túloldalán volt, a lehető legtávolabb, és Géza tőle tartott legjobban, azt gondolta, egyedül ő tud célozni.

Akkor nem jutott eszébe, később sokat gondolt rá: hogyan lehetett az, hogy nem félt. Tudta, hogy löni fognak utána. De eszébe sem jutott, hogy eltalálhatják.

Az emberek között kisiklott a tömeg szélére, hajlékonyan, akár a kígyó. Egyszerre ott volt. A hülye zsidók úgy álltak összebújva, mint a birkanyáj. Mintha egy kötéllel lettek volna összefogva. Pedig egyetlen nyilas sem volt ott az egész szakaszon. Jobbra és balra legalább húsz méterre senki. És a házak a tér túloldalán talán nyolc-tíz méternyire. Még el kellett oldalaznia jobb felé legalább tíz métert, hogy az utca torkolatával szembe kerüljön. Csak hogy így egészen megközelítette az egyik őrt. Merre néz? Erre, arra? A nyilas lassan megindult feléje, de nem nézett rá. A többiek feje fölött arra nézett, ahol az újakat lökdösték még be a tömegbe, hogy ne lógnak ki. A nyilas jött. Géza tudta, ha vár, mindjárt mellé ér.

Fusson?

Nem. Várt. Befelé fordult, a többiek felé.

A nyilas lassan elhaladt mögötte.

Még pár lépés, és a nyilas már néhány méterrel balra volt tőle, és háttal állt neki, és a túloldalra nézett.

Most!

Elérte az utcasarkot, eltűnt a ház mögött, és nem történt semmi. Őrület! Így semmi értelme... Óvatosan vissza a sarokig. Akkor elordította magát.

Fussatok! Meneküljeteeeeek! Ahányan, annyifeléééé!!!

Úristen, micsoda dilettánsok!

Egy örökkévalóság volt, amíg a nyilasok föleszméltek, amíg eldördült az első lövés. De aztán ropogtak a géppisztolyok, nyomták a sorozatokat, föluggattak a karabélyok. Szöges bakancsos futólépések a háta mögött.

Ez az! Ha az örököt sikerült maga után csalogatni, akkor a foglyokat nem őrzi senki... vagy csak nagyon kevesen...

Befordult az első sarkon jobbra. A kerítés végénél volt egy alacsony luk (isteni mázli volt Óbuda, ahol fölött, ahol szinte minden követ ismert), átbújt a lukon, be a kertbe, lehasalt a sötétben egy lucskos virágágyasba, ahol már csak korhadt karókat hagyott a közeledő tél. Elrohantak mellette, legalább hárman. Két géppisztolyos, egy puskával. És lőttek, csak úgy bele a sötétbe, a vakvilágba, azt sem tudták, mire lönek. Csattogtak a bakancsok. Aztán semmi. Süket csönd.

Nem is jöttek vissza, vagyis biztos, hogy fölhagytak az üldözésével és visszamentek, de nem ezen az utcán.

Géza érezte, hogy a kabátja átnedvesedik, a hideg víz már a bőrét érte. Még mindig semmi. Fegyverropogást kellett volna hallania, menekülőknak kellett volna elrohannia előtte az utcán nyomukban az ordító, lövöldöző örökkel, a poruljárt nyilasokkal, akik a sok száz ember közül csak alig néhányat, tízet, húszat, harmincat tudnak lelőni, a többi szétspriccel az elsötétített városban, akár a gránát robbanása után a repeszek, a városban, a házdzsungelben, ahol minden kapualj, utcasarok, pinceablak, beszögellés menedék, ahol mindenki ismer valahol legalább egy alakit, egy emberi lényt, akiből nem lett vadállat ebben a nyilas őrlésben, ebben a tébolyult haláltáncban, aki menedéket ad, ha másért nem, hát azért, mert már lövik a várost az oroszok... de semmi...

Semmi. Semmi.

És akkor odaért hozzá a térről valami hang. Emberi hang. Ordibálás. Férfi ordibálás. Pattogó parancsok és hosszabb szövegek, alighanem káromkodások. Ez az! Most rendezik a soraikat, egymást szidják, hogy melyik balfaszága miatt lóghatott meg az a

zsidókölők, akkor hát megmenekült, és egyszerre iszonyúan fáradtnak érezte magát, nem bírt mozdulni, arra gondolt, hogy kis győzelem, nagy vereség. Mert jó, hogy ő meglógott, de ez a gyáva banda nem bírta fölfogni, hogy itt a pillanat, ő megteremtette nekik az esélyt, valószínűleg az egyetlen, a legutolsó esélyt, amikor meglóghattak volna... Ezeket most már ellenállás nélkül hajtják végig az országutakon az egyre keményedő hidegben Auschwitzig, vagy isten tudja meddig, amíg a meneteléstől el nem hullanak, amíg a nyilasok meg nem unják a játékot, és halomra nem lövik az egész bandát...

Föltápaszkodott. Szerencsére a hideg nedvesség átjárta a ruháit, ha a hideg nem ösztökéli, elaludt volna hajnalig. Most akkor haza, a kollégiumba, Kovacsicsékhoz már nem mehet, késő van... és akkor megdördült az első sortűz. Nem is volt igazi sortűz, csak olyan sortűzféle, sortűzecske, talán három puskalövést hallott, aztán csönd. Aztán valami ordítás, és egy újabb dörrenés. Meg kell nézni.

Ne menj vissza, te barom, meglátnak, lelőnek... örülj, hogy szabad vagy, ne menj vissza, nem csak a te tyúkszaros életedről van szó, holnap ki írja meg az igazolványokat, ki kanyarítja oda a polgármester, a főjegyző, a rendőrkapitány aláírását lendületből... nem... egy honvéd szabadságharcos ükunokája, egy partizán apa fia nem oldalozhat el csak úgy... neki tudnia kell, mi történt, kell a tanú, be kell számolnia...

Sőt: el kell számolnia. Mi lett az ára az ő életének...

Visszasurrant. A saroknál beállt a ház árnyékába, földszintes ház volt, a lakók nyilván tudták, mi történik az ablakuk alatt, de nem mutatkoztak. Nem szűrődött ki se hang, se fény, akár Olgica néni lakásából. Óvatosan kihajolt.

Egy öregember arcát világították meg a lámpák, aztán, a torkolattűzek lobbanása, dörrenés, és az arc eltűnt a sötétben.

Sorban álltak a zsidók. Két nyilas világított zseblámpával a következő arcába, hárman lötték a sortűzet. Ahogy a szeme hozzászokott a ködhez és a téren derengő homályhoz, Géza megszámolta: huszonhárom alak még állt, tizenhat már összeesett: úgy feküdtek ott, mint egyenlő távolságban rakott rongykupacok, a sor a még álló halálraítéltekkel folytatódott. Vagyis összesen harminckilencet.

Tizedelés. Nem kellett hozzá nagy fantázia, akkoriban a gyerekek esze is erre a srófra járt: benne volt a levegőben. Akkor hát körülbelül négyszázan lehettek... Ha hallgatnak rá, ha futnak, nem igaz, hogy harminckilencnek meg kellett volna halnia. Ezek az önjelölt, hűgös pelenkájú hadfiak nem bírtak volna eltalálni harminckilencet. Ezen a terepen! Sötétben!

Nem tudott elmozdulni. A kivégzőosztag lépett egyet, a következő arcát világították meg a zseblámpával, egy lisztféher idős asszonyarc fényelt az éjszakában, mint jeges téli égen a telihold. A három kivégző jobbra lépett, megálltak a megvilágított arccal szemben, tűz! - kiáltott egy mutáló kamaszhang, fölcsapott a torkolattűz, a megvilágított asszonyarc véresen szétfröccsent, de ez csak egy tizedmásodpercig látszott, mert az áldozat elzuhant, bele a fekete sötétbe, mindez némán, mert a sortűz hangja csak most ért oda: eldördültek a fegyverek, és a két világító ember arrább lépett, s a lámpa fényét a következő arcra irányította. Kislány volt. Nem az a kislány, fiatalabb, talán Gézával egyidős. Az arckifejezése innen nem volt látható. Megisméltődött az előbbi: torkolattűz, egy másodpercig a szétfröccsenő gyerekarc, sötét... aztán a dörrenés. A következő fiatalember volt. Géza úgy látta, nem zsidó; katonaszökevény.

Menj el, mondta magának. Tűnés a francba, Kálmán, ez önkínzás! Hiába vagy olyan nagy hős, ebbe becsavarodsz. Sokkot kapsz. Erről fogsz álmodni minden éjszaka, halálodig...

Nem bírt mozdulni. Végigvárta a sort, mind a huszonháromat. A lányra volt kíváncsi, de őt nem látta. Pedig lehetetlen, hogy ne lett volna köztük, hiszen dumáltak. Rájuk is ordítottak, hogy kuss. Biztos, hogy a lánnyal kezdték... ott fekszik a földön: ő a legelső rongykupac.

A kivégzés őt nyilast vett igénybe a nyolcból. A maradék embertömegre csak három ór vigyázott, azok közül is kettő a nyakát nyújtogatta a kivégzők felé, de köztük volt a százados is, az egyetlen igazi katona, aki nem volt kíváncsi a kivégzésre, a foglyok sötét tömbjét figyelte, van-e valami mozgás.

Nem volt.

Megdermesztette őket a rémület. Amikor összeesett az utolsó is, Géza ellökte magát a ház falától. Megkönnyebbült moraj szállt föl a térről - ettől Géza hátán futkosott a hideg. Ezek azt hiszik, vége, hogy harminckilenc társuk élete árán megúszták. A barmok! A szerencsétlen nyomorultak!...

Vacogott a foga, mire hazaért; a fiúk (Póló, Glück Andor, meg Weinberger Jóska) látták, hogy sáros, át van nedvesedve, és hogy kivan. Idegileg. Nem kérdeztek semmit. Levetkőztették, szárazat adtak rá, forró, keserű teát kapott, cukor nem volt soha, csoda, hogy egyáltalán tea volt. Amikor kicsit magához tért, átment a kolostor-szárnyba, és nagyon szépen megkérte a kapus frátert, hogy telefonálhasson. Xavér fráter volt szolgálatban, a rendesebbik kapus; a másik kettő, Szervác fráter meg egy harmadik, akinek nem tudta a nevét, nem engedték volna telefonálni. Kovacsicsékat hívta.

Élsz, megvagy, hogy vagy, hol vagy? - kérdezte Panni egy szuszra, jól vagyok, itt vagyok a kollégiumban. Szörnyen izgulunk érted... hogy engedtek el? Vagy meglógtál? Hogy tudtál meglógni? - Panni boldog volt, hogy megkerült, hogy él... Sírt, nevetett.

Egy negyvennyolcas honvéd ükunokájáért nem kell izgulni. Nincs az a helyzet, amiből ki ne vágná magát! Sziasztok, majd jövök. Nem mert hosszan beszélni. Fölhívta még gyorsan az anyjékat, Olgica vette föl, ő szinte csodálkozott magán, mennyire elmúlt minden haragja, s szégyellte már az egész cirkuszt, bocsánatot is kért, de Olgica félreértette, azt hitte, Gézának lelke van, mert hogy holnap már Szenteste lesz, a szeretet ünnepe... De nem, Olgica néni, egyszerűen beláttam, hogy úgysem tetszene megérteni, hogy egy negyvennyolcas honvéd unokája miért nem lapulhat, szóval bocsánatot kérek, és tessék adni az Anyut!

Végre beszélhetett az anyjával, boldog karácsonyt kívánt, Lili bögött, és azt mondta, hogy imádkozzanak, és könyörögjenek a szent Szűzhöz, hogy oltalmazza meg őket, jól van, Anyukám, mondta Géza idegesen, majd imádkozom, én rendben vagyok, miattam ne izgulj, csak Te vigyázz magadra meg a kicsikre, istenem, mindig attól félek, hogy Veletek történik valami, és nem lehetek ott... Add Lacit! Elment? Hová?! Ja, jön? Jó! Hát akkor ne add, csak hallgass rá, ő egy vagány pali, ha valaki meg tud védeni, az ő... csókolom, ezer puszi, nagyon boldog ünnepeket, ha bombáznak vagy ágyúznak, menjetek le a pincébe, és ne majrézzatok, már itt vannak a ruszkiak, mindenki jobban fél tőlük, mint a nyilasoktól... holnap nem tudlak hívni, azért hívtalak ma, de már abba kell hagynom...

Megkönnyebbült, amikor letette, és szégyellte ezt is, pedig tudta, hogy nem az Anyu az oka, hanem Olgica, aki nyilván ott áll mögötte, mint egy fegyőr vagy inkább Olga anya, apáca-rendfőnöksasszony... Mindegy. Jobb itt karácsonyozni a srácokkal a kolezsben, igaz, hogy zavaros lesz, mert a katolikus karácsonyt is meg fogják ünnepelni, karácsonyfával: sok a kikeresztelkedett zsidó, mások számára meg egyszerűen hagyomány; de a Hanukát, a nyolc napig égő mécsolaj ünnepét, a zsidó karácsonyt is... ott egye a fene, csak legyen valami kaja...

Volt valami kaja. Valaki több friss kékilós kenyérhez jutott, és bedobta közösbe, másvalaki szerzett három negyedkilós margarint, a két Anyuka csodálatos dolgokat vászolt elő, csokoládét és kompótot, Géza el sem bírta képzelni, honnan bűvészkedtek ide, például, egy kiló valódi szaloncukrot, de volt, ott volt, lehetett zabálni belőle és a karácsonyfán, ami közönséges erdei fenyő volt, három vastag kocsisgyertya égett, és a Glück Andor, isten tudja honnan, mebugázott egy darab valódi, békebeli csillagszórót: ez volt az est fénypontja, aztán énekeltek; Mennyből az angyal, Kirie, kirie kisdedecske... a Csendes éjt, persze németül: Stille Nacht, heilige

Nacht (mért van az, hogy minden zsidó folyékonyan beszél németül, a halálos ellensége nyelvén) alles schläft, eins am Wacht... Litván Samu, aki kívülről tudta Shakespeare Hamletjét és a Lear királyt, és első taktustól az utolsóig, áriákkal és zenekari részekkel végig bírta énekelni a Carment, a Rigolettót, a Varázsfuvolát, a Bohéméletet, Beethoven ötödik szimfóniáját, és Mozarttól az Egy kis éji zenét (azt mondta, karmesternek készül, de nem volt idősebb, mint Géza), szerencsére elkezdte a Kiskarácsony, nagykarácsony-t, valamit, amit végre Géza is szeretett, meg a Sír a Jézus kiscsizmájá-t, erről vagy nem erről, mindegy, eszébe jutott a nagylány ott a téren, aki nem akart, vagyis nem mert szökni...

Hirtelen szörnyű lelkiismeretfurdalása támadt: harminckilenc ember haláláért felelős, és bőgni kezdett, igen, ő, a hős negyvennyolcas, (mindenki azt hitte, hogy anyukáját félti, és rettenetesen magányos), az egyik itteni „anyuka”, a Rozi néni, azt mondta, hogy ha Géza édesanyjának... hm...; zavarba jött, szóval, ha baja esnék... Őrá számíthat - nagyszerű! - miatta halt meg harminckilenc ártatlan... - harminckilenc ártatlan ember halálába került az ő élete (vagy nem. Vagy harminckilenc fogolyának adta meg a sanszot élete kockáztatásával, hogy télachot vegyenek, százan százfelé fussanak, de nem mertek kockáztatni, gyávák voltak, és a tetű gyávaságukkal ők gyilkoltatták meg közösen harminckilenc társukat).

De a kép...

A kép: a fekete éjszakában ezüst teliholdként világító halottsápadt arcok, a véresen szétfröccsenő arcok; az egész iszonyat ütemes ismétlődése, a gyilkológépezet monotóniája: az a kép... azzal fog álmodni, amíg él. És igenis bög, és mindenki le van okádva, és igenis sajnálja a lányt, nem, nem is sajnálja: fáj. Fáj a halála. Nagyon fáj!

Elképzelte, ahogy a Jóisten magához veszi őket, ahogy magához öleli őket, egy jóságos, fehér szakállú Mikulásbácsi-Gulliver, aki szeretettel keblére öleli a mennyországba megtért szenvedőket, a kifáradottakat, a megalázottakat, egyszerre mind a harminckilencet, akik olyan kicsik Hozzá képest, akár a liliputiak; négyet bírt elképzelni az áldozatok közül, a nagylányt, a kislányt, az öreg nénit és a katonaszökevényt; és akkor megkísértette a Sátán, mert egyszerre úgy látta, hogy a Jóisten, ez a Mikulásbácsi-Gulliver, ez a liliputiak feje fölött cinkosan rákacsint, mert ez az öregúr egy nagyon álságos, kétszínű alak ám, mert ha valaki, hát ő megakadályozhatta volna, ő kicsavarhatta volna a gyilkosok kezéből a fegyvert, mert ő tudta előre, mert mindentudó; a Hitlert megfojthatta volna a bölcsőben, ha már véletlenül elnézte, és hagyta megszületni, mert ő mindenható... vagy nem igaz semmi, és legfőképp az nem igaz, hogy ő a jó Isten...

De aztán megrémült magától és elhessegette a szörnyű, Sátán sugallta szentségtelen gondolatokat, inkább belemerült az énekbe, még ha németül énekeltek is a hülye zsidók

Schlaf in himmlische Ru-uh´ -

Schla-af in himmlische Ruh´ ...

Marno János

Irgalmasok

Irgalmas ég. Csak úgy mondod. Nem értesz alatta semmit, kabátod szárnya vékony, mint a jég. Valaki (vén trotli) nem akar rálépni, hát felhajítja, és úgy ereszkedik le oda melléd. Nincs remény. Megengedi. Tehát ő sem kérdez, ahogy te sem kiáltozol, megengedi? Mondja egy másik (nő). S sóhajt, hogy tényleg nincs remény, illetve ha volna is, őt az nem illetheti. Bőrét borzolja, talán, de kedélye akkor is, ott is, érintetlen marad. Egyetértetek, a trotli a doktorra panaszkodik még. Egy őszi nap, mikor a gyep összepakolva ég.

Ikerkertek

Álmodban megdúsul és elfhérül a hajad. Kínkeservvel próbálsz megértetni magad anyáddal, anyád halott, a húgod örült, ott tisztogatja egy ecsettel a csontokat a romkertben. Honnan látod: ez nem merül fel. A sportpálya egy szintben helyezkedik el a kerttel, így hát felülről nem adódhat esélyed. Alulról meg képtelenség volna, szószerint. De háthogyha elutaztál egy másik helységbe, hol ápolják a hagyományokat, anyádat boldoggá avatják az egészségügyben, s te csak állsz, újjá születésed küszöbén, a húgod útjában.

Önmarcangolás

Idegenkedsz a hangodtól. Az apádnak például nem volt hangja, anyád pedig elszívta, berekesztette a hangját, az orvosét meghallva reszketés tört rád, hangszálaidat mintha összecsomózták volna: betege lettél a baljós némaságnak, mely a lírában s a drámában egyaránt a legnagyobb hangsúlyt tudja kapni, s egyszersmind a leghülyebben is veszi ki bennük magát. De hangot adni mindenféle rezdüléseknek sem az igazi megoldás: kutyába se vesznek egy nap, úgy lesz. S saját torkodba meg hogyan harapsz.

Éjszakai járat

Beszélsz a szélbe. Október vége, telehányva az utastér. Utálsz többféle italféleségeket is, ülnél csak vissza a tévé elé, egy kis lyukban odafönt, hátad a hideg falnak döntve. Hallod, hogy mocskosabb vidéket nem hordott még a hátán föld. A szereplők be vannak tépve, szemüket nyomkodják s a le szálló gombot, egy szőke nő nyakában ezüst tortaabroncs. Egy másik szerint semmi értelme visszatérni a természetbe, jóllehet ő maga boldogan folytatná innen gyalog. S a folyó meg mordul. Hogy szakadna le a híd alattatok.

Alma

Alma idő. Szakítasz belőle valamennyit, de nem is annyira mennyiség itt a fontos s nem is az alma, az semmi és idővel mind a szemétbe hullik. Nem a földre. Álmodod, hogy alszol mindössze, s csakis addig állsz hadilábon a földdel, amíg a szádát is végleg be nem tömték vele. De nem maradsz úgy sem. Az éjjel még arra riadsz, hogy belekőnyököltél a lány szemébe, nyújtóznok kellett valahogyan, és álmodban függőben maradt a tested.

Fejhús

Gyerekkor. Dióval tölti meg mézzel és mákkal, s a húst eltolja messzire magától. Majd úgy dönt álmában később magában, hogy mostantól nem is gondol rá többet. Ami a fejében van, azt hagyja csak elbomlani, meg sem forgatja közben, ám könnyeket hullat érte bőven. S hála a tűző, ferde őszi napnak, könnyű szivárvány híd borul a halfényű szemgolyójára, így marad önmaga szemében a száлка, és így látja alakját kereknek egyúttal. Két combját. Lábféjét. Hasát, mialatt talpon van.

Ryszard Kapuscinski

Ében

II. rész

A klán struktúrája

Különösebb cél nélkül utaztam el Kumasiba. Az általános vélekedés szerint jó, ha az embernek meghatározott célja van, mert akkor akar valamit, törekszik valamire; másfelől viszont ilyenkor mintha szemellenzót viselne: csak a célját látja, semmi többet. Pedig az a több - tágabb - mélyebb esetleg jóval érdekesebb és fontosabb. Hiszen ha egy másik világba lépünk, valamiféle titokba lépünk, s ez a titok annyi labirintust, zugot, oly sok ismeretlen dolgot rejtegethet!

Kumasi zöld növények és virágok között, enyhe lankákon terül el. Olyan, mint egy nagy botanikus kert, amelyben megengedték az embereknek, hogy letelepedjenek. Mintha minden kedvezne itt az embernek - az éghajlat, a növényzet és a másik ember is. A hajnalok elbűvölően szépek, bár csak néhány percig tartanak. Éjszaka van, s ebből az éjszakából hirtelen előkúszik a nap. Előkúszik? De hiszen ez az ige bizonyos folyamatosságot, lassú mozgást sugall. A napot itt viszont mintha labdaként hajtáná valaki az égre! A tüzes golyót azonnal olyan közelinek látja az ember, hogy egyfajta félelem fogja el. Ráadásul ez a golyó felénk tart, egyre jobban közeledik.

A nap látványa úgy hat, mint egy startlövés: a város azonnal mozgásba lendül! Mintha az emberek egész éjszaka lesben álltak volna a starthelyeiken, s most erre a jelre, a nap lövésére hirtelen mindannyian rohanni kezdenének előre. Semmiféle közbülső stádium, semmiféle előkészület! Az utcák azonnal megtelnek emberekkel, az üzletek nyitva, füstölnek a sütődék, konyhák.

Kumasi azonban másként forgalmas, mint Accra. Kumasiban a forgalom helyi, regionális, mintegy önmagába zárt forgalom. A város a (Ghána részét képező) Ashanti királyság fővárosa, és éberen őrzi másságát, a maga színes és élő hagyományrendszerét. Találkozhatunk itt utcán sétáló törzsfőnökökkel, láthatunk ősidőkből származó szertartásokat, az itteni kultúrában oly buján tenyésző mágiát, varázslást, bájolást.

Az Accrából Kumasiba vezető út nemcsak azt az ötszáz kilométert jelenti, amely az Atlanti-óceán partjától Afrika belsejébe visz, hanem azt is, hogy a földrész olyan területeit ismerjük meg, amelyeken kevesebb nyomot hagyott a gyarmatosítás, mint a parti sávon. Afrika kiterjedtsége, a hajózható folyók, járható utak hiánya, a gyilkos éghajlat ugyanis, bár akadályozták a földrész fejlődését, egyúttal természetes védelmet is biztosítottak a gyarmatosítók inváziójával szemben, így ugyanis nem tudtak túlságosan mélyre hatolni. Ottmaradtak a partok, a hajók és felfegyverzett erődjeik, élelmiszer és kinin készleteik közelében. Ha valaki a XIX. században - mint Stanley - arra vállalkozott, hogy átszeli a földrészt keletről nyugatra, olyan tettet hajtott végre, amely a világ sajtójának és irodalmának hosszú évekre jelentett témát. Ezeknek a közlekedési akadályoknak köszönhetjük, hogy számos afrikai kultúra és szokás a mai napig fennmaradhatott eredeti formájában.

Afrika gyarmatosítása formálisan, de csak formálisan, a berlini konferenciával (1883-85) kezdődött, amikor is néhány európai állam (főleg Anglia és Franciaország, de Belgium, Németország és Portugália is) felosztotta egymás közt az egész kontinenst, és tartott a XX. század második feléig, Afrika felszabadulásáig. A gyarmati megszállás kezdete valójában sokkal korábbra, már a XV. századra tehető, s ettől kezdve még ötszáz évig virágzott. Ennek a hódításnak a legszégyenteljesebb és legbrutálisabb időszaka a több mint háromszáz évig tartó rabszolgakereskedelem volt. Háromszáz évnyi hajtóvadászat, üldözés, törbe csalás, amelyeket gyakran afrikai és arab cinkosokkal szerveztek a fehér emberek. Milliós számú hurcolták el az afrikai fiatalokat - borzalmas körülmények között, hajók gyomrába gyömöszölve - az Atlanti-óceánon túlra, hogy ott homlokuk verejtékével építsék az Újvilág gazdagságát és hatalmát.

Az üldözött és védetlen Afrika elnéptelenedett, romokban állt. A földrész hatalmas területei váltak pusztasággá, a meddő őserdő benőtte a virágzó, napfényes vidékeket. A legfájdalmasabb és legtartósabb nyomokat azonban ez a korszak mégis csak az afrikaiak emlékezetében és tudatában hagyta: a lenézés, megaláztatás és szenvedés évszázadai kisebbségi komplexust, és valahol a szívük mélyén, a sérelem érzetét alakították ki bennük.

Amikor kitört a II. világháború, a gyarmatosítás a csúcspontjára jutott. A háború lefolyása, annak jelképes üzenete azonban mégis a gyarmatosító rendszer vereségének kezdetét jelentette.

Hogyan és miért történt ez így? Sok mindenre magyarázatot kapunk, ha rövid kirándulást teszünk a faji kategóriákban való gondolkodás komor világába. Nos, az európaiak és afrikaiak viszonyának központi témája, esszenciája, lényege, legfőbb megjelenési formája a gyarmatosítás korában a fajok, a bőrszín közti különbség. Mindent, minden viszonyt, függőséget, konfliktust a fehér ember-fekete ember fogalom párra lehet lefordítani, ahol is, természetesen, a fehér ember jobb, magasabb, erősebb, mint a fekete. A fehér ember a sir, master, sahib, bwana kubwa, a megkérdőjelezhetetlen úr és parancsoló, akit Isten küldött, hogy uralkodjék a feketék fölött. Az afrikaiakba belenevelték, hogy a fehér ember érinthetetlen, legyőzhetetlen, hogy a fehérek egységes, zárt erőt alkotnak. Ez az ideológia a gyarmati élnyomást támogatta, kialakította azt a nézetet, hogy a gyarmatosítás bármiféle kétségbe vonása, az ellene való lázadás teljesen értelmetlen.

És ekkor a brit és francia hadseregbe verbuvált afrikaiak egyszercsak azt látják, hogy abban a háborúban, amelyben ők is részt vesznek, fehér veri a fehért, fehérek lövik egymást, fehérek rombolják le egymás városait. Mindezt újdonságként, szenzációként, sokként élik át az afrikai katonák. A francia hadseregben harcolók azt látják, hogy gyarmattartójukat - Franciaországot - legyőzték, megszállták. A brit hadseregben szolgáló afrikai katonák azt látják, hogy a birodalom fővárosát - Londont - bombázzák, látják a pánikba esett fehéreket, akik menekülnek, sírnak, könyörögnek. Látják a fehér embert rongyosnak, éhesnek, kenyérért rimázkodónak. S ahogyan Európa keleti tájai felé vonulnak, s fehérekkel együtt verik a fehér németeket, hol itt, hol ott találkoznak rabruhát viselő, csonttá fogyott fehér emberroncok menetszlopaival.

Az a sokk, amelyet az afrikai katona élt át, amikor a fehérek háborújának képei vonultak el szeme előtt, annál erősebb volt, mivel Afrika lakói (kevés kivételtől eltekintve, de belga Kongó esetében pl. egyáltalán) nem utazhattak Európába, vagy bárhova máshova saját kontinensükön kívülre. A fehérek életéről csak a gyarmatokon élő fehérek luxus körülményei alapján alkothattak képet.

És még valami: Afrika lakója a XX. század közepén semmiféle információhoz nem jut azon kívül, amit a szomszédja vagy a falu vezetője, illetve a gyarmati hivatalnok mond neki. A világról tehát csak annyit tud, amennyit a saját szemével lát közvetlen

környezetében, vagy a saját fülével hall másoktól a táború melletti esti beszélgetések során.

Ezeket a II. világháború után Európából hazatért katonákat rövidesen a függetlenségért küzdő különféle mozgalmak és pártok tagjai közt látjuk viszont. Az ilyen szervezetek száma gyorsan növekszik, úgy teremnek, mint eső után a gomba. Különféle irányultság, különféle célok jellemzik őket.

A francia gyarmatokon egyelőre korlátozott követelésekkel lépnek fel. Még nem beszélnek a szabadságról. Csak annyit akarnak, hogy a gyarmatok összes lakója francia állampolgár legyen. Párizs visszautasítja ezt a követelést. Francia állampolgár az lehet, aki a francia kultúrában nevelkedik, főlemelkedik annak szintjére - az ún. évolué szintjére. De az ilyen afrikai kivételnek számít.

A brit gyarmatokon élők radikálisabbak. Számukra a XIX. század második, a XX. század első felében jelentkező, rabszolga ősöktől leszármazott afro-amerikai értelmiségiek merész víziói jelentenek inspirációt, lökést és programot. Az általuk megfogalmazott doktrínát pánafricanizmusnak nevezték el. Fő megalkotói: Alexander Crummwell aktivista, W.E.B. Du Bois író, és Marcus Garvey újságíró (utóbbi Jamaicából). Különböztek egymástól, de két pontban egyetértettek: 1) hogy a feketék az egész világon - Dél-Amerikában és Afrikában - egy fajt, egy kultúrát alkotnak, és büszkének kell lenniük bőrük színére; 2) hogy egész Afrikának függetlenné kell válnia és egyesülnie kell. Jelszavuk így hangzott: „Afrikát az afrikaiaknak!” A harmadik, szintén fontos programpontot illetően W.E.B. Du Bois azt a nézetet vallotta, hogy a feketéknek abban az országban kell maradniuk, ahol élnek, Garvey viszont azt, hogy minden feketének, bárhol éljen is, vissza kell térnie Afrikába. Egy ideig még Hailé Szelasszié fényképét is árulta azzal, hogy ez a visszatérés vízuma. 1940-ben halt meg úgy, hogy sosem látta Afrikát.

A pánafricanizmus lelkes híve lett egy fiatal ghánai aktivista és teoretikus - Kwame Nkrumah. 1947-ben, amerikai tanulmányainak befejezése után, visszatért hazájába. Pártot alapított II. világháborús veteránokból és fiatalokból, és egy accrai nagygyűlésen kiadta a harci jelszót: „Függetlenséget most!” Akkor, a még gyarmati Afrikában ez olyan volt, mint egy bombarobbanás. Tíz év múlva azonban Ghána lett az első, Szaharától délre fekvő független afrikai ország, Accra pedig azonnal az egész földrész számára utat mutató elképzelések és mozgalmak ideiglenes, informális központja.

A város a felszabadítás lázában égett, egész Afrikából sereglettek ide az emberek. De a világ újságírói is nagy számban jelen voltak Accrában. Az európai fővárosok kíváncsisága, bizonytalansága, sőt, félelme hajtotta őket ide - nem lázad-e föl Afrika, nem ömlik-e majd a fehérek vére, sőt, nem alakulnak-e hadseregek, amelyek a Szovjetuniótól kapott fegyverekkel majd - bosszúból és gyűlöletből - Európára törnek?

Reggel megvettem a helyi „Ashanti Pioneer” című újságot, és elindultam, hogy megkeressem a szerkesztőséget. A tapasztalat megtanított arra, hogy egy ilyen szerkesztőségben egy óra alatt többet tudhatok meg, mint ha egy hétig járom a különféle intézményeket, főembereket. Így történt ezúttal is.

A kicsi, nyomorúságos helyiségben, amelyben a túlérett mangó szaga egészen furcsa módon keveredett a nyomdafesték szagával, nagy szívélyességgel fogadott - mintha ki tudja, milyen régen várta volna látogatásomat - egy kedélyes, testes ember - Kwesi Amu. („Én is riporter vagyok” - mondta bevezetésként).

Az üdvözlés lefolyásának és légkörének meghatározó jelentősége van az ismeretség további sorsára, ezért itt igen nagy súlyt helyeznek az emberek arra, hogyan köszöntik egymást. A legfontosabb, hogy kezdettől fogva, az első perctől kezdve óriási, elemi erejű örömet és szívélyességet mutassunk. Legelőször is kinyújtjuk kezünket. De nem ám csak úgy formálisan, tartózkodóan, lagymatagon, hanem épp ellenkezőleg - nagy, energikus lendületet véve, mintha a szemben állóval nem is parolázni akarnánk, hanem egyenesen le akarnánk tépni a kezét. Ha az illetőnek mégis a helyén és egészben marad a keze, az azért van, mert, ismerve a köszöntés egész szertartását és szabályait, ő maga is hatalmas lendületet vesz, és kezét a mi lendületben lévő kezünk felé irányítja. S ekkor, a két, hatalmas energiával töltődött végtag félúton találkozik, s elképesztő hévvel egymáshoz csapódva, redukálja, sőt, nullára csökkenti az egymás ellen ható erőket. Ezzel egyidőben, miközben mozgásba lendült kezünk egymás felé igyekszik, hangos, hosszan tartó nevetészuhatag szakad ki belőlünk, amely azt hivatott bizonyítani, hogy örülünk a találkozásnak, és jó szívvel vagyunk az üdvözölt személy iránt.

Ezután az udvarias kérdések és feleletek hosszú sora következik valahogy így: „Hogy vagy? Hogy szolgál az egészséged? Hogy van a családot? Mindenki egészséges? És a nagypapa? És a nagymama? Hát a nénikéd? És a bácsikád?” - stb. stb., mert a családok itt nagy létszámúak és szerteágazóak. Az illető megkívánja, hogy minden kedvező választ újabb hangos és elementáris nevetészuhataggal nyugtázzunk, s erre a válasz hasonló, sőt, még lelkesebb homéroszi kacaj lesz.

Gyakran láthatunk két (vagy több) embert az utcán, amint hangosan hahotáznak. Nem jelenti ez azt, hogy viccet mesélnek egymásnak. Egyszerűen csak köszöntik egymást. Ha viszont a nevetés abbamarad, akkor vagy végetért a köszöntési aktus, és rá lehet térni a beszélgetés lényegére, vagy, nagy általánosságban, azért hallgatnak el a felek, hogy kimerült rekeszizmuk kissé megpihenjen.

Amikor Kwesivel befejeztük az egész hangos és vidám köszöntési rituálét, az Ashanti királyságról kezdtünk beszélgetni. Az ashantik a XIX. század végéig ellenálltak az angoloknak, és igazából sosem adták meg magukat végérvényesen. De még most, a függetlenség kivívása után is távolságtartóan viselkednek Nkrumahhal és az őt támogató partmenti emberekkel szemben, akiknek kultúráját nem tartják túl nagyra. Nagyon erősen kötődnek saját hallatlanul gazdag történelmükhöz, hagyományaikhoz, hiedelmeikhez és törvényeikhez.

Afrikában minden nagyobb közösségnek saját, különálló kultúrája, eredeti hiedelem- és szokásrendszere, saját nyelve és saját tabui vannak, s ez az egész hihetetlenül komplikált, bonyolult és titokzatos. Ezért a nagy archeológusok sosem használták az „afrikai kultúra” vagy „afrikai vallás” fogalmakat, mert jól tudták, hogy ilyesmi nem létezik, hogy Afrika lényege éppen a végtelen sokszínűség. Minden közösség kultúrájára úgy tekintettek, mint különálló, egyedi, megismételhetetlen világra. S írásaikban is ehhez tartották magukat: E.E. Evans-Pritchard monográfiát írt a nuerekről, M. Gluckman a zulukról, G.T. Basden az ibókról stb. Ezzel szemben az ésszerű redukálásra, beskatulyázásra és egyszerűsítésre hajlamos európai gondolkodás szívesen dobál egy zsákba mindent, ami afrikai, s meglegszik a könnyű sztereotípiákkal.

- Mi úgy hisszük - mondta Kwesi -, hogy az ember két elemből tevődik össze. A vérből, amelyet anyjától örököl és a szellemből, amely apjától származik. A két elem közül a vér a fontosabb, ezért a gyermek az anyjához és annak klánjához tartozik, nem pedig az apjához. Ha a feleségnek azt parancsolja a klánja, hogy hagyja ott a férjét, és térjen vissza szülőfalujába, akkor az asszony magával viszi az összes gyereket (mert az asszony ugyan a férje falujában és házában lakik, de mintegy csak vendégségben van ott). Így aztán ha a feleséget a férje elhagyja, az asszonynak van hova lennie. A feleség maga is elköltözhet, ha a férje despotaként viselkedik vele. Ezek azonban szélsőséges esetek, mert a család általában erős és életképes sejt, amelyben mindenkinek szokásjog alapján kijelölt szerepe van, s kötelességeit mindenki ismeri.

A család mindig népes - tízegynehány ember alkotja. Férj, feleség (feleségek), gyerekek, unokatestvérek. Ha mód van rá, a család gyakran tölti együtt az időt. Az együttlét az egyik legnagyobb érték, amelyet mindenki igyekszik tiszteletben tartani. Fontos, hogy együtt

vagy egymáshoz közel lakjanak: sok olyan munka van, amelyet csak közösen lehet elvégezni - másként nincs esélyük a túlélésre.

A gyermek családban nevelkedik, ám ahogy növekszik, látja, hogy közösségi életének határai tágulnak, hogy körülöttük más családok is laknak, és több ilyen családból lesz a klán. A klánt mindazok alkotják, akik hisznek abban, hogy közös ősük volt. Ha hiszek abban, hogy valamikor neked és nekem ugyanaz volt az ősünk, akkor egy klánhoz tartozunk. Ennek a meggyőződésnek hallatlanul fontos következményei vannak. Ugyanahhoz a klánhoz tartozó férfi és nő között például nem lehet szexuális kapcsolat. És ezt az egyik legszigorúbb tabuként kezelik. A múltban e tilalom megszegéséért mindkét félnek halálbüntetés járt, de még ma is súlyos vétségnek számít, mert haragra gerjesztheti az ősök szellemeit, és rengeteg bajt hozhat a klánra.

A klán élén a vezér áll. Őt az öregek tanácsa által vezetett klángyűlés választja meg. Az öregek tanácsát a falufőnökök, az alkánok vezetői és mindenféle funkciók betöltői alkotják. A választáskor több jelölt és számos szavazás lehet, mert komoly dologról van szó: a vezér tisztsége nagyon fontos. A vezér a megválasztás pillanatától kezdve szentként tisztelik. Ettől kezdve nem járhat mezítláb. És közvetlenül a földre sem ülhet le. Nem szabad őt megérinteni, sem rosszat mondani róla. Azt, hogy a vezér közeledik, már messziről látni a kifeszített ernyőről. A nagy főnökök hatalmas, díszes ernyője van, amelyet külön szolgálta tart fölőle; a kisebb vezér a piaci arab árusnál vásárolt közönséges ernyővel jár.

A klán vezérének lenni - különleges funkció. Az ashantik hitének lényege az ősök kultikus tisztelete. A klán óriási számú lényt fog át, de ezeknek csak egy részét láthatjuk, csak egy részével találkozhatunk, azzal, amelyik a földön él. A többiek - a többség - olyan ősök, akik részben elmentek, de a valóságban továbbra is részt vesznek életünkben. Figyelnek bennünket, figyelik viselkedésünket. Mindenütt ott vannak, mindent látnak. Segíthetnek, de büntethetnek is bennünket. Boldoggá tehetnek, de szerencsétlenségbe is taszíthatnak. Mindenről ők döntenek. Az ősökkel fenntartott jóviszony tehát az egész klán és mindegyikünk szerencséjének záloga. Ennek a viszonynak a milyenségéért, hőfokáért pedig a vezér felel. Ő a közvetítő és összekötő a klán két integráns része - az ősök világa és az élők világa - között. Ő az, aki közli az élőkkel, milyen az ősök akarata és döntése egy adott ügyben, ő az, aki könyörög az ősök bocsánatáért, ha az élők megszegtek valamilyen szokást vagy törvényt.

A bocsánatot úgy lehet elnyerni, hogy kegyajándékot adnak az ősöknek: a földet vízzel vagy pálmaborral hintik meg, ételt áldoznak vagy juhot ölnek. Lehet azonban, hogy mindez kevésnek bizonyul - az ősök továbbra is haragszanak, ami az élőkre nézve állandó bajokat, betegségeket jelent. A legnagyobb haragot kiváltó bűnök: a vérfertőzés, a gyilkosság, az öngyilkosság, a rablótámadás, a vezér megsértése, a boszorkány praktikák.

- Öngyilkosság? - kérdeztem csodálkozva. - Hogyan lehet megbüntetni azt, aki öngyilkosságot követett el?

- Törvényeink szerint le kellett vágni a fejét. Az öngyilkosság a tabu megsértésének számított, a klántörvény legfőbb alapelve pedig az, hogy minden bűnt meg kell torolni. Ha valamilyen bűn nem nyeri el büntetését, a klán katasztrófába süllyed, pusztulás vár rá.

A számos itteni bár egyikének verandáján üldögéltünk. Fantát ittunk; a cég itt minden jel szerint monopolhelyzetet élvez. A pult mögött, fejét kezére hajtva, fiatal pincérlány szundikált. Meleg, álmosító idő volt.

- A vezérem - folytatta Kwesi - számos más kötelessége is van. Eldönti a vitákat, megoldja a konfliktusokat, tehát bírói szerepet is betölt. Fontos, különösen falun fontos, hogy a vezér osztja ki a családoknak a földet. A földet nem adhatja oda, nem adhatja el, mert a föld az ősök tulajdona. Az ősök a földben, a föld belsejében vannak. A vezér csak kiutalhatja a földet művelésre. Ha a föld terméketlenül válik, másik területet jelöl ki a család számára, a meddő terület pedig pihen, erőt gyűjt. A föld szent. A föld adja az embereknek az életet, az pedig, ami életet ad, szent.

A vezér a legnagyobb tiszteletnek örvend. Körülveszi őt az öregek tanácsa, amelynek véleménye és beleegyezése nélkül semmire sem dönthet. Mi így értelmezzük a demokráciát. Reggel a tanács minden tagja meglátogatja a vezér házát, hogy üdvözölje a házigazdát. Ebből tudja a vezér, hogy jól kormányoz, és hogy támogatják őt. Ha ezek a reggeli látogatások elmaradnának, ez azt jelentené, hogy elvesztette a belé vetett bizalmat, s távoznia kell. Ez olyankor következik be, ha elköveti az öt vétség valamelyikét. Ezek pedig a következők: részegeskedés, falánság, boszorkányokkal folytatott üzelmek, rossz viszony az emberekkel és az öregek tanácsának figyelmen kívül hagyása. Távoznia kell akkor is, ha megvakul, ha bélpoklos lesz vagy megháborodik.

Több klán szövetséget alkot, amelyet az európaiak törzsnek neveznek. Az ashanti törzs nyolc klánból áll, élén a királlyal - Ashantehenével, akit az öregek tanácsa vesz körül. Az ilyen szövetséget nemcsak a közös ősök kötik össze, területi, kulturális és politikai közösséget is jelent. Néha egy-egy ilyen népcsoport hatalmas, akár többmillió is lehet, nagyobb, mint számos európai nép.

Sokáig haboztam, végül aztán mégis megkértem Kwesit: - Mondjál valamit a boszorkánykodásról! - Azért haboztam, mert ez olyan téma, amelyről itt nem szívesen beszélnek, leggyakrabban egyszerűen elhallgatják.

- Már nem mindenki hisz benne - válaszolta Kwesi. - De sokan még igen. Legtöbbször tulajdonképpen félnek nem hinni. Az én nagyanyám úgy hiszi, hogy boszorkányok igenis vannak, és éjszakánként a mezőn magányosan álló magas fák tetején találkoznak. Amikor megkérdeztem tőle, hogy látott-e már valaha boszorkányt, azt válaszolta meggyőződéssel, hogy az lehetetlen. - Éjszaka a boszorkányok az egész földet pókhálófonallal veszik körül. A fonal egyik végét a kezükben tartják, a másikat a föld összes fájához erősítik. Ha valaki megpróbálja kinyitni az ajtót, hogy kimenjen a házból, megmozdítja a pókhálót. A boszorkányok ezt megérik, és sietve eltűnnek a sötétben. Reggel aztán csak a fák ágairól és a kilincsekről lecsüngő pókháló maradványokat lehet látni.

Én, a fehér ember

Dar es-Salaamban vettem egy régi Land Rovert egy angoltól, aki már visszatérni készült Európába. 1962-öt írtunk, Tanganyika pár hónappal korábban vívta ki függetlenségét, és számos, gyarmati szolgálatban lévő angol veszítette el állását, beosztását, sőt, otthonát is. Egyre néptelenebbé váló klubjaikban hol ez, hol az meséli, hogy amikor reggel bement minisztériumi irodájába, az íróasztal mögött egy mosolygós helybéli fogadta: - Elnézést. Nagyon sajnálom!

Ezt az alkalmi őrsváltást nevezik afrikizációnak. Vannak, akik lelkesen fogadják, a felszabadulás jelképét látják benne, másokat felháborít ez a folyamat. Nem kétséges, hogy ki az, aki örül, és ki az, aki háborog. London és Párizs, hogy hivatalnokainak kedvet csináljon a gyarmati szolgálathoz, az ilyen munkát vállalkozónak nagyszerű életkörülményeket biztosított. Egy alacsony beosztású, jelentéktelen manchesteri postai alkalmazott, amint Tanganyikába érkezett, úszómedencés, kertés villát, autót, személyzetet, európai nyaralást stb. kapott. A gyarmati tisztviselők igazán remekül éltek. És hirtelen, egyik napról a másikra függetlenné válnak a gyarmatok lakói. A gyarmati berendezkedést változatlan formában veszik át. Még oda is figyelnek arra, hogy semmi se változzék, hiszen ez a rendszer a hivatalnokoknak fantasztikus előjogokat biztosít, s ezekről az új tulajdonosok sem akarnak lemondani. Aki tegnap még szegény volt és megalázott, annak ma kiválasztottként nemcsak rangja, hanem teli zsebe is van. Az afrikai államnak ez a gyarmati genezise - hogy az európai hivatalnok értelmetlenül és mértéktelenül volt megfizetve, s hogy ezt a rendszert a helyiek változatlanul vették át - azt eredményezte, hogy a független Afrikában a hatalomért folyó harc azonnal hihetetlenül ádáz és könyörtelen jelleget öltött. Egy pillanat alatt, egyetlen puccs következményeként új uralkodó osztály születik, olyan hivatalnokburzsoázia, amely semmit sem hoz létre, semmit sem termel, hanem csak a társadalmat igazgatja, és élvezzi az előjogokat. A XX.

századra jellemző szédítő gyorsaság törvénye itt is hatott - egy társadalmi osztály megszületéséhez valamikor évtizedekre, sőt, évszázadokra volt szükség, itt elég volt néhány nap. A franciák, akik némi megértéssel szemlélték az új osztályon belül zajló pozícióharcot, a jelenséget la politique du ventre (a has politikája) elnevezéssel illették, ennyire szorosan kapcsolódott össze ugyanis egy politikai állás nagyon jelentős anyagi előnyökkel.

Csak hogy ez itt Afrika, és a szerencsés úgazdag nem feledkezhet meg az ősi klánhagyományról, amelynek egyik fő parancsa így szól: oszd meg mindenedet testvéreiddel, a klán többi tagjával, vagyis, ahogy itt mondják, az unokatestvéreiddel (Európában az unokatestvéri viszony már elég gyenge és távoli, Afrikában az anyai unokafivér fontosabb, mint a férj). Vagyis, ha van két inged, az egyiket add neki, ha van egy tál rizsed, a felét add neki! Aki ezt a szabályt megszegi, osztacizmusnak teszi ki magát, annak, hogy elúzi a klánból, hogy kiközösített személylé válnak. Európában az individualizmus nagyra tartott érték, Amerikában egyenesen a legnagyobb érték, Afrikában viszont a szerencsétlenség, az átok színimája. Az afrikai hagyomány kollektív szellemű, mert csak összetartó közösségben lehet szembeszállni az itteni természet állandó szeszélyeivel. A közösség túlélésének egyik feltétele pedig éppen az, hogy meg kell osztani egymás közt a legapróbb dolgot is. Egy alkalommal gyereksereg vett körül. Egyetlen cukorka volt nálam, amelyet a tenyerembe tettem. A gyerekek mozdulatlanul, bámulva álltak. Végül a legidősebb kislány elvette a cukorkát, óvatosan szétharapdálta, és igazságosan szétosztotta - mindenki kapott egy darabkát.

Ha valaki egy fehér ember helyére kerül miniszternek, s megkapja annak kertés villáját, fizetését és autóját, ennek híre nagyon hamar eljut oda, ahonnan a sors kegyeltje származik, s pillanatok alatt tudomást szerez róla az egész környék. Öröm és remény tölti el unokatestvérei szívét. Hamarosan kezdetét veszi fővárosba irányuló zarándoklásuk. Itt minden nehézség nélkül megtalálják a kitüntetett rokont. Megjelennek a háza előtt, üdvözik őt, szertartásosan meghintik a földet ginnel, megköszönve az ősöknek a helyzet ily szerencsés alakulását, aztán birtokba veszik a villát, az udvart, a kertet. A csöndes rezidencia, amelyben idősebb angol úr és kevés beszédű felesége lakott, csakhamar megtelik zajjal, nyüzsgéssel. A ház előtt reggeltől fogva ég a tűz, az asszonyok maniókát törnek fiamozsarakban, gyereksapat hancúrozik a virággyások között. Este az egész népes család vacsorához ül a fűvön, mert igaz ugyan, hogy új élet kezdődött, de azért megmaradt az örökös szegénység idejéből származó, ősi szokás: csak egyszer étkeznek naponta - este.

Aki mozgékonyabb foglalkozást űz, és kevésbé tiszteli a hagyományokat, megpróbál egérutat nyerni. Egyszer találkoztam Dodomában egy utcai narancsárussal (nem túl jövedelmező foglalkozás), aki Dar es-Salaamban hordta a lakásomra a narancsot. Megörültem neki, megkérdeztem, mit keres itt, ötszáz kilométernyire a fővárostól. Azt válaszolta, hogy el kellett menekülnie az unokatestvérei elől. Hosszú ideig megosztotta velük mindened, de végül elege lett az egészszöb, és meglépett. - Egy ideig most lesz néhány garasom - örvendezett. - Amíg meg nem találnak!

A fentebb említett avanszálások száma ekkoriban még nem olyan nagy. A fehérek negyedében még mindig a fehérek dominálnak. Mert Dar es-Salaam, a földrészt többi városához hasonlóan, három, egymástól leggyakrabban vízzel vagy üres földszával elkülönített negyedből áll.

A legjobb, a tengerhez legközelebb fekvő negyed, természetesen, a fehéreké. Ez Oyster Bay: pompás villák, virágban úszó kertek, dús fű, egyenes, sóderrel felszórt fasorok. Igen, itt valóban luxus körülmények között élnek, annál is inkább, mivel a tulajdonosoknak semmit sem kell csinálniuk: mindenről a csöndes, figyelmes, diszkrétan tevékenykedő személyzet gondoskodik. Itt az ember úgy mozog, ahogyan valószínűleg a Paradicsomban: lassan, lazán, elégedetten, amiért itt van, a világ szépségében gyönyörködve.

A híd és a laguna mögött, jóval távolabb a tengertől, a kőházas, forgalmas, kereskedő negyed lakói tolonganak. Ők főleg hinduk, pakisztániak, goaiak, bangladesiek, Sri Lanka-iak, vagyis, ahogy itt összefoglaló névvel nevezik őket - ázsiaiak. Bár van köztük néhány nagyon gazdag ember is, a többség közepes szinten, jelentősebb vagyon nélkül él. Kereskedelemmel foglalkoznak. Vesznek, eladnak, közvetítenek, spekulálnak. Számolnak, folyton számolnak, kalkulálnak, fejüket csóválják, veszekszenek. A többi tucat, több száz üzlet sarkig tárva, árukészletük a járdára, az utcára rakva. Szőttesek, bútorok, lámpák, fazekak, tükrök, csecsebecsék, játékok, rizs, szörpök, fűszerek - minden. A bolt előtt egy széken ül a hindu, egyik lábát a szék ülőkéjére húzza, és szünet nélkül a lábujjait piszkálja.

Szombaton délután e füledt és zsúfolt negyed lakói a tengerpartra indulnak. Ilyenkor ünneplőbe öltöznek - a nők aranyozott szarít, a férfiak tiszta inget vesznek magukra. Autókkal mennek. A kocsik belsejében ott szorong az egész család, egymás ölében, hátán, fején: tíz, tizenöt személy. Megállnak a tenger meredek partfalán. Ilyenkor a dagály hatalmas, fülsüketítő hullámokat ver. Lehúzzák az autók ablakát. Beszívják a tenger illatát. Levegőznek. Az előttük látható hatalmas víz túloldalán fekszik az ő országuk, India, amelyet sokan közülük már nem is ismernek. Eltöltenek a parton jó negyedórát, esetleg egy félórát. Aztán a tömött autók oszlopa eltávozik, és a part megint néptelen lesz.

Minél távolabb jutunk a tengertől, annál nagyobb a hőség, a szárazság, a por. Ott, a homokon, a meddő, pusztá földön sorakoznak az afrikai negyed sárkunyói. Egyes részei a Zanzibár szultánjának rabszolgái által lakott falvak nevét viselik - Kariakoo, Hala, Magomeni, Kinondoni. Az elnevezések különbözőek, de az életszínvonal a sárkunyókban egyformán nyomorúságos, lakóiknak élete hitvány, kilátástalan.

Az itt lakók szabadsága abban áll, hogy most szabadon járhatnak a százezeres város főutcaín, sőt, a fehérek negyedébe is bemenészkedhetnek. Formálisan sosem tiltották az afrikaiaknak, hogy bemenjenek oda, de ezt csak világos, konkrét céllal tehették: vagy munkába mentek, vagy munkából jöttek. A rendőr szeme könnyedén megkülönböztette annak a járását, aki valahova sietett, és azét, aki csak úgy, céltalanul, gyanúsán ódöngött. Bőrszínétől függően, mindenkinek megvolt itt a szerepe és a kijelölt helye.

Azok, akik az apartheidről írtak, azt hangsúlyozták, hogy ezt a rendszert a fehér fajvédők által irányított Dél-Afrikában találták ki, ott alkalmazták. Most azonban meggyőződtem arról, hogy az apartheid sokkal univerzálisabb, általánosabb jelenség. Bíráói szerint a sötét búrok vezették be azért, hogy osztatlanul uralkodhassanak a feketéken, hogy a bantustánoknak nevezett gettókban tarthassák őket. Az apartheid ideológusai védekeztek: mi azt akarjuk - hangoztatták -, hogy minden embernek egyre jobb legyen, hogy mindenki fejlődhesen, de bőrszínétől és etnikai hovatartozásától függően külön-külön. Megtévészto gondolkodás volt ez, aki ugyanis ismerte a valóságot, tudta, hogy az egyenlő fejlődés lehetőségének szölama mögött mélyen igazságtalan állapotok rejtöztek: az egyik oldalon ott voltak a fehérek kezében a legjobb földök, az ipar és a gazdag városnegyedek, a másik oldalon pedig a feketék vegetáltak vacak, félsivatagi földdarabkákon szorongva.

Az apartheid elmélet oly mértékig volt kétarcú, hogy idővel legnagyobb áldozatai is bizonyos előnyöket, a függetlenség egyfajta lehetőségét, az otthonosság kényelmét kezdték benne felfedezni. Az afrikai ugyanis ezt mondhatta: - Nemcsak én, a fekete nem mehetek be hozzád, de neked, a fehérnek is azt tanácsolom, ha egészben akarsz maradni, ha nem akarsz szorongani, hogy kerüld el az én negyedet!

Ilyen városba érkeztem néhány évre a Lengyel Hírügynökség, a PAP tudósítójaként. Az utcákat járva, hamarosan rájöttem, hogy az

apartheid hálójában vagyok. Mindenek előtt újra feléledt bennem a bőrszín problémája. Én fehér vagyok. Lengyelországban, Európában ezen sosem morfondíroztam, eszembe se jutott. Itt, Afrikában ez lett a legfontosabb, az egyszerű emberek szemében pedig az egyetlen jellemzőm. Fehér ember. Vagyis gyarmatosító, rabló, megszálló. Leigáztam Afrikát, leigáztam Tanganyikát, kiirtottam annak a törzset, aki épp előttem áll, minden őst kiirtottam. Árvát csináltam belőle. Még hozzá megaláztam, erőltettem árvát. Aki örökösén éhes és beteg. Igen, amikor most rámnéz, muszáj arra gondolnia: itt ez a fehér, aki mindenemet elvette, aki nagyapámat bottal ütlegelte, aki megerősöskolta anyámat. Itt áll most előttem, jól megnézem őt magamnak!

Nem tudtam saját lelkiismeretemmel elintézni a bűnösség kérdését. Az ő szemükben, fehér ember lévén, bűnös voltam. Rabszolgaság, gyarmatosítás, ötszáz évnyi szenvedés - hiszen ez a fehérek műve. A fehéreké? Tehát az enyém is. Az enyém? Nem tudtam magamban életre kelteni a megtisztító, felszabadító érzést: bűnösnek érzem magam. Megbánást kell mutatnom. Bocsánatot kell kérnem. Ellenkezőleg! Eleinte ellentámadással próbálkoztam: - Titeket gyarmatosítottak? Minket, lengyeleket is! Százharminc évig voltunk három nagyhatalom gyarmata. Egyébként fehér államok voltak a megszállóink. A feketék kinevettek, bolondnak néztek, otthagytak. Dühítem őket, azt gondolták, be akarom őket csapni. Tudtam, hogy bár én magam meg vagyok győződve ártatlanságomról, az ő szemükben bűnös vagyok. Azok a mezítlábúak, éhes, írástudatlan fiúk erkölcsi fölényben voltak velem szemben - ezt a fölényt, az átkozott történelem adja a maga áldozatainak. Ők, a feketék, sosem hódítottak meg, sosem szálltak meg, sosem tartottak rabságban senkit sem. Felsőbbséggel néztek hát rám. Fekete, de tiszta faj képviselői voltak. Ott álltam köztük gyengén, már nem volt mit mondanom.

Mindenütt rosszul éreztem magam. Fehér bőrszínem, jóllehet privilégiumot élvezett, az apartheid ketrecében tartott. Jelen esetben Oyster Bay aranyketrecében. Szép ez a negyed, szép, virágos és - unalmas. Igaz, sétálhatott az ember magas kókuszpálmák alatt, csodálhatta a pompás virágokat, a hínárral sűrűn benőtt sziklákat. De mi volt ezen kívül? A negyed lakói gyarmati hivatalnokok voltak, akik folyton arra gondoltak, hogy valahogy csak kivárvák szerződésük végét, aztán vesznek maguknak emlékebe egy krokodilbőrt vagy egy orrszarvú túlköt, és hazautaznak. A hivatalnok feleségek pedig vagy gyerekeik egészségi állapotáról, vagy az előző, illetve a soron következő partyról beszélgettek. Nekem meg naponta kellett volna tudósítást küldenem! De miről? Honnan szerezzek anyagot? A városban egyetlen kis helyi lap jelent meg - a „Tanganyika Standard”. Elmentem a szerkesztőségbe, de akiket ott találtam, angolok voltak Oyster Bay-ból, és már ők is csomagoltak.

Elindultam a hindu negyedbe. De mit csináljak ott? Hova menjek? Kivel beszéljek? Egyébként is szörnyű hőség van, sokáig nem lehet járkalni: nem kapok levegőt, lábam remeg, ingem teljesen nedves. Egy órányi mászkálás után az ember úgy érzi, hogy elege van az egészségből. Egyetlen dologra vágyik: valahol leülni, feltétlenül árnyékban, lehetőleg egy ventilátor alatt. Ilyen pillanatokban az emberek az jut eszébe, hogy az északon élők vajon tudják-e, mekkora kincs az a szürke, örökké felhős ég, amelynek van egy csodálatos erénye: eltakarja a napot?

Legfőbb célom természetesen az volt, hogy felkeressem az afrikai elővárosokat. Hoztam magammal néhány noteszomba felírt nevet. Nálam volt a kormányzó párt, a TANU (Tanganyika African National Union) irodájának címe. Sehogy sem találtam azonban a megadott helyet. Minden utca egyforma, a por bokáig ér, a gyerekektől nem lehet továbbmenni, játszadoxva tüleksenek, toladó kíváncsisággal bámulnak - egy fehér ember ezekben az idegenek számára megközelíthetetlen sikátorokban látványosságnak, szenzációnak számít. Lépcsőről lépcsőre kevesebb az önbizalmam. Sokáig érzem hátamon a házak előtt tetlenül üldögélő férfiak figyelő, gyanakvó tekintetét. A nők nem néznek, ők elfordítják a fejüket: muzulmán asszonyok, fekete, laza bui-bui viselnek, amely teljesen betakarja testüket és arcuk egy részét. A helyzet ellentmondásosságát csak növelte, hogy még ha találkoztam volna is olyan helybéli afrikaival, aki hajlandó lett volna velem hosszasan elbeszélgetni, nem lett volna hol leülnünk. A jó éttermeteket a fehéreknek tartották fenn, az ócskákat az afrikaiaknak. És senki sem szokott a másikéba bemenni. Mindenki rosszul érezte magát, ha az apartheid szabályaival nem egyező helyen találta magát.

Miután megvettem az erős terepjárót, útnak indulhattam. Megvolt az ok is: október elején a Tanganyikával szomszédos Uganda elnyerte függetlenségét. A függetlenségi mozgalom hulláma végigsöpört az egész kontinensen: csupán 1960-ban tizenhét afrikai ország szabadult meg a gyarmati rendszertől. És ez a folyamat, bár kissé lelassulva, tovább tartott.

Dar es-Salaamból Uganda fővárosába, Kampalába, ahol az ünnepeknek kellett lenniük, hajnaltól késő estig a lehető legnagyobb sebességgel haladva, három napig tart az út. Ennek első fele aszfaltút, másik fele laterites földút, amelyet afrikai mángorlónak neveznek, mert felszíne olyan kátyús, hogy csak nagy sebességgel, a kátyúk tetején lehet rajta menni, mint „A félelem bére” című filmben.

Velem tartott a félig ügynökként, félig különféle athéni újságok tudósítójaként tevékenykedő görög ismerősöm, Leo is. Vittünk magunkkal négy pótkereket, két hordó benzint, egy hordó vizet, élelmet. Hajnalban indultunk, északnak tartva. Jobbra az útról nem is látható Indiai-óceán terült el, balra előbb a Nguru-hegység, aztán végig a Masai-sztyepp. Az út két oldalán mindenütt zöld növényzet. Magas fűfélék, sűrű, bozontos bokrok, ermyőként szétterülő fakoronák. És így egészen a Kilimandzsáróig és az alatta fekvő két városkáig - Moshiig és Arusháig. Arushánál nyugatra fordultunk a Viktória-tó felé. Kétszáz kilométer után kezdődtek a meglepetések. Elértük a hatalmas Serengeti-fennsíkot, a világ legnagyobb vadállat lelőhelyét. Amerre csak néz az ember, mindenütt csordákba verődött zebrák, antilopok, bivalyok, zsiráfok. És a rengeteg állat mind lefelé, ugrádozik, ficáncol, vágat ide-oda. Az út közvetlen közelében meg mozdulatlan oroszlánok, kissé távolabb elefántok egy csoportja, még távolabb, a horizonton pedig egy lendületes ugrásokkal tovatűnő leopárd. Hihetetlen, valóságosan látvány! Mintha a világ születését látná az ember, azt a különleges pillanatot, amikor már van föld és ég, van már víz és vannak növények, vadállatok, de nincs még Ádám és Éva. Ezt az alig megszületett, még ember nélküli, tehát bűn nélküli világot szemlélhetjük itt, ezen a helyen, s ez valóban nem mindennapi élmény.

(Folytatjuk)

Fordította: *Szenyán Erzsébet*

Lackfi János

A lennadrág viseléséről és vasalásáról

*A lenvászon mint köztudott
rendkívül hálátlan anyag
a lennadrág még nedvesen is
nehezen vasalható
a vasalt lennadrág pedig
egy-kétszer van az emberen
enyhén gyűrődött máris
ezzel szemben a vasatlan
lennadrág ha egynehányszor
fölveszed kilógja magát
nem gyűröttebb mint a frissen vasalt
egy-kétszer hordott másik
e kétirányú kiegyenlítődé
billenti a mérleg serpenyőjét
a viselés
és nem a vasalás javára.*

A nagy tisztogatás

*óvodából hazajött
gyermekeidet lenyalogatod
akár az állatok
hogyan eltüntesd az idegen szagot
kisimítod őket mint a ruhát
az ökölnyomokat leporolod
a könnyplazmát a vért
rózsaszín festékké mázolod
agyuk barázdái közül
a rettegést kitörülgeted
hajukból kifésülöd a homokot
ha már a szekrénybe
behajtogattad őket
ülsz földredobált véres-koszor
összegyűrt galambok között
a szálló buborékokat pukkantgatod
mielőtt a kicsik szemére
tapad a nyálka beköpi szájukat
s odapetéz a szőrös éjszaka*

Széljárta dal

*Ilyen széljárta szép időben
kiolvasható a világ
szépek az emberek is csak
kissé kiáll a foguk
napfényre fáj
kissé kiáll arcukból az idő
egy ideje nem mostak már haját
majd most a szélben
könnyű a telet lábon kihordani
a hideget állva kiheverni
nem ördögösség kikeverni
egy ilyen enyhe alkoholtartalmú
délutánt
összetevők
nap szél és emberek
kevéske táncoló*

szemét

Beke György

Citromfák Köröstárkányban

Váradról Vaskóh felé késő este indult az utolsó vonat. Ezzel kelt útra a megyeszékhelyről Köröstárkányba az újonnan kinevezett igazgató-tanító, Danielisz Endre.

Húszéves fiatalember, de mögötte már „kalandos” múlt, sok hányattatás, háborús viharok. Ősei nemzedékeken át a tisztos fésűkészítő mesterséget űzték Nagyszalonta városában. Endre is kitanulta a szakmát, soha nem lehet tudni, ebből jobban meg lehet élni, mint a könyvekből. Akkoriban, 1925-től négyosztályos elemi volt magyarul, a gimnázium csak román nyelven. Váradon voltak magyar iskolák, de ott tanulni költséges egy iparos család gyermekének. A bécsi döntés után újra megnyílt az Arany János Főgimnázium, a szalontaiak magyar anyanyelvén. Endre éppen a háború befejezésekor érettségizett. Nagyon keresték a fiatal magyar tanítókat az újonnan létrehozott délerdélyi iskolákba. Danielisz Endre jelentkezett. Tamásdára nevezték ki, szülővárosa közelébe. Négyosztályos magyar iskola volt akkor, vagy negyven gyermek, és egy tanító, Kiss Feri bácsi.

- Kedves kolléga - ijedt meg Kiss Ferenc uram - én egyedül is elboldogulok ezzel a negyven gyermekkel. Ha maga idejön, reám többet nem lesz szükség. Ne vegye el a kenyeremet. Menjen tovább, kolléga, Zerinden, Arad megyében még nem teltek be a helyek, keresik a magyar tanítókat.

- Hol van most ez a Kiss Feri bácsi? - kérdezem Endrét.

- Tamásdán tanított egész életében. Nagy kort ért meg, 93 esztendő. Az elhagyott öregek otthonában halt meg Csegődön, a hajdani Tisza-kastélyban. Szomorú tanítósors? Ő még szomorúbbnak tartotta azt, hogy nem a diákjai temették el őt, hanem ő az iskoláját. Tamásdán a hetvenes évek elején csukták be a magyar iskolát. Az a néhány tamásdi magyar gyermek, ha ragaszkodik a magyar anyanyelvéhez, Szalontára jár be iskolába... Szétment a magyar iskola Tamásdán. Nemcsak az iskola. Kiss Feri bácsi mindenkinek megmutatta a tamásdai románkori magyar templom csonka tornyát. Egy gazda kertjében. Azóta a téglákat is széthordták, házépítésre...

Danielisz nem akarta keseríteni Kiss Feri bácsit. Visszament a nagyváradi tanfelügyelőségre. Külön magyar tanfelügyelőség volt akkor, külön román. A magyar tanfelügyelő felajánlotta neki Köröstárkányt. Egyenesen az igazgatói állást. Négy fiatal magyar tanítónő volt akkor a faluban, kellett egy férfi tanerő. Biztak is a női tanerőkben, nem is....

Gy. Szabó Gyula gyűjtéséből:

„A Fekete-Körös völgyi *Tárkány* (románul Tarcaia) első írásos említése 1332-ből, a pápai tizenjegyzékből való (*Villa Tharcad*). Ekkor már papja van, tehát legalább fél évszázaddal előbb megült hely. Későbbi okleveles névalakjai: 1422 - *Tarkan, Tharkan*, 1587 - *Tarkany*, 1614 - *Nagy Tárkány*, 1913 - *Köröstárkány*. A szó eredeztetése különböző szerzőknél eltérő, az ótörök *tarqan* méltóságnévbe csakugyan bele lehet kapaszkodni, mint az 1327-től adathozható *Tarkan* személynévbe, avagy a kereszténység felvétele előtt ugyancsak törökből kölcsönzött *tárkány* »vasverő kovács« foglalkozásnévbe... A falu népe ma is jobbára a földművelésből és az állattartásból él, de korábban, a 15. század második felétől adathozható szőlőművelésnek, a pálinkafőzésnek, a kádármesterségnek és a fazekasságnak is fontos szerepe volt. Egyik 1788. évi községi határozat mondja ki: »... aki bort mér, cégérül az ablakban kancsót vagy palackot tartson in natura, vagy festve«.

A falu helyneveit 1982-ben jegyeztem fel. Adatközlőim: Miklós Péter, 57 éves, Szathmári István, 36 éves."

*

Danielisz Endre megnézte a menetrendben, hogy hol kell szállnia. Tarcaia, ez lesz az, gondolta. Még nem tudta, hogy ez Kistárkányt jelez, egy másik falut. A köröstárkányiak a belényesi állomáson szállnak le a vonatról, onnan még négy kilométer a falujuk. Egy vasutas felvilágosította: menjen mindenütt a sínek mentén, át a Fekete-Körös hídján, és vagy hat kilométer után beér Tárkányba.

Éjfél tájban érkezett meg. Az utcák kihaltak. Csak egyetlen házban égett lámpa. Oda kopogtatott be.

- Én lennék az új tanító.

- Isten hozta - felelte a házigazda. - Régóta várjuk. Vagy harminc esztendeje.

- Engem?

- Magát hát. Az új tanítókat.

Egy szobát adtak neki az iskolában. A bútort a falu népe hordta össze. Vigyáztak, nehogy tanító nélkül maradjanak. Dánielisz Endre, a szalontai világhoz szokott fiatalember otthon érezte magát, noha sok különös szokással, eltérő szóhasználattal kellett megbarátkoznia. Megfigyelte, hogy a házak egytől egyig kékre vannak festve, a kapujukat teljes egészében kicifrázott pléhlemez borítja, a férfiak és a nők egyképpen népviseletet hordanak, és csak egymás között házasodnak. Egyféle sziget ez, jegyezte fel naplójában. Diákkora óta rendszeresen naplót vezetett. A Körös szigete Tárkány, viseletben, nyelvben és nyelvjárásban egyképpen. Talán régi időkből maradt fenn, hogy a férfit nősülésig gyermeknek hívják, lehet akár harmincesztendő, a kicsi gyermek pedig posla. Tárkányban a reggelit ebédnek nevezik, a déli étkezést delelésnek, csak az estit a közhasználatú vacsorának. Ha éppen betoppant valamelyik házba, nyomban megkínálták. Nem igaz, hogy a szívüket is bezárják, páncélba burkolják, ahogy a kapukat, miként a tárkányiakról tartották. A bicskát hamar előrántották, mint a csíki legények, azt is mondták magukról, hogy ők tulajdonképpen székelyek. Nem tudták bővebben megmagyarázni, ez afféle hagyomány volt közöttük, mint a mesék, a dalok. És a szorgalom. Fazekasnak, kádárnak, szőlőművelőnek egyképpen kiválóak voltak. Olyan igyekvők, hogy lassan hét környező település határában voltak földjeik: Kistárkányban, Mérágon, Dragánfalván, Várasfenesen, Nyégerfalván, Belényesen és Henkeres helységben, Vaskóhtól északnyugatra, a hegyek között, a hasonló nevű patak mentén... A földművelésben nem vonakodtak az új módszerektől, mégis sokáig fennmaradt itt a nyomásgazdálkodás. A fiatal igazgató-tanítónak nem volt olyan könnyű eligazodnia új falujában.

Legközvetlenebb kapcsolatot a népköltészet létesített a tárkányiak és Dánielisz között. Naplójába népdalok kerültek be.

*Köröstárkány szép határán születtem.
Anyám sem volt, mégis felnevelkedtem.
Úgy nőttek fel, mint a réten a virág.
Már ezután engem beszél a világ.*

*Úgy nőttek fel, mint erdőben a gomba.
Szeretők volt már tízéves koromban.*

Ebben a naplóban rögzítette olvasmányélményeit. Van benne egy ilyen bejegyzés: „A népet akarom szolgálni.” Diákkorában írta be, azóta többször aláhúzta. Veres Péter egyik könyvének olvasása után született meg benne az elhatározás. Vajon hányan írhatták volna be ezt a mondatot abban az időben Dánielisz nemzedékéből, a „népi írók” hatása alatt, ha naplót vezetnek? Egy egész sereg indult ezzel a jelképes lobogóval.

Két esztendeig tanított Tárkányban Dánielisz Endre, 1947 végén köszönt el. Egy kicsi - iskolai - és egy nagy szövetkezet, népi együttes, énekkar maradt a nyomában. Közösön hozta létre Szablyár Kornállal, az akkori tárkányi református lelkésszel, akit Székelyhídon az „újraálmodott” vár egyik építetőjeként emlegettek, s akiről Balogh Edgár megbecsüléssel szól emlékezéseiben. Szeretettel vitt magával Köröstárkányból a „leszerelt” igazgató-tanító, és kavernát a tüdejében. Ez utóbbi nyoma máig látszik a röntgenfelvételen. Egyetemi hallgató lett Kolozsvárott. 1951-ben szerez diplomát. Négy évig az aradi magyar tanítónőképzőben tanít. Ilyen kerülővel érkezik haza Nagyszalontára, az Arany János Emlékmúzeum vezetőjének...

*

Maga az élet kínálja fel a párhuzamot: hogyan érkezett ide s miként él, dolgozik Köröstárkányban a mai iskolaigazgató, Cseterki Csaba? Nyurga termetű, sovány arcú, barna szemű férfi, fekete haját elválasztva viseli. Közlékeny természetűnek tetszik. Hagymásláposon született, Nagybánya közelében. Űkapja kompos volt a Lápos folyón, mikor még nem ívelt át híd a meder fölött, nagyapja vasutas, apja református lelkész. Történelem-földrajz szakot végzett, 1965-ben helyezték ide. Az első nyolcadikosok akkor végeztek Tárkányban; országszerte abban az időben alakultak át a hétosztályos iskolák nyolcosztályossá. Hét tanárt és négy tanítót talált itt. Érkezése esztendejében 250 gyermek volt a nyolc osztályban, s ha az idei tanévben nem is nagyobb 166 tanulónál a magyar tagozat növendékeinek száma, az osztályok minden akadály nélkül megnyílhattak.

- Ezt nem egészen értem. Miért beszél magyar tagozatról, mikor ebben a faluban minden gyermek magyar? Itt az egész iskolának magyarnak kell lennie.

Cseterki Csaba gyanakodva néz meg: nem akarom-e beugratni? Bizonyára nem szokott hozzá ahhoz, hogy valaki ezt így a szemébe mondja.

- Igaz, Köröstárkány szinte teljes egészében magyar lakosságú. De községközpont, hozzá tartoznak a környező falvak, román települések vagy többségükben románok. 1980 óta ide járnak felső tagozatra Kistárkányból, Mérágból, Tatárfalváról, ott románok élnek. Ezen a három településen éppen annyian, mint a tárkányi magyarok: ezeröttszázan.

Ez az új iskola, itt, a református templom mellett, az egész község diákjainak épült, románoknak, magyaroknak. Legalább nem zárkozhatnak el egymástól. Mi nem szeretjük a szeparatizmust.

- Ki ez a „mi”, igazgató úr?

- Hát úgy... mindenki... a párt... minek magyarázom?

Cseterki Csaba jóval többet tudott ideérkezése előtt Köröstárkányról, mint annak idején Dánielisz Endre. Cseterki felesége, román asszony, az egyik szomszédos faluból való. Az egyetemen ismerkedtek meg. Összeházasodtak. Mindketten ide kérték a kinevezésüket; az asszony a román tagozaton tanít. Így került a Lápos-menti református pap fia a Fekete-Körös völgyébe.

Látom a szemén, hogy dicsőségnek tartja a román feleséget. Háromszor is megemlíti, hogy erre a vidékre való, a szülei szívélyes román emberek, elfogadták őt a vejüknek.

*

Tudta Cseterki, hogy a tárkányiak roppant szorgalmasak, a kösziklát is megművelnék, java részük ipari munkára állt át, ingázó lett, meg hogy nagy pálinkafőzés folyik itt, hajdanában nagy verekedések voltak, különösen képviselő-választások idején. Ez a kép élt a közvetlen környéken Tárkányról.

Hiszen ezt a képet őrzi róluk, hajdanvolt életükről és szokásaikról az irodalom is. Ady Endre kétszer is tollára vette őket 1907-ben, a képviselőválasztások idején. A belényesi kerületben Vasile Lucaci, a román nemzeti mozgalom vezéregyénisége volt az egyik jelölt, vele szemben a függetlenségi párt Kardos Árpádöt indította. Utóbbi, a kortések beugratására, a tárkányiak verekedésekkel is támogatták, e fölött bosszankodott Ady első cikkében. Néhány hét múlva újra a tárkányiakról írt, szomorú felháborodással:

„A tárkányiak rettegett verekedők, képviselő-választások idején pedig gyilkos kezű kortések. Olyan nagy hazafiak, hogy a minapában Kardos Árpádért is vért ontottak és kazlakat gyújtottak. Nos, Tárkányból most egyre-másra kérik az útlevelet Amerikába. Talán bánatukban hagyják el hazájukat a tárkányiak, mert Lukács László lett a képviselőjük? Beavottak egészen mást beszélnek: Tárkány népét is a nyomorúság űzi el a haza földjéről. És ez magyarázza ennek a virtuos, de ínséges népségnek minden fokesos virtusát.”

- Igazolódott-e az előítélet, amit a tárkányiakról magával hozott?

- Mikor Tárkányba kerültem, a bálókban még történtek verekedések. Hol voltak ezek már a fokesos virtuskodástól? A bicska se nagyon került elő. Mostanában még hangos szó sem csattan. Legfennebb a házakban, a kapukon belül emelkedik néha a hang. Magasak a kapuk, pléhlemezzel vannak borítva, nem nagyon hallatszik ki a civódás az utcára. Sokkal több összetűzés támad mostanság a szomszédos falvakban, Kistárkányban, Mérágon. A földek fölött viszálykodnak, az örökségért, egyik beleszánt a másik parcellájába, kész a harag, a gyűlölség egész életre.

A tárkányiak főként mosolyognak az efféle csetepatékon. Mintha ők nem ugyanilyen dühvel védelmezték volna a birtokaikat, amíg be nem kényszerítették őket a kolhozba!

Ezeket a civódásokat Cseterki Csaba közelről ismerheti, lévén a békéltető bizottság elnöke. Tárgyalnak néha családi viszályokat is. Okuk legtöbbször: a pálinka. Mondjuk, ha az asszony is rákap az italtra, amit jobb híján tengeriből főznek.

- A gyermekeket is itatják?

- Két-három esetben előfordult, azonnal közbeléptünk. Nálunk nem az a helyzet, ami az Érmelléken. Az igazgatók értekezletén panasolta egyik érmelléki kolléga, hogy falujában a gyermekek néha részegen mennek iskolába.

- Miért nem szilvából, körtéből főzik a pálinkát? Minden kiskertben látni gyümölcsfát, átlagban ötvenet.

- Főzik abból is, de a szilvából, a koraiból, a császárkörtéből, almából jó pénzt lehet csinálni a piacokon. A tárkányiak nagy piacozók, most még inkább azok. Belényes, Grozaváros, Vaskóh, Nucset, Várad piacán, még Kolozsváron is látni őket. A reggel induló busz előző este megérkezik, a sofőr Tárkányban alszik. Riadalom az asszonyok között: ki rakja be előbb a buszba a motyóját? Így nevezik a batyút. Ha valaki pontos kimutatást tudna készíteni a tárkányiak jövedelméről, alighanem kiderülne, hogy legfontosabb

pénzforrásuk a zöldség és a gyümölcs. Az ingázók egy része is csak a nyugdíj kedvéért tart ki a városi üzemekben. Műszak után mindenki kertészkedik. Az egész környéken itt a legszebb a termelőszövetkezet kertészete, a háztáji parcelláké ennél is gazdagabb. Meglátszik a régi gazdahagyomány. Ha egyik-másik férfi megpróbálna tiltakozni a kerti munka ellen, hogy elég volt neki aznapra az üzem, nem lenne megállása az asszony előtt. Csak azt tekintik igazi munkának, amit a férfi itthon, a faluban, a kertben végez. Ha valaki más faluból nőszül ide, nem sokáig bírja az asszonyuralmat, elmenekül innen. Így van ez a szomszédos Nyégerfalván is a magyarok között. Vagy ott még inkább. Egy tárkányi legény, Kupin Sándor oda nőszült. Nem volt hozzászokva a kertészkedéshez. Márpedig Nyégerfalván hajtják magukat a kiskertekben. Bunta Gáspár kertészete beillenék Hollandiába. Kupin Sándor nem sokáig viselte a nyégerfali hajsztát - ahogy mondják: asszonyparancsot, szárazkoszton -, háromszor is otthagya a feleségét, mindig visszatért, de a végén, nagy elkeseredésében, erdész apja puskájával hasba lőtte magát...

Nem is titkolják a tárkányi asszonyok, hogy ők hordják a kalapot. A bukaresti televízió magyar műsorában riportot közvetítettek a faluról. Az egyik asszonyt megkérdezték, mi igaz a híres asszonyuralomból. A megkérdezett, Benedek Istvánné Rózsa néni ravaszul mosolygott:

- Nincs itt semmiféle asszonyuralom. Csak éppen mi vagyunk a nyak, a férfi a fej. Merre fordul a fej? Amerre a nyak engedi.

Az adás után Benedek István sokáig nem mert a férfitársak szeme elé kerülni. Bosszantották, hogy ország-világ előtt jól kifigurázta őt a tulajdon felesége. Azok csúfolódtak vele legjobban, akik otthon a legnagyobb papucshősök. Talán éppen ezért?

*

„A Körös egy irányban folyik mindig. Az élet nem folyóvíz.” Tárkányi mondás. Elcsaltam magammal a hajdani igazgató-tanítót, a mostani szalontai tanárt, legjobban ő érzékelheti, merre is vitt az élet sodra Tárkányban az utóbbi négy évtizedben. Akkor menjünk fel a temetődombra, ajánlja, onnan távlatban láthatjuk a falut, idő és tér nagyobb összefüggéseiben.

Míg a füves domboldalakon kapaszkodunk felfelé és mind jobban kiemelkedünk a házak közül, Dánielisz hozzáteszi:

- Majd elmegyünk egy-két házba. Vajon nem csal-e az emlékezetem?

- És azt is szeretnéd tudni, rád miként emlékeznek?

- Ki ne lenne kíváncsi erre, ha élete egy darabkáját itt hagyta a tárkányi emberek között?

Erre egy másik sors idéződik elém, az is vagy tíz esztendőre - több időre is? - ide kötődött Tárkányhoz. A hatvanas évek elején, mikor megismertem, Bozóki László volt a községi tanács elnöke. Erélyes és odaadó embernek találtam, akit tiszteltek a faluban. Vagy félték tőle? Meghonosodását mesélte el, nagy élmény ez mindenkinek, aki másunnan jöve próbál megkapaszkodni a tárkányi életben, beférkőzni az emberek bizalmába, vagy legalább bejutni a jól záródó, pléhborítású, magas kapuk mögé.

Nagyváradi munkásifjú, apja vasesztergályos volt. Ő az asztalosmesterséget tanulta ki, a villamosműveknél dolgozott. A Dánielisz Endre nemzedékéhez tartozik: 1944 után eszmélkedett a világra és saját helyére a világban. A munkásifjú a falvakat járta, szerszámot javított Borson, Szentjánoson, Óssiben, az 1947-es első pénzreform idején a beváltást vigyázta, az ipari üzemek államosításakor az egyik gyárnál állt őrséget, mint a társadalom sorkatonája. Volt aztán cséplési ellenőr a szilágysági Perecsenyben, tanácsi ember Belényes körzetben. Az ötvenes évek derekán választották meg tárkányi elnöknek.

Első benyomása az idegenség volt. A magas kapuk, az utcai ablakokon a függönyök, amelyeket nem húznak el soha. A tanácsházán az ablakokon újságpapír. Odament és indulatosan letépte. Soha nem szerette az árnyékos helyeket. Bunta Ferenc, egy kőművesember hívta magához első este, meleg vacsorára. A rideg vendégszobában feküdt le. Bozóki arra gondolt, hogy Váradon kényelmes lakásában aludhatnék, s másnap itt akarta hagyni Tárkányt. De kötötte a fegyelem, a munka. Az emberek kedvesek voltak hozzá, csak a szívük nem nyílt meg. Elment a házakhoz, leültették, néha meg is kínálták. Eljárt a bálókba, alig lehetett megkülönböztetni a falusi legényektől. A fal mégsem omlott le körülötte.

Egy nap híre ment a faluban: az elnök házasodik. Méghozzá innen, Tárkányból. Az óvónót veszi el, Szatmári Esztert.

Nagy hír volt ez. Emberemlékezet óta nem esett meg, hogy tárkányi lányt máshová vigyenek férjhez. Vagy másunnan jöthöz menjen feleségül. Szatmári Eszter, aki az egyik első „tanult leány” volt Tárkányban, kevésbé törődött az előítéletekkel. Szerette Bozóki Lászlót, hozzáment feleségül. És ezzel a tanácselnök a falu szemében „tárkányivá” lett egyszerre. A szívek is megnyíltak előtte. Közös összefogásra soha nem kellett nógatnia az embereket. Villanyt vezettek be a faluba, vízvezeték, művelődési házat építettek. Egyik-másik gazda úgy rászokott a jó víz ízére, nem sajnált ártézi kutat fúrtni az udvarára. Ez már nagy győzelem volt a hagyományos tárkányi garasosság fölött.

(1964-ben megkérdeztem Bozóki Lászlótól:

- Mi volt a legnehezebb a maga számára itt?

- A meggyökeresedés.

- Mit tekint egyéni kudarcának?

- Mikor meg akartam szaladni innen. Vonzott a szép váradi otthonom, a kényelem. Arra gondoltam, hogy egykori társaim az üzemben könnyebben élnek, és ami fő - városon élnek.

- Mi volt a legnagyobb öröme Tárkányban?

- Mikor először látszott meg a munkám eredménye. Én az üzemben azonnal észrevettem, ha valamit jól csináltam vagy nem.

- És itt?

- Ennek a munkának későbbre érik be a gyümölcse. De most érik.

- Magánélete?

- Volt olyan esztendő, hogy nem jutott ilyesmire idő. Most már jut. Festegetek. Szeretem ezt a tájat. Játsszom a gyermekekkel. Két kislányom van.)

Orvosi parancsra költözött be Váradra. Szívbeteg lett. Nyugdíjas.

Mi maradt Bozóki László után Tárkányban?

A tanácselnök a nyolcvanas évek elején atefan Varga. A falusiak szerint „bicegős” ember. Nem láttam sántikálni. Egy öreg tárkányi - mikor ezt mondtam neki - felnevetett:

- Hát a neve? Nem? Egyik fele ilyen, a másik olyan. A Varga lehetne magyar is.

- És a lelke, a gondolkodása?

- Az a atefannal tart.

„Még mondja valaki, hogy a tárkányiak nem székely ősöktől származnak?” - mosolyogtam magamban.

atefan Varga láthatóan tisztelte az elődjét:

- Nekem csak folytatnom kellett, amit Bozóki megkezdett. Jó csapáson haladhatok.

Egy asszony, nevét nem mondja meg:

- Mikor itt volt, szidtuk. Most dicsérik. Erélyes volt, de amit megígért, azt be is tartotta.

Cseterki Csaba:

- Nekem csak jó emlékem maradt Bozókiról. Még lakást is ő szerzett nekem, az első napokban, mikor még ismeretlen voltam itt.

Egy gazda:

- Ha valaki elmaradt a beadással, képes volt letérdepeltetni. „Itt most proletárdiktatúra van!” Ez volt a szólása.

Lőrincz Péter, hatvanesztendő, felel ezzel a véleménnyel:

- Ez a letérdepeltetés egyszerűen nem igaz. Követelte a beadást, őt is szorították, de emberséges volt mindig. Meg tudta különböztetni az embereket egymástól, hogy ki milyen s mit érdemel...

Váradon találkoztam a nyugdíjas Bozói Lászlóval. Mondtam neki, hogy Köröstárkányba megyek. Majd meglátom, hogy mit üzennek neki egykori „alattvalói”. Úgy várt vissza, mintha a családjáról hoznék híreket...

Dánielisz közvetlenül győződhetik meg a maga itt maradt emlékezetéről. Ezért jött velem olyan szívesen.

*

Lassan felérünk a dombtetőre. Előbb a táj nyílik meg körülöttünk. Síkság, amelyet két oldalt hegyek karolnak át. A síkság közepén a Fekete-Körös, mint összegubancolódtott szalag egy lány hajában. Valahol keletre Grozaváros, még tovább Vaskóh, nem látni el odáig. A medence közepén, előttünk: Belényes. Közvetlenül mellette Tárkány, innen nem látszanak a pléhborítású, magas nyakú kapuk, csak a fegyelmезetten sorakozó házak tetői. Dragánfalva messzebb esik, túloldalt Bondoraszó, nyugati irányban Várasfenes, balra elbújik egy dombhajlat mögé, még tovább, a folyó mentén Belényesújlak... Egészen közel Mérág, Kistárkány, Tatárfalva...

Az idő már nehezebben tárja fel titkait.

Ezek a kőből emelt vagy fából faragott síremlékek, megszokott vagy különös feliratokkal... Melyek a legrégebbiek? Milyen mélységeit méri az időnek egy temető? A múlt századig? Messze századokig? A török pusztítás hullámai nem hatoltak fel idáig a Fekete-Körös völgyében, mintegy kiadták erejüket lent, a síksági településeken. A pestis azonban elért ide is, tőle nem védtek az erdők körben és a távolság a völgyben. 1738-ban fél év alatt a lakosság felét vitte el a járvány, 99 felnőtt férfit és asszonyt. 1836-ban kolera pusztít Tárkányban, 34 halott marad utána... Rég elkoptak azok a feliratok, amelyek a pestisre, kolerára emlékeztethetnének. Már az 1873-as kolerának sincs észrevehető nyoma a temetőben, pedig ez volt a legnagyobb csapás Tárkányra: 133 halott!... Minden felirat elkopik egyszer, bármilyen egyéni vagy közös tragédiát sirasson el...

„A török uralom megszűnésekor is magyar lakosságú község - derítette fel a történész, Mezösi Károly. - Az összeírt 4 magyar család éppúgy a legnagyobb szegénységben élt, mint a környékbeli román falvak népe. Az 1692. évi összeírás szerint egyetlen jószáguk és semmiféle gazdaságuk sem volt.”

Közös népi veszedelmek az azonos sors törvényeit tanították századokon át a Fekete-Körös völgyében magyarnak, románnak. Néha mégis testvérharc folyt, tagadva a sorsközösséget. Ilyen végzeteket is őriz ez a temető!

*„Kakuc Szatmári Ferencné
van itt eltemetve,
akinek hűséges férje
nyugszik messze idegenbe.
A 14-es háború őt is elsodorá
A tiroli hegyek között életét
otthagya.”*

Sorsuk síron túli összekapcsolásával Szatmári Ferencné és hősi halott férje az első világháborút idézi a tárkányi temetőben. De voltak a háborúnak végzetes sorsú áldozatai nemcsak a tiroli hegyek között, hanem idehaza is.

*„Szatmári Erzsébet
volt a nevem, míg éltem
24 éves koromban gyilkos kezek által
a sírba tettem.
A gyilkosom ügyét bízom az
Istenre,
Adja meg jutalmát, ahogy
érdemelte.
Élt 24 évet, meghalt 1919.
ápr. 19-én.
Nyugodjék békében.”*

A dátum ismétlődik, néhol jól kiolvasható: 1919. április 19-e, másutt csak ennyi: 19..., a többi a közönyös idő vagy rémült kezek tüntették el...

Tárkány temetőjében, ezen a domboldalon 81 fejfán, sírkövön csonka, megcsonkított a halál dátuma. Közülük 67 férfi és 14 nő sírján, leányokén, fiatal fiúkn. A szomszédos Nyégerfalván 17 halottat temettek el, egyazon napon érte őket az orozó halál.

Összesen 98 sírkövet illet meg a dátum: 1919. április 19.

Akkor, a temetés után fel is írták mindegyikre. A húszas években azonban a román csendőrmester kihirdette: ha valakinek a családi sírkövén ez a dátum szerepel, azonnal tüntesse el. Mert ez a dátum lázítás! Államellenes izgatás, börtön jár érte!

Tárkány népe ért a kőművesmunkához is. Az emberek maguk mentek ki a sírokhoz. Volt, aki félelmében eltüntette az egész dátumot. Volt, aki csak a hónapot és a napot vakarta ki a kőből. Mások tették magukat, de meghagyták a számokat. Különböző sírokban pihentek az áldozatok, családok szerint, ezért aztán néhol fennmaradt a vádló dátum, az ellenőrző csendőrszem sem vett észre mindent...

*

Mikor először jártam Tárkányban, a nyolcvanas évek elején még élt egy szemtanúja a drámának: Gyulai Ferenc bácsi. Nyolcvan esztendő volt akkor, túl is járt már; azon az április napon tizenöt éves. Háza belső szobájában beszélgettünk. Jámi alig tudott már. Csontkopás. Mióta pedig a szobájába szorult, még jobban átélte az elmúlt időket, még keservesebben kínozza az emlékezete.

- Nagypám, Gyulai István volt akkor a bíró Tárkányban. Már harminckét esztendeje viselte ezt a tisztséget. Az emberek szerették. Ő volt a bíró a híres választások idején is. De nem voltak itt akkora verekedések, mint ami elterjedt róltunk az újságokban.

- Azt írta volt Ady Endre, hogy maguk nem a szomszédos román falvak jelöltjét, Vasile Lucacit támogatták, ez volt a neve ama bizonyos Lukács Lászlónak, hanem a függetlenségi párti Kardos Árpádot, érte verekedtek.

Nagyot sóhajtott. Mintha személyes fájdalma lenne a költő téves ítélete.

- Tudja... Mondjam-e? Azért is elmondom. Másért haragudtak reánk a környező román falvak lakói. Mert mi jobban tudtunk élni. Tárkány a kolhozvilágban is gazdagabb a szomszédos faluknál. Itt mindig szerettek dolgozni. Nem a másét lesték, hanem a magukét gyarapították. De ezért le kell öldösní minket? Ezt üzenték a szomszédos román falukból: hogy lesz itt majd hadd el hadd! Lett is, Istenem, a háborúban se lehetett borzalmasabb!

Gyulai Ferenc bácsi úgy emlékezik, hogy a románok a magyar vörösek miatt haragudtak rájuk. Mivel lepaktáltak velük. Pedig valójában nagyon féltek a vörösöktől.

- Itt mi mindenkitől féltünk. Olyanok vagyunk, mint a szigetre szorult erdei vadak, amelyek nem tudnak úszni, körülöttük nő a víz, egyre csak nő és érzik, hogy bele fognak fulladni a vízbe.

Hadtörténészek, magyarok és románok egyaránt a Tárkány környékén lefolyt harcokra vezetnek vissza az április 19-i vérengzést. Bizonyos Constantin Kiritescu könyvében az áll, hogy Rasoviceanu ezredes csapatai a Fekete-Körös völgyében egy magyar kadétegység ellenállásába ütköztek. Ez az egység - ismeri el a román hadtörténész - „különös hősiességgel harcolt és nagy veszteségei voltak.”

Koréh Endre tábori lelkész *Erdélyért - A székely hadosztály és dandár története 1918-1919* című könyvében pontosan beszámol a történekről. A harcot a román előnyomulókkal a nagyváradi honvéd hadapródiskola 17-18 éves növendékei vették fel, a Verböczi zászlóalj három százada és két üteg támogatásával, majd a tartalékból újabb három század kapcsolódott be a küzdelembé.

A csatában Köröstárkány népe „példátlan hősiességgel” vett részt, férfiak, asszonyok együtt harcoltak a székely rajvonalon a magyar szabadságért.

Emiatt állt bosszút a román katonaság a magyar falun másnap. Színlelték a békés szándékot és összehívták a falu népét a község háza elé. Egy Sacota nevű - addig magyar községi jegyző Kristyorból - a szomszédos telkeken géppuskákat rejtett el. Mikor az emberek összegyűltek, ezek a gépfegyverek megszólaltak, és halomba lödözték a tárkányi embereket. Majd utána megparancsolták, hogy mindenki temesse el a halottait. A szomszédos Nyégerfalváról is iderendelték segédkezni a magyar lakosokat. A temetésre összegyűlteket pedig újból géppuskatűz fogadta. Ekkor vesztette életét a 17 nyégerfalvi magyar.

Iszonyú kegyetlenséget jegyzett fel a hadi krónika. Az ötvenöt éves Izsák Mihálynak élve levágták a kezét, lábát, majd átmetszették a torkát. Szatmári Sándornak ugyancsak a nyakát vágták el.

Négy sebesült később felépült.

Miklós István 75 éves, Benedek János 82 éves, Szatmári Mihály 74, Balla Ferenc 80 éves, vak, P. Antal László 80, Szatmári János 75, Szatmári Péter 77, Mikló Mihály 34, süketnéma, Erdei Ferenc 20, Pap Sándor 23, Miklós Katalin 60, Halász Péter 16, Antal János 15 éves...

A golyók nem válogattak, a kivégzők nem kegyelmeztek sem az asszonyoknak, sem a gyermekeknek, sem az aggoknak.

A szörnyűséges nap után 204 magyar gyermek maradt árván.

Egy mai emlékező (Fogarassy László Pozsonyból) úgy véli, hogy jóllehet a környező falvak román lakói gyújtották fel és fosztották ki Tárkányt, ez nem lehetett ösztönös rátérés, ez meg volt szervezve. És a szervező nem lehetett más, mint ama Sacota nevű jegyző Biharkristyorból, az erdélyi román önkéntesek ezredének tisztje, aki a géppuskákat a község háza körüli telkeken felállíttatta.

*

Gyulai Ferenc emlékezetéből kihulltak a román katonák, a vérengzés véghezvivői, ő csak a szomszédos román falvak népét vádolja. Hiszen úgy hitték addig, hogy barátságban élnek velük.

- Hányan szolgáltak közülük Tárkányban! Fejszével köszönték meg a kenyeret, amit tőlünk kaptak! A csata után egy nappal, szombat volt éppen, Tárkány megtelt a szomszédos román falvak népével. „Mit akartok tőlünk?” - kérdezte tőlük nagypám, a községi bíró, aki jól tudott románul. Nem felelték neki. Karjukon fejsze, vállukon puská. Román legények kezében kést is láttam. Egyik ilyen legényt ismertem, látásból. Kikergették az embereket a házakból. A templom elé terelték a népet. Volt, aki el sem érkezett odáig. Megszóllaltak a puskák. Lőttek mindenkire. Azt kiabálták, hogy egész Tárkányt kiirtják! Nem túrik tovább itt ezt a magyar fészket!

- Maga mit tett akkor, Ferenc bácsi?

- Átugrottam a kerítésen. Utánam lőttek, de nem találtak el. Azóta is kínoz a belső vád, hogy elszaladtam, magukra hagytam őket... Éjszaka csend lett... Másnap egy asszony jött ki a szőlőbe, sokan bujkáltak ott, az az asszony azt mondta, hogy Belényesről valamiféle román urak érkeztek, ezek megparancsolták, nehogy több magyarhalál essék Tárkányban. Nehezen hittük el. De végül mégiscsak lementünk a faluba, temetni... A mi házunkból hetet temettünk egyszerre, meglőtték a nagypámat, a községi bírót, Gyulai Istvánt, az ő két fiát, két vejét és két unokáját.

Hosszú hallgatás után hozzátette:

- Azóta a tárkányiak ereje, bátorsága felköltözött a temető dombra. Azóta olyan gyávák vagyunk, mint a riadt bárányok. Fáj valami, bosszant valami, mondanánk ezt vagy azt, mert érezzük, hogy igazunk van, de felnézünk a dombra, és belénk szakad a szó...

*

Ott, ahol az első tárkányiak földre hulltak 1919-ben, most az új iskola áll. Ide járnak a szomszédos román falvak diákjai. Amit puskagolyó, fejsze nem tudott megbontani, a tárkányi magyarságot, most felszabdálja a román iskolapolitika. Cseterki Csaba, e szép nevű református papfiú buzgó segítségével.

Mikor szóba hoztam az igazgató úrnak 1919. április 19-ét, Cseterki Csaba összerezzen:

- Szerencsétlen epizódja volt az osztályharcnak...

- Az osztályharcnak? - lepődtem meg.

- Gondolja végig! A szomszédos román falvakból, Kistárkányból, Mérágból, Tatárfalváról sokan szolgáltak a tárkányi magyar gazdáknaál. Ezek a kulákok sanyargatták őket. A volt szolgák fenték a fogukat kínzóikra, s mikor eljött az idő, visszaadták nekik a kölcsönt.

- Ez a maga magyarázata, Cseterki Csaba úr?

Neve továbbra is irigylésre méltóan szép, magyaros. Tekintete zavart. A lelke ismeretlen. Nem is kívánom mélyebben megismerni.

- Fiatal fiúk, gyermekek, serdülők is voltak az áldozatok között. Azok is sanyargatták a román szolgákat?

- Honnan tudnám?! - ingerlődött fel. - A halottakról nem sokat tudok. Nem jártam kint a tömegsírnál.
- Uram, maga azt sem tudja, hogy nem tömegsírba temették őket. Mindenkit a családi parcellájába hantoltak el. Ahogy természetes halál esetén szokásos. Hol kutatott maga, uram, ha soha nem járt kint a temetőben?!
- Miért jártam volna? Nem vagyok idevalósi.

*

Fent, a domboldalon a szomorúfűzek ágai mélyen lehajlanak. Itt a gyász örök, nincs oldódás, nincs enyhülés.

Lemegyünk megint a faluba. Dánielisz úgy köszöntik, mintha tegnap váltak volna el. Örömmel szorongatja a kezét Lőrincz Péter, a „szifonos”, aki a gazdálkodást a szikvíz-gyártással váltotta fel, persze, a helyi fogyasztási szövetkezet a vállalkozás gazdája. Csirbuly Benedek Géza, akinek udvara, háza mintha luxusszálló lenne, csak éppen ők, a család laknak a konyha sarkában. Szatmári Elemér, aki Szabylár Kornél örökét vette át Tárkányban. Megkérdezném Endrét, mikor járt utoljára Tárkányban, valami család van itt, biztosan a múlt hónapban, talán a múlt héten kezdték el a társalgást, most csak folytatják.

Egy-két szóból, tömondatból értik egymást. Fazekasság? Nincs többé. Kádármester csak van! Várasfenesre mennek át, ha hordóra van szükségük. Hordó pedig kell, miben tartanak a pálinkát. Ahol égett gumiszag érzik a ház előtt, oda érdemes bemenni. Gumit égetnek, hogy verje el a cefre szagát. Fináncok ellen nem elegendő védelem már a magas kapu és a kőkerítés. Még a körvos is pálinkát főzött a rendelőben, el is ítelték szegényt.

- Így mondjuk most, hogy szegény... Milyen a tárkányi? Aki boldogul, azt irigyl. De aki bajba kerül, azt nyomban megsajnálja.

Szép fejstehenek ballagnak hazafelé a csordából, megállnak egyik-másik kapu előtt, bögve kéreznének be.

- Szépek, csak éppen annyi a baj, hogy kevés van belőlük.

- Mennyi az a kevés?

- Nem számoltam meg, tanító úr - mondja Lőrincz Péter. - Csak azt tudom, hogy valamikor vagontételben hordták el innen a hizott ökröket. Kijárt az állat legelni a havasra. Most nincs legelő, azt mondják. Hát mi lett vele, felszántották? Ugye, hogy nem szántják most sem a havas oldalát... De nem folytatom. Miért mondjak rosszat a falu vezetőiről? A tárkányi ember, hiszen tudja, tanító úr, amúgy is a kapuján belül él és dolgozik.

Egy másik házban a leányka most hozza a tejet a hatodik szomszédból.

- Hát maguk mástól vásárolják a tejet, néném? - kérdezem az anyjától.

- Jobb így, tanító úr. Minek mocskolódni a tehénnel? Kitelik az ára a zöldségből.

- A zöldségtermesztés nem mocskolódás?

- Az egészen másféle!

*

Miből is él Tárkány? Csupán a zöldségből? Ingáznak is elég sokan. Még bányász is van köztük, igaz, nem sok. Belényesen gyárak létesültek, oda bejárni nem is ingázás, olyan közel van. Itthon is akad munka. Ha egyéb nem, szikvíz-gyártás. Lőrincz Péter régen gazdálkodott ezen az udvaron, vejnek jött ide, apósa, Benedek Péter építette a házat, csúrt 1925-ben, azóta az udvart szőlőlugassal borították be, és az állatok helyén szikvízgyártó-gép morog.

Régi ismerőséről érdeklődik Dánielisz Endre. Antal Feri itthon van most. - Elment volt egy időre Grozavárosba. - Jobban érzi magát itthon. Hazajött Oláh János is a városból. Grozavárosból egyszerre tizenkét asszony meg leány jött vissza Tárkányba. Otthagyták a szövődét, beálltak a téeszbe.

- Hallgassa meg, tanító úr, két család Belényesről tért meg. Pedig tömbházat kaptak. Belényesen akkor könnyű volt lakást kapni, a váradi Infra?ireia fiókgyárat létesített ott, házakat is épített. Két évig bírták, tovább nem maradtak.

Valamikor, 1944 előtt összesen két értelmiségi, egy pap és egy ügyvéd került ki Tárkányból. Van most a tanult tárkányiak között mérnök, tanár, tanítónő. Idevaló születésű Szatmári István agronómus is.

- De azért még mindig nehezen nyílnak ki ezek a magas kapuk, ha iskolába kell küldeni a gyermekeket - panaszkodik Szatmári Elemérné. - Jó képességű fiatalok maradnak itthon, szülői macacsság miatt. „Biztosabb itt, a kapukon belül.” Meg aztán, őszintén megmondom, sajnálják a pénzt a tanítatásért. Mert ha Váradra kerül a gyermek, hiába ingyenes az oktatás, azért a bentlakás, a kosztolás és a ruházat pénzbe kerül. Valaki kiszámította, hogy egy gyermek tanítatása Váradon érettségiig, éppen egy személyautó ára. Így számolnak most Tárkányban. Autóban. Van vagy harminc kiskocsi a faluban... Nekem három fiam van, kettő már végzett Váradon, az 5-ösben, a magyar liceumban, most adom oda a harmadikat. Igaz, autónk nincs, talán nem is lesz soha. Annyi baj legyen! Két asszonnyal összetanakodtam, hogy a gyermekeket Váradra visszük. Jófejű gyermekek, az asszonyok pedig jómódúak. Az utolsó nap nem visszaléptek mind a ketten!? Túl messze van Várad, mondták. Lemondanak az anyanyelvű oktatásról? Egy gyermek egy autó árába kerül, igazgatta kendőjét az egyik asszony. Akkor halottam először ezt a szörnyű számítás!

Takarékosság? Arról mindig híres volt Tárkány. Garasosság? Még annál is több!

*

Kendő, fejkendő - Endrének eszébe jut a népviselet. A folklór mindig kedves volt a szívének, gyűjtögetett is Tárkányban.

- Népművészet nem is volt itt soha, legfennebb népviselet - vélekedik Cseterki Csaba igazgató. - A népviselet pedig, a nőké, lassan kimegy a divatból.

Mások replikáznak erre. Negyvenen túl az asszonyok feketében járnak, kendőt kötnek. Ez ma is törvény. A fiatal asszony biciklivel jár az utcán, nem lát ebben semmi kivétnevalót senki, de ha negyvenen túl nincs feketében, akkor megszólják érte. Gyászban fiatalabb korúak is felveszik a feketét, hat hétig, fél évig, egy esztendeig hordják, attól függ, hogy milyen közeli rokon volt a halott.

Idősebb férfi nem veszi fel a népi ruházatot, csak a koporsóban adják rá. Antal Péterné Halász Erzsébet mondja, hogy az ő ura megőrizte a vőlegényi viseletét, bő vászongatyát és hosszú inget, s kérte, hogy abban temessék el. Szatmári Pétert is népviseletben tették sírba. Így lassan végképp eltemetik a népviseletet, a fiatalok már nem varratnak maguknak.

- Itt Bartók is járt, a tárkányi parókián.

- Hogyne járt volna, tanító úr. Tudja ezt mindenki. Bunta Ferenc énekelt neki, akinek Barka volt a csúfneve. Mert mindenkinek van csúfneve, emlékezhetik. „Jött egy hangász, mesélte Bunta Ferenc, a kocsmában énekelnem kellett neki. Siratóéneket akart hallani. Nehezen ment, nem volt hozzá hangulatom. Miért sírjak, ha nincs most bánatom, kérdeztem. Volt elég siratnivaló Tárkányban, olyankor kellett volna idejöjjön a hangász úrnak.”

(Györffy István már 1912-ben felhívta a figyelmet:

„Van Bihar vármegyének egyik félreeső zugában, Belényestől nyugatra... egy érdekes magyarlakta vidék, mely úgy nyelvben, mint néprajzi sajátosságokban nagyon sok ősi elemet őriz, éppen ezen elzártsága miatt.”

Ennek ellenére, fűzte hozzá ehhez Almási István 1970-ben közölt írásában, egyelőre mindössze három faluból alig 80 dallam került felszínre. 1911-12-ben Bartók Béla Gyantán és Köröstárkányban, 1950-ben Jagamas János Várasfenesen és szintén Köröstárkányban végzett rövid ideig tartó gyűjtést.)

Cseterki igazgató megjegyzi, hogy a tárkányi népszokások, néphagyományok emlékeinek tanulmányozása a magyar-román kölcsönhatásokat is felderítené. Ő nem szakember, de valamit megfigyelt: a lakodalmi tésztát - kokát - az úgynevezett menyasszonyi ládában vitték Tárkányban, ezt a ládát pedig egy román faluban, Bondoraszón készítették.

Fénykép a parókián: Szatmári Elemér tiszteletes úr a konfirmandus lányokkal. A tárkányi lányok valamennyien népviseletben. Fehér, fodros szoknya, rövid, testhez álló mellényféle, amely a nyaknál erősen kivágott, hogy az ing fodra kilátszódjék. Piros, kék, fekete színű, az elején keskeny bársonypánt díszíti...

Két évtizede is megvan, talán több, hogy a református lelkész megköveteli a konfirmandus lányoktól, varrjanak népviseletet maguknak. Ez még ünnepélyesebbé teszi az ünnepet. Ugyanígy szoktatta vissza a Székelyföld római katolikus vidékein Márton Áron püspök a székely népviseletet.

- Hát ugróst járnak-e még? - érdeklődik Endre barátom.

- Helybeli néptánc? Nem volt itt soha - feleli Cseterki Csaba.

Túl gyorsan feleli. Bartók Béla 1912-ben jegyezte le Tárkányban a sajátos helyi táncot, az „ugróshoz” alkalmazható dallamokat. Másutt nem ismert, különleges tánc az „ugrós”, mérsékelt tempójú páros, illetve körtánc, régiesebbek tetszik a csárdásnál. Párosával szemben, kétkéz-fogással vagy pedig négyes vegyes kis körökben járnak - szintén kézfogással.

- A házakat, látom, nem festik már kékre...

Szatmári Elemémé:

- Úgy mondják az öregasszonyok, azért festették volt kékre, hogy a boszorkány ne vegye észre a házukat, ha átrepül a falu fölött.

Nemcsak magas kapuk mögé bújtak egyénileg, családostul, de legszívesebben az egész falut elrejtették volna. Tudták, miért rejtekeztek örökké...

Ha már fiatalokról, táncról esett szó, a házasságra fordul a beszélgetés.

- Megtört a régi szokás, tanító úr, hogy tárkányi leány csak tárkányi legényhez ment férjhez. Ha jól emlékszem, Szatmári Eszter volt az első, aki Bozóki Lászlóhoz ment. Aztán vittek innen lányt Nyégerfalvára, az közel van nagyon, de eljöttek ide leánykérőbe remetei és várasfenesi magyar legények is. A fiatalok bemennek a városba, ott ismerkednek össze. Meg egymás falujába is eljárnak a bálókba.

Azért nem mindig a fiatalok döntenek abban, hogy kit vesznek el, vagy kihez mennek férjhez, zsörtöl Szatmári Elemémé, aki más vidék szülőtteként hamarabb észreveszi a fonátságokat. Jó az, hogy nem egymás között házasodnak a tárkányi fiatalok, gyakran közeli rokonok, sok korcsulás származott belőle. Szellemi degenerálódás, amit okozhatott, persze, a pálinkaivás is. Mert némelyek még kénkövet is tesznek belé, hogy jobban csípje a torkukat.

Egy fiatal legény udvarol egy hozzá illő lánynak. A falu már „össze is boronálta” őket. De a leány szülei, s még inkább a nagyszülők, titkolóznak, nem nyilatkoznak.

- Hozzáadja-e a lányát, néném?

- Még nem tudom.

- A lány menne-e?

- Még csak az kellene, hogy őt is beavassuk. Nem az ő dolga! Így is elég nagy gond a férjhezadás.

Ez a befelé zártság - amelyet nem oldott fel teljesen sem messze városokba vivő piacozás, sem a férfiak ingázása - meglehetősen hűvösen fogadja az ide települő „külsőket”. Szócs István Ditróból került ide, tárkányi lányt vett feleségül, meghonosodott, saját fogata van, azzal fuvarozik, és juhászodik is, hogy nagyobb legyen a jövedelme. Késő ősszel, kora tavasszal végigjárja a határt juhaival. Ebből mindegyre baj támad, bíróság elé citálták, megbüntették. S a falu ráakasztotta a becsmérő jelzőt: „jövövény”.

- Ez a Szócs István így látta gyermekkorában. Székelyföldön ez a szokás.

- Itt nem vagyunk a Székelyföldön!

Ugyanolyan hevesen replikáznak ekképpen, amilyen buzgón bizonygatják, hogy a tárkányiak pedig székelyek, még a hajdani bihari székelység maradványai. A népi hiedelem a székely eredetről nemzedékről nemzedékre öröklődött századokon át, ezt látszik alátámasztani a Fekete-Körös völgyének falvaiban dívó építkezési mód, a székely kapuhoz hasonlatos magas nyakú nagykapu Tárkányban, s a tudományos irodalom is hajlott erre a magyarázatra. Györffy István *A feketekörös-völgyi magyarság települése* című, sokat idézett dolgozata ezt a népcsoportot a székely határőrök leszármazottainak tekinti. Jakó Zsigmond azonban a mai történelemtudományi kutatások alapján ezt egyáltalán nem látja bizonyítottnak. Ami persze nem befolyásolja a tárkányiak felfogását eleikről, abban a faluban, amelyben a könyvnek valóban becsülete támadt. Egy helyi felmérés - a Páll György - szerint Tárkányban 27 családi magánkönyvtár van, összesen 5241 kötettel. Egyik ilyen családi könyvtárban több mint 1500 könyv. A szépirodalmi műveken kívül tudományos ismeretterjesztő munkákat, mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó kiadványokat olvasnak legtöbben. A könyveket elolvassák, a szájhagyományokat továbbra is hiszik?

- Apámtól hallottam - mondja Lőrincz Péter -, hogy Bethlen Gábor telepített ide valamikor tizenkét családot, székelyeket, a templom köré. Márpedig Bethlennek köze volt a hajdani Tárkányhoz, egy erdő is viseli a nevét, a Fejedelemerdő, most is erdő, határos a tárkányi legelővel.

Utánanéztam Gy. Szabó Gyula tárkányi helynév-lustrájában: „Fejedelemerdő - valamikor az erdélyi fejedelemé volt.” Bethlen? Gy. Szabó adatközlője ezt nem tette hozzá.

Sokan vallják hát székely eredetüket Tárkányban, de ha egy „igazi” székely, egy gyergyói fuvaros és pásztor, Szócs István az ő földjükön legelteti a juhait, azon nyomban „lejövövényezik”, bíróság elé hurcolják.

- Tárkányiak nem legeltetnek tarlóföldeken?

- Azok tárkányiak!

Tehát nekik Tárkányban több szabad, mint bárki másnak. Mi lenne, ha másutt is ezt a mércét alkalmaznák - a tárkányiakkal szemben? Eltűnődnek a kérdésemen, de érzem, hogy nem hatol a tudatuk mélyére.

*

Eszembe jut a Cseterki Csabától hallott adat: két évtized alatt 250-ről 166-ra csökkent a tárkányi magyar iskolás gyermekek száma. Akaratlanul arra gondolok: nem egy díszes kapu mögött rendezkedhetik be nemsokára egy Szócs Istvánhoz hasonló „jövövény”, mit sem törődve a tárkányiak szívós előítéleteivel. Egy csodálatos udvaron, új ház fényesen tiszta szobáiban, megkímélt bútorai között

sajdult ez belém: Csirbuly Benedek Gézánál. Roppant szorgalom, földszeretet, gazdálkodási érzék hordta össze ezeket a paraszti kincseket, amelyek mintha múzeumban állnának, csak éppen a port törlik le róluk, egyébként alig érintik őket. Az ágyakban nem alusznak, az asztalt nem ülik körül, a tükörbe nem néznek bele. A konyha sarkában alszanak, esznek, élnek, figyelik a mellettük, fölöttük elzúgó időt.

- Kire marad ez a sok érték?

Kegyetlen kérdés, akkor érzékelem, miután kimondtam. A háziak megdermednek. Talán egy pillanatra felrémlik bennük: kár volt a tusakodásért, a villanyt sem gyújtó garasosságért, az önkínzásért, amellyel önmaguktól vonták meg a jobb falatokat, kár volt talán egész életükért.

Tudom, hogy a háznak, a családnak nincs örököse.

- Csak úgy, a magunk örömeire építettük, őrizzük - jön meg legelőbb az elvénült házigazda hangja. Ő tudja leghamarább megkeményíteni a szívét.

*

- Gyere velem, valamit még nem láttál Tárkányban.

Lőrincz Péter, a „szifonos” udvarán láthatom ezt a valamit: citromfát a szőlőlugas alatt. Mint egy olasz tengerparti nyaralóban! A citromfa gyökere cseberben, hogy télen beviessék a házba, illő melegbe.

- Kaptam valakitől Várasfenesről, vagy tizenöt esztendővel ezelőtt. Azóta mindig tele vannak terméssel az ágai.

- Nem gondoltam volna, hogy citromfát láthatok Tárkányban.

- Nem ez az egyetlen - mondja készséggel Lőrincz Péter. - Minden tizedik udvaron található.

- Legalább nem kell citromot vásárolniuk.

- Ugyan! Dísznek tartja mindenki.

Minden tizedik udvaron! A szépség vágya is ragadós. Olyan udvarokon is növesztenek citromfát, nagy gonddal, valósággal szeretettel, amelyen nem szaladgált soha kisgyermek, aki csupa csínytevésből letörjön róluk egy-két ágat.

Belém fájdul ez a hivalkodó szépség, a tárkányi citromfák délszigeti pompája.

Cseke Péter

A sztánai tűzhely

Kós Károly otthonosság-élménye

„Irodalmi köztudatunk *tájba gyökerezett* íróként tartja számon Kós Károlyt. És méltán! Hiszen ha azt mondjuk: Kós Károly, önkéntelenül is *Kalotaszegre* gondolunk, a Kalota és Nádas mentén elterülő különös színpadra, múlt harcokat, múlt szenvedéseket idéző kerített templomokra; magas fedelű házakra, melyeknek belsejét vidám népművészeti múzeummá alakította lakóik született szépérzéke; rózsás arcú, karcsú lányokra és kemény havasalji férfiakra, akikre Ady egyedül a *pompás* jelzőt érezte megfelelőnek; nemesen gazdag népviseletükre, küzdelmes múltukra, szorgalmas jelenükre. Magunk előtt látjuk a Gyalui-havasokat, a »vénséges, kopasz Vlegyászat«, megelevenednek a napsütötte pojánák, s hallani véljük a lunkákon legelésző juhok kolompját. S mindezekon túl látni véljük Sztánát, amelynek neve Kós egyéniségétől nyerte csengését, s látni véljük a *Varjúvárat*, e jellegzetes művésztanyát, amelyet harmincöt éven át alakított Kós játékos-komoly művészfantáziája, s amely számunkra ma már sokkal több egyszerű lakásnál: egy alkotásokban gazdag, küzdelmes emberi élet szimbóluma.”

Az első irodalomtörténeti összegzés, a kilencvenéves „szent-öreg” előtt tisztelő 1973-as kismonográfia szerzője - Varró János - ezekkel a sorokkal kelt érdeklődést tárgya iránt. S miközben olvasom, arra gondolok: vajon miként vélekedik fogadott fiáról Kalotaszeg népe, miket gondol felőle? Mit látott meg benne, s mit ad róla tovább nemzedékről nemzedékre?

Ahogy a kalotaszegi falvakat járom, s a Kós Károly-i életmű hatását és visszahatását vizsgálom, egyre inkább érzem: ha eredményes munkát akarok végezni, a tűzhellyel kell kezdenem. Mert vissza-visszatérő motívumként idézik mindenütt Kós szavajárását: „Kalotaszegen vagyok itthon, Sztána a tűzhelyem.” „Minden embernek van tűzhelye, az enyém itt van Sztánán.” Mintha minden Kós-élménynek ez lenne a magja. Hogy miért akart osztozni a sorsukban? - sok helyen máig sem tudják. Nyert-e vagy veszített? - latolgatják. Inkább mindenre ráfizetett, úgy látják. De: összeszedte a népet, bizonygatják.

Amikor a frissen felhúzott Varjúvár nyitott tűzhelye mellett a Régi Kalotaszeg sorait róttá, 1911 telén Kós nem is sejtette, hogy 1918, majd 1944 döntés elé állítja, mégis már akkor ilyen jövődőt jósolt magának:

„Az én lábam nyomát pedig eltemetheti a hó, de síromon sohasem lesz korhadt a fejfa, de a felém boruló domb virágos lesz mindig, tudom. És emlegetni fognak engem is, és apáimat is az én véreim. [...] Az én munkámat folytatják ők, és az én életem örökkévaló lesz bennük.

Mert én itthon maradtam.”

Mert a biztos megélhetést nyújtó állás helyett a nép sorsában való osztozást választotta.

Míg a gyönyörű hóhullásban körbejárom a Varjúvárat, és jóleső érzéssel fedezem fel rajta a törődés jeleit, mind csak az jár az eszembe: ha semmi más nem jelentene számunkra, csak azt, hogy 1914-ben megfordult benne Móricz Zsigmond, akkor is felbecsülhetetlen kincsünk. Hiszen - saját bevallása szerint - ezen a helyen és akkor szívta magába a *Tündérkert* indításának téli hangulatát.

És nem csodálatos-e: azóta elzúgott két világháború, de a sztánaiak emlékezetéből egyik sem tudta kitörölni vagy elhalványítani az 1914-es farsangot, amikor Móricz Zsigmond náluk járt?!

- Olyan bál azóta sem volt - így kezdi emlékezését Boldizsár Jánosné, aki pedig csak az iskola ablakán át lehetett részese, szemlélője az eseménynek, lévén akkoriban iskolás leányka. - Úgy tudtuk, hogy valami nagy úr érkezik, mert mind behívták a nagyobb legényeket, hogy figurázzanak... Csak másnap terjedt el a hír, hogy Móricz Zsigmondért történt az egész... Végig a táncosokat figyelte, rajzolt meg jegyzetelt, s nagyon szerette a kolbászt és a káposztalevet, amivel a szakácsnő nem is fukarkodott.

Nem hiszem, hogy csak ezért jegyezték volna meg a Móricz nevét. Mert a továbbiakban az derül ki a Boldizsárné elbeszéléséből, hogy Móricz bizony nem sokat aludt a bál után. Vasárnap délelőtt már ott volt a templomban, beült a nép közé, gyönyörködött a beszédükben és a ruházatukban.

„A bálunk kitűnően sikerült, és bizonyos, hogy sem azelőtt, sem azóta nem volt ilyen bál Kalotaszegen; még ma is emlegetik azok, akik megérték és élnek. [...] Lenn a faluban az állami iskolában lámpagyújtás után nemsokára kezdődött a tánc, és reggelig tartott. Jó cigány, jó és sok étel meg bor s pezsgő is. Móricz Zsiga úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott, beszélgetett, táncolt és rengeteget jegyzett egész éjszaka. Másnap még beszánkóztunk a faluba - maradéokra és csendes beszélgetésre, s este elutazott vissza Pestre. Hiszem, nem bánta meg, hogy eljött volt, mert ebből a muzsikás, vidám, szánkózó, havas téli napból született meg talán legnap sugarasabb írása, a Nem élhetek muzsikaszó nélkül.” (Találkozásaim Móricz Zsigával, 1939.)

- Összeszedte a falut - jön szembe velünk a hetvenkét éves Bálint János. - Nézze csak a román templomot: az ő rajzai alapján építették meg 1928-ban. A magyar iskola építését is ő harcolta ki 1930-ban. A főispán mind halogatta az engedély kiadását, de csak addig, ameddig akkorát csapott az asztalára, hogy a tinta kiömlött rajta: „Nem majd, hanem most!” Mire az csak hápogni tudott: „Megcsináljuk, Károly bácsi, hogyne csinálnók...”

- Ő ajánlotta fel nekünk, hogy elkészíti a templom rajzát, ne menjünk azért idegenhez. S az első gondolata az volt: milyen szép lenne itt a falu közepén - egészíti ki az előbbieket Dan Teodor (hatvanegy éves), aki 1944 és 48 között községi bíró volt s Kós Károly jó embere. - Ritka odaadó ember volt domnu' Kós, mindig csak azt nézte, hogy miként lehetne kiemelni a falut a sárból, az elmaradottságból. A kaszálója a miénk mellett volt, hát sokat diskuráltunk. De ha egyik nap elterveztük, hogy köves úttal kell összekötnünk a falut az állomással, másnap már hordtuk a követ...

- Berecz B. Ferencnek szűk volt az udvara, s bizony nagy gondban volt, amikor építenie kellett: mitévő legyen, hogy a kis portán mindennek jusson hely, aminek kell. Amikor ezt meghallotta Kós Károly, olyan tervet rittyentett, hogy azóta is a Berecz-porta csudájára járnak - emlékszik vissza id. Gál István (hatvanégy éves). - Vincze Jánosnak bolt helyiségre volt szüksége, de a módjából nem futotta egy külön épületre. Kós Károly ezt is megoldotta: olyan házat tervezett neki, amelyikben árulni, raktározni és lakni is lehessen. Ma is onnan vásárolunk. Szokása volt, hogy mielőtt bejött volna a faluba, előbb körbejárta a határt. Így mindenkiről tudta, hogy miként gazdálkodik. Aztán odament az emberekhez, s előadta az ő meglátásait: hogy ebbe a földbe inkább ezt kellett volna vetni, amoda meg amazt. Volt is foganatja a szavának, mert a nádasi hegyen olyan zabja termett, mint még addig senkinek. Én tudom, mert 1940-

ben az asszonnyal nála dolgoztam. S olyan tavaszbúzaja sem volt senkinek, mint neki: sorba vette és megkapáltatta...

- Két vagy három esztendővel ezelőtt járt itt utoljára - említi mint nagyon jellemző esetet a „falu esze”, a hetvenhat éves Boldizsár János B. - és kihívott engem magához a Varjúvárra: annak idején beoltott az erdőben két körtefát, s ha még nem fedezték volna fel a falubeliek, hát vezessem rá őket... Mindig a legrosszabb helyen voltak az ő földjei; állandóan csereberélte őket - kanyarodik vissza félévszázados emlékekre. - Sokat-sokat küszködött. Volt olyan esztendő is az elején, amikor még a vetőmagnak való sem termett meg a földjén, jól tudom, mert aztán tőlem kért kölcsön, de hordáskor mégis békéltetett a feleségének: „Idea, süssön kalácsot, mert cséplés ideje van!”

- Nem a megélhetésért kínlódott a földdel, hiszen - az inséges esztendőket és a nagy világváltozások létbizonytalanságát leszámítva - volt miből megélnie. Élvezte a földműves munkát, és példát akart mutatni nekünk, hogy a sziklákon is meg lehet kapaszkodni. Én tudom, mert tizennyolc éves korom óta ismerem. Egyszer azt mondta nekem csépléskor: „Amikor hallom, hogy zörög a gép, úgy érzem, hogy húsz évvel tovább élek!” (Bálint János)

„Nekem a gazdálkodással messzebbre tekintő céljaim is voltak: a korszerű földművelésre akartam példát mutatni. Már diákkori nyári vándorlásaim idején, amikor az erdélyi népeletet, főleg a nép építészetét tanulmányoztam, sok mindent megfigyeltem, ami a gazdálkodás körébe vág. Nemcsak az épületeket, az eszközöket, melyekből sokat lerajzoltam, hanem a munkafolyamatokat is, a szántást, vetést, állatgondozást, istállózást, takarmányozást. Amit a parasztemberek kis gazdaságában láttam, összehasonlítottam azzal, amit szakszerűen vezetett, üzemszerűen termelő nagy gazdaságokban tapasztaltam. Izgatott, hogy az uradalmakban már alkalmazott modern gazdálkodást miképpen lehetne meghonosítani a kicsi gazdaságokban is. Én kezdettől fogva modernül igyekeztem gazdálkodni, berendezkedni. Ezen a tájon nekem volt legelőbb lófogatú kukoricavető gépem, gabonaboronám, lókapám és váltóekém. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy a meredek oldalon teraszos művelést tudtam meghonosítani. Tanultak is tőlem. Kérték kölcsön az eszközeimet, szerszámaimat, s aztán amint látták paraszt szomszédaim, hogy jobb, eredményesebb ezekkel dolgozni, maguk is hasonlókat szerezgettek be. Eleinte bátortalanul, aztán tömegesebben. [...]

- Soha semmi nem fogtam hübelebalázs módjára. A gazdálkodást gyakorlati tanulással kezdtem. De szakkönyvekből is igyekeztem elsajátítani a mezőgazdasági tudományt. Belekapcsolódtam az EMGE munkájába. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület keretében elsősorban természetesen mint építész tevékenykedtem: korszerű istállók, ólak, színek, állások, jászlak, silók terveit készítettem, s ezeket az Erdélyi Gazda című szaklap propagálta. Kítűnő lap volt, kítűnő munkatársakkal. Különösen azután, hogy Szász Pál került az EMGE élére, s kiszorult onnan a korábbi ókonzervatív vezetés, a mezőgazdasági ismeretterjesztés a falu földműves népe körében nagy lendületet vett. A kítűnő lap mellett az egyesület tanfolyamokon ismertette meg a földművelő néppel az okszerű gazdálkodás módszereit. Már akkor szövetkezetekbe szervezte a földműveseket. Kiállítások, versenyek népszerűsítették az eredményeket. Napirendre került a gépesítés: szövetkezeti alapon vásárolták a gazdakörök a gépeket. Külföldről hozatott apaállatokkal javították fel a szarvasmarha-, ló- és juhállományt. Szász Pál ahhoz is értett, hogy jól felkészült munkatársakkal vegye körül magát. Antal Dániel, Szövérdi Ferenc, Nagy Miklós neve jut most hirtelen eszembe, akik nagyszerűen végezték az egyesületi központban a szakismeretterjesztés feladatát. Ezek az akkor fiatal emberek azt akarták nálunk meghonosítani, ami akkor a világon - Dániában, Hollandiában, Német- és Franciaországban - a legjobban bevált. Az EMGE küldte őket külföldi tanulmányútra, hogy lássák: hol tart a nagyvilág...” (Benkő Samu: Beszélgetés Kós Károllyal 1973 nyárutóján a földművelésről.)

- Szókimondó ember volt, s ezért az urakkal sosem tudott szót érteni. Egyszer lóhalálában rohant hozzám a jegyző (1942 és 44 között én voltam a községi bíró), hogy az Isten megfizeti, segísek rajta, mert ha Kós Károly elkiáltja magát, Budapesten is meghallják, s nézhet állás után... Az történt, hogy a jegyző elsinkófallt egy pár bakancsot azok közül, amik a gazdasági cselédek részére érkeztek, s Kós Károly megtudta ezt... (Boldizsár János B.)

- Pedig másképpen olyan nyugodalmas ember volt, hogy még az állatot sem szidta, mint más. Csak annyit mondott: „Na, már megint rosszkodsz?!” Amikor épp nem volt dolga a városban, végig a napszamosai között tartózkodott. De mindig ő figyelmeztetett: „Ne hajtsák annyira magukat, emberek: csak kijöttem, mert szeretek magukkal lenni...” Mindent látni akart: hogy számlik a föld, van-e elég nedvességtartalma, milyen vastagon terítjük a trágyát, vág-e a kasza, jól szárad-e a széna. Ő maga is nagyon szeretett szántani, meg kaszálni. És a fiait is odaállította: napestig velünk dolgoztak. (Id. Gál István)

- Egyszer azzal a títullal szólítottam meg, ami a régi világban kijárt neki: „Méltóságos úr, ha nem veszi rossz néven, megkínálnám egy kis csörögével.” S hogy rám förmedt: „Hagyja a francba, Erzsók, engem ne méltóságoljon! Erőszakkal tették rám, nem én akartam.” És öröm volt nézni, hogy ízlett neki a savanykás bor után a csöröge. (Boldizsár Jánosné)

- Hát arról hallott-e, hogy én húztam ki a Kós Károly lábából a töviset? - kacsint felém a falu esze, s nyomban hozzáteszi: - annyira azért nem volt okos, hogy később ne lépjen bele maga. - Amikor legutoljára kint járt, akkor is emlegette: „Töltöttünk jót is, rosszat is, János, de, mondja: kulákságot érdemeltem én a Dímbo Cruciiért?” 1950-ben beizent, hogy keressek gazdákat a Varjúvárra, mert a földet két évi utánajárással valahogy lerázta a nyakáról, már csak ez van hátra. De a Varjúvárat akárkinek nem adja: szeretné, ha jó kezekbe kerülne. Hozzátette: egy szobát, s az elővételi jogot fenntartja magának. Megbeszéltem a dolgot az asszonnyal, s azzal mentem vissza másnap, hogy mi is belemehetünk a vásárba. Miután megkötöttük a szerződést, akkor sem a pénzzel törődött, hanem hogy a kvótát valahogy rendezze. Pedig akkor már csak húsz mázsa krumplival tartozott s valami tengerivel. A többit azelőtt valahogy összehozta. Na, de ahogy megszabadult ő a nagy tehertől, úgy kerültünk mi a kuláklistára a Varjúvárral együtt. Nem is laktunk benne sohasem. Aztán 1962-ben visszavásárolta tőlünk a család...

Beszélgéseim során feltűnt, hogy mennyire csak a népsorsban osztozó Kós Károlyt ismerik itt az emberek. De azt aztán igazán! Azt az embert, aki velük együtt küszködött, s aki példát mutatott nekik teremtető erőben, élni akarásban. Aki mindig a nép érdekében emelt szót, és sohasem ellene. Felnéztek rá románok, magyarok egyaránt, mert sosem a cím, a rang, a felekezeti vagy nemzetiségi-nemzeti hovatartozás szerint ítélte meg az embereket: aszerint becsült mindenkit, hogy az mennyire volt ember. S megvolt az a jó szokása is: alkatánál fogva képtelen lett volna arra, hogy felfelé mosolyogjon és lefelé rúgjon.

- A bécsi döntés után két embert küldött apám után, hogy azonnal jöjjen haza, mert neki itt a helye! A háború végén, amikor felelőtlen elemek szétdúlták a házat, mi voltunk azok, akik kiálltunk: „Itt rongálni nem szabad, mert arra a házra ezután is szükség lesz!” (Dan Teodor)

Nem véletlen tehát, hogy Beke Györgynek adott interjújában Kós Károly ezt mondja: „... a magyar Ágoston Palkó János után a román Dan Juon bíró és fiaik voltak nehéz időkben is hűséges, jó embereim.”

Meglepő viszont, hogy Sztánán az író Kós Károlyt alig-alig ismerik. Csak a gazdát és az építésszt. Hogy a Varjúvárra könyveket írt, sőt: nyomtatott, hetilapot szerkesztett, hogy a Varjúvár művészanya is volt - erről jóformán semmit sem rögzített a népi emlékezet. Csak azt tudják, hogy mindenhez értett, amihez hozzáfogott. És sok mindenhez hozzá kellett fognia.

- Mindenhez értett. Nem csoda. Hiszen reggel ötkor már talpon volt, s ha éjfél táján megébredtem, még világ volt nála: írt, rajzolt.

Mikor mit kellett. Ott lakott fenn velünk a tanyán. Reggel megivott egy félliter tejet, délben lóháton ment le ebédelni a Varjúvárhoz, a vacsorát pedig a feleségem hozta fel neki. Gyakran jöttek vendégek, olyankor lóra ült és a vendégek elébe sietett... (ld. Gál István)

Talán épp ezeket a sorokat róta 1940-ben, akkoriban, amikor Gál István éjfélkor is világot látott nála:

„... Házunk mögött és fölött a hegyoldalon sűrű erdő van, az erdőn felül lankás oldal: kaszáló. A kaszálón túl elhanyagolt szántók voltak, amikor ideköltöztem, s azon felül kopaszon meredt az égre a hegy, akinek a Dîmbu Crucii a neve. Amikor idekerültem, a hegyoldali partagföldről néhány holdnyit szereztem meg, s oda gyümölcsfát ültettem.

A későbbi években még néhány holdnyi földet szereztem a gyümölcsösön alul és felül, ahová gabonát vethettek: kenyérmek valót magunknak, és abraknak valót az állataimnak. Az elhanyagolt, sovány, köves földeket sorban megtakarítottam, feltörtem, szelídítettem és trágyáztam, a követ eltakarítottam és a töviset kivágtam, a gyökereket kiástam és elégettem. A meredek oldalakon a vad gyepet szelídítettem és a vadvízes, forrásos lankákat és laposokat árkoltam. S évek hosszú sora óta a vad földek immár megszelídültek, az oldalak sovány fűvébe baltacím költözött meg szarvaskerep és fehérhere, meg nemes perjék és a gyümölcsfák is megnőttek és megterebélyesedtek.

Most három esztendeje ide menekültem, s fenn a Dîmbu Crucii kopasz feje alatt, a gyümölcsös északról védett teraszának déli peremén megépíttem új tanyámat. [...]

S azóta megint az enyém osztatlanul a hegyek csendessége és méltóságos nyugodalma, a madarak finom szava, a szél zúgása és a fák és mezők virágának az illata. Egyedül az enyém itt a harmatos reggelek csillogása, a nap minden ragyogó melege és a nyári éjszakák szikrázó csillagai. Minden, de minden az enyém itt, ami szépség és jóság, áldás és békesség, termő és teremő élet és a lélek nyugodalma." (Tanya a hegyen)

Sokat gondolkoztam azon, vajon mi lehet az oka annak, hogy a sztánaiak alig-alig ismerik azt a másik várat, amelyet Kós Károly - Kányádi szavaival - a léleknek rakott. Nem érdekelte volna őket, hogy mit írt? Vagy nem jutottak hozzá? Vagy pedig cselekvő jelenléte nem is tette szükségessé, hogy írott szavaival ismerkedjenek? De hiszen - különösen a Kiáltó szó óta - tettnek számít az is, amit írt. Művészi hitvallása szerint ugyanis csak akkor fogott tollat, amikor úgy érezte, hogy az adott körülmények között mást nem tehet.

Éppen ideje, hogy a sztánaiak is megismerkedjenek mindazzal, amit Kós Károly értük is írt. Hogy lássák az éjszakai töprengések, virrasztások értelmét, és a magukénak vallhassák az egész Kós Károlyt, miként ő is magáénak vallotta az egész Kalotaszeg.

A sztánai tűzhely elég magas van ahhoz, hogy messzire világíthasson. És nemcsak a tájban, a térben: az időben is. Tőlünk függ, hogy melegét érezzük-e vagy sem.

Szerencsére már az idegeinkben hordozzuk: ennek a tűznek nem szabad kialudnia.

1973. december

Utóirat

Kós Károlyról, erről a mi huszadik századi reneszánsz emberünkről, a közös történelmi múltba gyökerező erdélyi szellem exponenséről szerencsére még életében rengeteget írtak; és szinte alig van életének, munkásságának olyan mozzanata, ami említés nélkül maradt volna a halála után megjelent méltatásokban. Ha viszont a teljességre törekvő összkép kialakításának igényével közelítjük meg a lezárt életművet, kiderül: akad még törleszteni valónk bőven. Talán több, mint gondolnánk.

Kevesen tudják például azt, hogy Kós Károly - aki Erdély-szerte számtalan hajlékot épített a léleknek, a szellemnek - nemcsak falakat emelt: iskolaalapító volt maga is. Mégpedig egy gazdasági szakiskoláé, amelyik korszerű gazdálkodásra tanította volna meg jobb életfeltételek megteremtéséért küzdő kalotaszegi népét.

1973 decemberében - körüljárva a sztánai tűzhelyet - megpróbáltam felvillantani a „földet szelídítő” Kós Károly alakját, azét, aki sokat adott arra, hogy jó gazdának tartsák, mert be akarta bizonyítani népének: meg lehet kapaszkodni még a sziklákra is. Talán nem szorul magyarázatra: nem a jelkép kedvéért kerültek be előbbi mondatomba a sziklák: nagyon is valóságosak voltak. A sztánai tűzhely megjelenése után egyszerre több felől kaptam biztatást: folytassam a Kós Károly-i életmű és a mai Kalotaszeg szembesítését, izgalmas könyv kerekedhetne ki belőle. Ebben nem is kételkedtem, csak hát épp erre jutott a legkevesebb időm akkoriban. Pedig a biztatásokkal egy időben a segítő szándékot is tapasztalhattam. Kovács Lajos nyugalmazott tanító például a következő sorokkal keresett fel 1976. január 11-én:

„Jóleső érzéssel olvastam A sztánai tűzhely című riportját. Úgy veszem észre, hogy folytatása lesz. Mivel én 1926 és 1936 között a Sztánával szomszédos Zsobokon működtem, Kós Károly elég gyakran felkereste otthonomat... Egy eredeti levelét is őrzöm, amelyik más oldalról világítja meg e kiváló ember egyéniségét. Szívesen adok felvilágosítást, és a levelet bemutatom...”

Gazdamérnökök állítottak meg több ízben is terepjárásaim során azzal, hogy a földet szelídítő és a földművelőket pallérozó Kós Károly után a mezőgazdasági építészeti professzoráról se feledkezsem meg. Rengeteg olyasmit tanultak tőle, aminek nagy hasznát vették a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetén. Rendhagyó vizsgáztatási módszere pedig különösképpen emlékezetes maradt számukra: csak a jelentkezőket faggatta, ám azokat hosszasan; senkit meg nem buktatott ugyan, de nála jelest csak azok kaphattak, akik eredeti gondolkodásmódjukkal számára is élményt nyújtottak.

Ami a szóban forgó levelet illeti, az valóban várt rám; Kovács Lajos nyugalmazott tanítót viszont már nem találtam az élők sorában, amikor az ígért felvilágosítások ügyében a megadott címen kerestem. Nos, ebből a levélből szereztem először tudomást a bábonyi mezőgazdasági szakiskoláról, és arról, ami 1936 tavaszán mindennél jobban foglalkoztatta Kóst: a tangazdaságba felvett tanulók ellátásának, ruházatának és iskolai költségeinek vállalára nehezedő gondja.

Kós Károly

Stana gara

Jud. Cluj

Kedves jó Igazgató Uram!

Egy kérésem volna, ezért engedje meg, hogy az előzményeket is vázoljam egészen röviden.

Mint tudja, Bábonyban muszáj volt az eredetileg 13 tanulót 21-re szaporítani, hogy a létszám elegendő legyen. Ez sikerült sokféle módon, és úgy, hogy a végén Kolozsvárról két árva fiúcskát vettünk gondozásba a leendő gazdasági iskola gazdaságába. Ezeknek kosztjáról, ellátásáról, iskolai terheiről én gondoskodtam és cipőjükéről is. Sőt, télire valamennyi ruhát és fehérműt is szereztem nekik. De most újra le vannak rongyosodva, úgy, hogy húsvétra nem lesz fehérműjük sem. Magam, sajnos, kissé kimerültem anyagilag, itthonról már minden ócskaságot odaadtam nekik és más szegényeknek.

Kérésem tehát az volna, hogy a zsoboki iskolás gyerekek, akiknek szüleik vannak és otthonuk, emlékezzenek meg az ő árva

magyar református testvérükről, és adjanak össze 2-2 gatyát, inget, valamint vászonnadrágokat és bujkafélét is, s talán ócska kalapot is kettőt. Cipőjük van. Az egyik fiúcska 9-10, a másik 12 éves forma. Azt hiszem, ha Igazgató Uram néhány szóval beszél a gyerekeknek ezekről az árvákról, a gyerekek ezt összehozzák szegény és árva társuknak.

Nem akarok négylethez vagy máshoz fordulni: a gyermekekhez fordulok, és hiszem, hogy meglesz árváimnak a húsvéti örömük.

Tehát kérem, próbálja meg ezt, és vagy magam, vagy valamelyik fiam érte megy a ruháknak a hét végén, és kiviszi nekik. Előre hálásan köszönöm szíves jószágát és vagyok őszinte s szíves üdvözléssel:

Sztána, 1936. IV. 7.

Kós Károly

Kovács Lajosné szerint a zsobokiak a kérésnek haladéktalanul eleget is tettek.

Ezek után már ugyancsak érdekelt, hogy minél többet megtudjak Kós Károlyról, az iskolaalapítóról. Szerencsére Benkő Samu figyelmét - akinek Kós Károllyal folytatott beszélgetéseit (*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*) Kós születésének 95. évfordulóján adta kezünkbe a Kriterion Könyvkiadó - nem kerülte el a bábonyi iskolaalapítási kísérlet sem.

„Mondottam - rögzítette volt Kós választát Benkő Samu 1973 nyárutóján -, »minigazdálkodásommal« azt a célt is magam elé tűztem, hogy lendítsek valamit a vidéken: Kalotaszegen. Ezt a célt szolgálta volna a Bábonyban tervezett mezőgazdasági iskola és annak tangazdasága. Itt szerettük volna a kalotaszegieket megtanítani arra, hogy a sovány, gyenge, kevés földből többet lehet kihozni, mint amennyire apáik erejéből tellett. Sok tervemhez hasonlóan ez is dugába dőlt. Csak a gazdasági rész épült fel, s a gyümölcsöst állítottuk be; ez sikerült is. Magára az iskolai rész kiépítésére a háború miatt már nem került sor.”

Ilyenformán az agrártörténészek figyelmét sem kerülheti el immár Kós bábonyi kezdeményezése. De vajon csak ennyi lett volna, agrártörténeti adalék?

Dr. Nagy Miklós szerint a bábonyi vállalkozás művelődéstörténeti jelentősége sem csekély, hiszen a „mintagazdaság egyik telepe lett a Gusti-féle szociológiai iskola híveiül szegődött falumunkás fiataloknak”. (Táborozásukról annak idején Szabó T. Attila írt volt tanulmányt, még 1937-ben.) Ugyancsak Nagy Miklós világított rá arra, hogy Kós hasonló vállalkozásainak összefüggésrendszerében domborodik ki igazán a bábonyi példa értelme:

- Amikor 1931-ben, harmincéves érettségi találkozájukon összekerültek osztálytársként apámmal, s én, ugyancsak a kollégiumban lakván, hozzájuk sodródtam - pályaválasztásom felől érdeklődve kijelentette: „Helyesen választottál! Nagy szükségünk van jól képzett gazdamérnökökre! Sok itt a tennivaló!”

És nemcsak másoknak szánta a cselekvést, hanem maga is ott volt mindenütt, ahol a mezőgazdaság ügyét lehetett vagy kellett szolgálni. Élőszóban, írásban, tettekkel, példamutatással.

A sztánai köves, agyagos dombokon folytatott küzdelme a sovány földdel több hasznára vált a környező falvak gazdáinak, mint saját magának, mert inkább törekedett a szemléltetésre, az új gazdasági eszközök, eljárások, vetőmagvak, módszerek, üzemtervezés bemutatására, mint a jövedelmezőségre. Váltókéket vitt oda, ahol akkor még a faeke járta, baltacímmel, fehérherével szelídítette a leromlott kaszálókat, lókapával könnyítette a kézi kapálás tenyeret kergesítő munkáját akkor, amikor a mezőgazdaságban nem a munkát, hanem a munkát keresték.

És megálmodta a közösség erejével létrehozandó Bábonyt, a sajátos kalotaszegi viszonyok közötti gazdálkodás tangazdaságát, hogy ez a tájegység szívébe ágyazottan tanítsa meg e táj népét okosabban, - adottságai lehetőségeihez igazodva - eredményesebben gazdálkodni. A földművest pallórozó Kós Károly volt a kezdeményezője az első kalotaszegi lótenyésztő egyesületnek is, s ebben a minőségében mindent megmozgatott, hogy a vidékre a legjobb, a leromlott lóállomány céltudatos feljavítására alkalmas tenyészanyag kerüljön.

Ellenszolgáltatást nem várva, közösségi feladatként vállalta a tervezői, építészeti, tanácsadói munkát akkor, amikor a Madéfalva után Bukovinába menekült telepések öt faluja közül az egyik a tűzvész martaléka lett, s fáradhatatlanul készítette a tervrajzokat, hogy az üszkös romok helyén korszerű, célszerű gazdasági épületek emelkedjenek.

Gazdasági építészeti szemléletét akkor fogalmazta meg - Gazdasági építészet (Erdély népi gazdasági építészet) című tanulmányában -, amikor Európa a háború vérzivatarának utolsó hónapjait élte, tanúsítva, hogy a sztánai magány az alkotás mentsvára volt számára. (Sajnos, ennek a tanulmánynak a teljes illusztrációs anyaga is elpusztult a Varjúvár feldúlása során.) Kimondottan gyakorlati tanácsadásként adta ki aztán 1957-ben a Falusi építészet című munkáját (a rá jellemző művészi igényességgel készült műszaki rajzok kíséretében), amelynek - a rohamos technikai fejlődés ellenére - ma is friss a mondanivalója.

És tanított a mezőgazdasági főiskolán, egyéniségéhez híven úgy, hogy hallgatói nemcsak a mezőgazdasági építészetet szerették meg, de megtanulták értékelni a népi építkezésben fellelhető művészetet és leleményességet is.

A Varjúvár csendbe burkolódik. Hiába várnánk már, hogy megjelenjék a „mérnök úr” immár legendás alakja, bozontos, mokány lovackáján a Dîmbu Crucii vagy a Riszeg felé poroszkálva. Erdély agrártörténetébe azonban így vonul be.

1978. december

Kovács Sándor Iván

Kecskemét mecénása

A költő Koháry István

Pintér Lajosnak

Koháry grófot (1649-1731) a „spenót”-nak elnevezett irodalomtörténet még Esterházy Pál „labanc kortársaként” említi. A két labanc ott volt a magyar seregek élén Buda visszavívásánál, és Koháry mint füleki kapitány is vitézkedett a török ellen. Súlyosan megsebesült, csonka jobb kezével írni sem tudott: országbírói manupropriáját (Amade Antal használja így a szót) nyakában láncon hordott ezüstlapocska-bélyegzővel produkálta. Az első kuruc fejedelem, a „törökös cimborá” Thököly nehéz fogságba vetette (1682-1685), de Koháry ott is, azután is magyar „labanc” maradt. Jellemző tartására a szabadulása után történt nevezetes eset. Mindjárt meghívást kap az udvarba, de ott nem akar részvétet kelteni ápolatlan külsejével (a börtönben méteres haja-szakálla nőtt), hanem „totus cultus” (teljes díszben) jelent meg a felséges házaspár előtt. „Mikor pedig »ipsa Augusta« [maga a császárné] is látni óhajtott, s a fogság sanyarúságát tudakolta, Koháry latinul felelte, hogy nem tud németül, ami annál rosszabbul sült el, mert a felséges asszony emlékezett arra, hogy bécsi filozófiai tanulmányainak idején néhány esztendeje még németül vitatkozott.” Jelenits István idézi ezt a kecskeméti piaristák *historia domusából*, s Szabó Lőrinc megfigyelését teszi hozzá: „Én nem tudom kétségbe vonni [...] Thököly labanc ellenfelének sem irtózatosszenvedések közt edzett lelkierejét, sem kiváló vitézi érmeit, sem hazafiságát.” Lelkierő, vitézség, hazafiság nem „kuruc” - „labanc” törésvonal mentén válik el: nem a világszemlélet kizárólagossága, hanem a tettek, a tehetség felől kell közelítenünk Koháry költészetéhez is.

Szabó Lőrinc és Jelenits atya a maga függetlenségét is deklarálja Koháry-értelmezésével. Jelenits az 1970-es évek sokszor még „magakellető” irodalmi és politikai divatjai idején „egy olyan ember drágán kiküzdött belső függetlenségének bizonyítékait” hangsúlyozva ítélt Koháryról, „aki a börtönben tanulta meg, hogy nem sokat ér az, amit a szerencse s az uralkodók kegye nyújthat, s ezt a leckét később sem kívánta elfelejteni, akkor sem, amikor újra a napfényes oldalra, a világ javainak közelébe került”.

De vajon azért nem adta-e ki a börtönében mnemotechnikával (emlékezetgyakorlással) fejben megjegyzett verseit Koháry azonnal kiszabadulása után, hanem csak negyven évvel később, mert nem akarta végigjátszani „a mártír látványos szerepét”? Ennek több oka is lehet: a szövegek leírása, korrekciója, újrairó átdolgozása, a költői mű továbbbépítése, mindezekhez kiszakítható alkalmas idő és kedélyállapot. Koháry kronosztichonos költő: versei keletkezését latin számot is jelentő kiemelt betűkkel jelöli a címekben; ezek összege mutatja a keletkezési időt. Ez a cím például: Sokféle keresztel eLkesereDett eMbernek kIkoHoLt Verse = LLLL (=4x50) + D (=500) + M (=1000) + I (=1) + V (=5) az 1706-os kronosztikont adja. (Ugyanezt az évszámot találjuk csupa kronogramból álló latin könyvecskéjében; itt a „gróf Csábrági Koháry István” is leírja a kiadás évével együtt: „CoMes StephanVs Kohárl De Csábrág”). Költőként 1683-tól volt aktív, s 1720 és 1726 között jelentek meg vékony verses füzetei Nagyszombatban. Mindegyik kronosztichonos *koholmány*. („Verseinket *koholni*”: ez Koháry kedvelt szójátéka.)

A Petőfi Irodalmi Múzeumban látható egykorú olajképen Koháry határozott tekintetű, ráncolt homlokú, kis tömzsi ember. Katonacsillaga leáldoztával főispán, majd országbíró, aggregényi függetlenségét azonban nem adja fel. Mérsékelt szenvedélyei a dohányzás, a kártya, a vadászat voltak, inni nem ivott. Bőkezűen támogatta a kurucok elleni akciókat, s halála után is kegyes adományok őrizték nevét. Az ő alapítványából állt fel a kecskeméti piarista gimnázium. Börtönéből levelezett is kecskeméti birtokai ügyintézőivel, alkalmas pipaszarak és kényelmes bőrpapucsok ügyében - ellenértéküket a neki járó adóból kérte levonni.

Mérsékelt, szelíd ragyogású Koháry István tehetséges költésze is. Ihetett magyarázója maga is elegánsan állítja *Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte* című verséről, hogy ez egy „monoton, csöppet sem magakellető költemény, mely egy fakó, de finom erezetű őszi levél eleganciájával őrzi költőjének ősies bölcsességét és fogalmazza újra a költészet egyik jellegzetes »örök« témáját.” A versben, amely a Balassi-strófának 6/6/6-os osztású változata, Koháry végigpanoramáz szegénytől gazdagig, ifjútól öregig, prókátortól papig, kalmártól kántorig mindenki mulandóságát, hogy a Balassi-Rimay költészetben már feltűnő „Ez világ csak szállás” tételt szemléltesse (vö. „Ez világunk minékünk vendégfogadó házunk”; „Ez világ mint egy kert”), s eljusson a „nem messze az halál” csendes „lelki békességgel” elfogadandó tételéhez. Az elemzés a tömörséget, az eszköztelen egyszerűséget, a hivalkodás nélküli láttató erőt, a szemérmes vallásosságot emeli ki a versből, és azt a bizonyos „drágán kiküzdött belső függetlenséget”.

Koháry más értelmezőivel is jól járt: börtönköltészetéről Varga Imre írt korrekt tanulmányt, Bán Imre „az allegorizáló barokk irodalom és álomköltészet képviselője”-ként definiálta.* Valóban a legtipikusabb Koháry-vershelyzet a *Keseredett rabnak búban úszva s annak terhét húzva ébren alva látott álma* (1685), vagy az *Üdö mulatása közben szerzett versek* (1687) felfogása: „Egész élete is mert árnyék s csak álom”. Koháry a képzelet nagymestere, a barokk közhelyeknek megad minden hagyományos mázt, egyszersmind élénk színezetű, cselekvő, hiteles vonásokat kölcsönöz. Nagyobb kompozíciójából (*A meggyűkezett rabságos bánatnak keserves búsulással elterjedett ágain kinőtt fűzfaversek*, 1685) kiemelte már a kutatás a *Vasban vert rabnak bú elmével fáradvá versekben vett sétálását* illetve ennek egy részletét, a *fontana*-verset. Teljesebb szöveggel idézem:

*Mentem az vadkertből, s értem egy forrásra,
Nagy-mesterségesen rakott fontánára,
Melynek elfolyt híre messze sok országra,
Jártak is messzünnen annak csodájára.*

*Építették azt alabástromkőből,
S jól kipallérozott szép márványkövekből,
Folyt ott a víz szépen cifrázott csévékből,
Öntöttek melyeket velencei rézből.*

Ott az alabástrom mint a hó fejrített;

*Mint a csöppentett vér, a márvány vereslett,
S néhol pettyegetve mintegy feketéllett;
Reze a csévéknek mint az arany fénlett.*

*Ottan a Neptunust ősz nagy szakállával,
Hosszú, háromágú hegyes villájával,
Tengeri csigából együtt lovaival
Kicsinálták szépen, csuda nagy munkával.*

*Neptunushoz közel egyfelől nymphákat,
Másfelől pediglen láttam syrenákat,
Letették azmelyek drága násfájokat,
S úgy látszott, hogy mintegy mosták orcájokat.*

*Azokhoz nem messze Diánna mosódott,
Azmelyhez Actaeon mivelhogy vágyódott,
Igen ólalkodva feléje lopódott,
S fejének vesztére melléje vonódott.*

*Azontúl továbbra voltak satirusok,
Kiknek ellenében látszottak faunnusok,
Volt kürtölő tryton, kedves trombitások,
S magokhoz hasonló ékes muzsikások.*

*Árion is ottan mintegy muzsikálva,
Alabástromkőből ki vala faragva,
S ő muzsikálását az halak, hallgatva,
Körüle valának, éppen rá bámulva.*

*Bámultak, miképpen halak Árionra,
Vigyázzván rendesen muzsikálására,
Akképpen bámultam én a fontánára,
Csuda mesterséggel tett csinálmányára.*

*Mert ottan a vizet ha megeresztették,
Sokféle virágnak formájára vették,
És azoknak színét fejíren festették,
S magok mivoltában szépen kiképzették.*

*A víz is némelykor szivárvány módjára
Vevé s hajtá magát annak szavaira,
Némelykor pediglen igen nagy magosra
Lövődött, egynéhány sok kópiányira.*

*Tantalus almáját szépen lebegtette,
Titius kányáját fel-felreпитette,
Néha Sisyphusnak kövét emelgette,
Galatea s Biblis szemét könyveztette.*

*Ott hamar esőt is mindjárt indítottak,
Olykor igen sebes záport bocsátottak,
S olykor lassú, csendes esőt lajháztattak,
S mind alul, mind felül könnyen támasztottak.*

*A támasztott eső állapotást véve,
S garádics-formára csinált Conchát érve,
És annak föliről az aljára esve,
Egy tengert áraszta, untalan csepegve.*

*Lassú csöpögéssel csendesen folyása,
Csendes folyásával szép halkan zúgása,
A Conchát esdekve zúgó csattogása,
S Neptunus elejben terjedett jutása...*

A három pont azt jelzi, hogy a bizony nem rövid vers még további strófákkal folytatódik. Koháry szökökútleírásának legjellemzőbb részeit idézte már barokk-antológiájában Bán Imre, s így ítélte a *fontanáról*: „tipikus barokk műalkotás, az aláhulló, tovasurránzó víz folyamatos mozgása allegorikusan is kifejezi a korszak alapérzését, az állhatatlanságot, a szoborcsoportok pedig a legváltozatosabb mitológiai jelenetekkel gyönyörködtetik a szemet”. Mindez érvényes Koháry *fontana*-versbetéjére is. De vajon a képzelet szüleménye vagy irodalmi előkép lenyomata-e az egész?

Valószínű, hogy tapasztalat is sűrűsödik benne, a huszonhat éves Koháry ugyanis 1675 szeptemberében Rómába zárandokolt. Némi rejtjelezéssel beleírta ezt már a *Rózsakoszorú* csordultig alázatos ajánlásába (1690) Gyöngyösi István is: „Valóban ritka madár

is vala az akkori esztendőök zavarában az Nagyságod makulátlan hűségének tiszta kristálya s fejr rózsája; azmelyért amely *szép híre, neve, dicséretes emlékezete folyt már a Tiberisnek vize mellett is*, annál inkább pedig az szomszédságosb keresztyén tartományokban, és aminémű magasztaló, örökös megtartást érdemlő írásokkal tisztelte, és más királyi kegyelmességében is részeltette fölséges ura Nagyságodat, méltó volt azt is feljebb említett örömének és dücsőségének rózsái közé számlálni, és azokban is gyönyörködni Nagyságodnak."

Szelestei Nagy László találta meg és adta ki azt a latin Itália-itineráriumot, amit Pongrácz Imre, a váci püspök unokaöccse írt 1675-ben, amikor testvére, továbbá Esterházy Károly, Koháry István és mások társaságában a maga római tanulmányútjára, egyszersmind közös szentévi zárandoklatra indult. Művészettörténeti utalásai (Michelangelo, Bernini, a Vatikán) újdonságszámba mennek. Ahol a vatikáni szökőkutakról szól, ott mintha Koháry versét olvasnánk, jóllehet Pongrácz más vízi csinálmányokról is tudósít: „A szobrok után a kertek másik kellemetességét a források jelentik. Ugyanis V. Pál pápa, miként megtudtam, a források nagy bőségét vezette be egyrészt a városba, másrészt a vatikáni épületekbe és kertekbe. Ebből van az átrium közepén a forrás, bővízü ködöt permetezve. Más ritka és gyümölcsöző fák mellett ugyanott magasba nyúlnak a pálmák. Ezekben a kertekben különös látni az itt-ott vízzel áztatott, halk morajjal csepegő barlangot. Alul a halastó a tengert utánozza, bemutatva egy érchajót, felfegyverzett gályát, de nem teljes nagyságban, ércágyúkkal felszerelve és ércvitorlákkal feldíszítve. Ezt mikor valaki nézi és dicséri, íme, hirtelen törbe ejti a hajó parancsnoka, Neptunus, minden ágyút kilökvé, mintegy az ellenségre lővén, mindenünnen golyózápor, vízesés és szélvész támad, és a víz zúgásával azokból az ágyúkból elég hosszan tartó zivatar keletkezik. Azonkívül a vitorlákból is, és az egész hajóból, ott egyrészt nagyon sok mozgás és tarka rések vagyis lyukak vannak, tojásnagyságúak, másrészt ezt utánozzák, majdnem lándzsahajításnyira feljut a robajjal a víz. Ekkor bizonyos lépcsők nyílnak a vatikáni palota felé, amelyeken fel kell menni, és ott bizonyos helyeken hirtelen a felülről kiözönlő víztől, jelesül abban az időben felmenve, meglocsoltatik és megmosatik az ember." Amiről tehát versének fikciója szerint Koháry, a vasbavert rab képzeleg, élménye is lehetett egykor, mint pl. a Pongrácz-naplóban megörökített vízjáték. A Pongrácz-testvérekkel együtt volt Koháry Velencében is; leveleik csak „Koháry uram"-ként emlegetik. Van Kohárynak egy latin naptárbejegyzése 1718-ból: a hegyre, a tengerre és a síkságra épült legszebb városként Budát, Velencét és Firenzét említi. Olvashatjuk ezt már Szenczi Molnár szótárában, aki ugyszintén azzal a személyességgel idézhette, ahogy az öreg Koháry gondolt vissza véle Itáliára.

Visszagondolásra - mindenre, amit csak a szabadság adhat - a börtön volt a legfőbb készlet. A börtönköltészet ihletforrása a képzelgés és az emlékezés. A gazdag képzeleti kínálatból hadd ragadjam ki Koháry István nagyszabású gasztronomikus költeményét: *Embernek ételében mértékletesnek kell lenni...* A teljes cím csak öt sorban fér el, maga a vers 61 háromsoros hosszú szakaszból áll. Írta „Munkács kövérében" az 1683. esztendőben. A vers foganásába természetesen a folyton felpanaszolt éhség is belejátszott. Ez a Koháry-vers a börtönben elképzelt lakoma apoteózisa, s tipológiailag olyan versek mellé állítható, mint a vadászat vagy a farsang megidézése (*Ne hagyjuk magunkat..., Haj, ki bánat, eljűtt az farsang...*), s részben olyanokkal is rokon, mint az ivásban mértéktelenek kárhóztatásának vagy a zenehallgatásnak a versbetétei (*Igen szép dolog minden félelem nélkül..., Minden világi jókat...*). Koháry képzeletbeli lakomája voltaképpen szintén csak versbetét: több mint negyven szakaszból állítja ki a lakomamegídezést. A moralizáló cím (*Embernek ételében mértékletesnek kell lenni...*), a verskezdet és a verslezárás a Koháry-életfilozófiának megfelelően a mértékletességre és a sors változékonyságába való belenyugvára int. A lakomabetét azonban olyan érzékletes, annyi teremtő erővel készült, hogy elfelejtjük az életfilozófiát. Már a hangütés rendkívül közvetlen. A magyar lírai enteriőrnek ama két pólusa közé illeszhető, amit Rimay a „Légyen jó idő csak, fecske száll házamba" derűs bizalmával, Faludi a Szakácsnének meghitt életképével képvisel. De akár a németalföldi életképfestészetet is virtuális párhuzamul rendelhetnénk a Koháry-verskezdéshez: „Elhajlott már délről, az óra is egyrűl, konyhám nem füstölög, / bészárta a szakács, tűzpadon nincs forgács, csak macska gömbölgő, / ételnek mint adja jó ízét, s mint hagyja, feje nem gözölög." A képzelet hirtelen mindent megelevenít: a macskát elkergetik a konyháról, a szakácsnak tizenkét asztalra terítendő ebédet kell készítenie. Legalábbis így képzeletben a kenyéren és vízen tengődő fogoly, eltökélvén, hogy „bujdosó elméjében" déli tizenkét órakor asztalhoz ülhet. Ami a „bujdosó elme" szüleménye, azt a fiktív lakomát kell Kohárynak hihetővé tennie. Harmincöt strófán át ezt teszi, és egyszer sem „szól ki" a versből. Ott ülünk vele az egyik asztalnál s kapkodjuk fejünket szédületünkben, ahogy elénk önti, mi „szem-szájnak ingere", s mit „száz szolga hord, hogy nézni is tereh". Ha jól számlálom, ezt a fergeteges étel- és italkatalógust százféle hús, hal, gyümölcs, zöldség, bor és üdítő gyümölcsle alkotja. És a különféle ételeket és fogásokat még nem is említettem: pánkétom, zsemlye, meleg leves éték (legelső fogás), sült (második fogás), nagy pástétomok (harmadik fogás), pástétomba becsinált vad, hal és szép friss madarak, étel gyengéje, újság zsengeje (utolsó fogás); édességek: cukor, confect, piskóta, lictariom (lekvár), marcapán, tortáták. Mindebből a Bécsben is divatos olasz konyhát reprezentálja az osztriga, a csiga, a narancs, a citrom, a pomagránát, a cifrált saláta, az olasz gesztenye, a füge, a narancsos, a citromos, a vernaccia bor és a lemonada. Koháry diákkorában is Bécsben vett citromot édesanyjának. Olasz kifejezéssel utal arra is, hogy ő nem vágyódik holmi „specialéra", különös fűszerszámra. A trombitások által ebéd után „egy versben" elfűjt „szép paxaméta" ugyancsak olasz zenei fogalom: a *passamezzo* megfelelője, kétütemű tánc. A madársült kedvelése szintén jellemzi az olaszok étkezését, s Koháry versében is megsütendő madárkák függenek „az pálcán aprón ispékelve". A borok között pedig - egy olasz lexikonnal szólva - a „tüzes, erős, fanyar, bársonyos" *vernaccia* az „igazi borelőkelőség".

Az átmenet a moralizáló tanulságba a 40-41. strófa: itt még négyszer ismétli, mint valami mulatónóta-sort: „Vígán lakjunk, vígán!" Aztán váratlanul kiderül, hogy mindez „elme főzte éték": a hatalmas lakomát csak elképzelte. Hús-versszakos bizonyossága következik a dolgok „tartásom szabta" elviselésének, a lelki csendességben való megnyugvásnak - aztán a legutolsó sorban váratlan crescendóval mégis a kulináris élvezetek előjátéka, a kóstolás tolu költők cserépes ajkára; ebben a versben igazán csak így fejezheti ki szabadságvágyát: „és csak azt kívánnám, hogy megkóstolhatnám az szép szabadságot!"

Kohárynak van egy még nem publikált (S. Sárdi Margit által felfedezett) verse, a Vadászni készülünk... kezdetű kb. 600 soros vadászatepillion. Címében határozottan kiemeli az elhitést barokk programját: *Az fűzfaverseknek faragására nézve hitessük el magunkkal az egy órában előbbeni szabados sorsunkat, és ez következő leírt szónak bötűiből faragjuk ki unalmas verseinket.* Értsd: tegyük elhitéstvé a börtönben az „előbbeni" szabadságot. Most tehát a vadászat „a lakoma". Új versébe (ha előbb írta, mint amaz) Koháry minden moralizálást, előfeltevés nélkül belevág. A néhány sornyi prózás bevezetés (a vers akroszichonja) kezdődik úgy, hogy *Vadászni készülünk...*, s a vadászat egészéssé voltának hangsúlyozása után jární is kezd a hatszáz soros versmalom. Ha a megfűjtő címet nem ismerünk, 580 soron át azt hitelnénk, hogy szó sincs itt elhitéstéről, a vadászat, a szabadság kedvelt foglalatossága visszaidézéséről. A mozgalmas kiséposz hitele, szinte epikai egyidejűsége a benne törtétekkel, kétségtelennek látszik. Csak akkor botlunk a bűdös küblibe, akkor kezd fojtogatni a levegőtlen, szennyes munkácsi börtöncella, amikor már mindössze ez a kilenc sor van hátra a hatszázból:

*Eltölt az egy óra, mert már Munkács vára tünék az elmémbe,
Szokott vadászatom hiába óhajtom Bereg vármegyében,*

*Körülvelt az inség, és az keserűség vadász én szívemben,
Elhítem, de itt is lehet még mostan is, mint vadon erdőben,
Rabságos ügyemben s annak ő szennyében, mint sűrű tövisben,
Üdvösségesebben, sokkal is könnyebben tűrő szenvedésben
Lelkem isméretit s az magam életit vadászom s vizsgálom,
Nagy jó reményekben s lelki csendességben üdömet mulatnom,
Jobb de bizony nékem keseregve vétkem az Istent imádnom.*

Amit kiemeltem, az a legfontosabb Koháry börtönköltészetéből: a magábaszállás, az önismeret kényszerű alkalmának Isten színe előtti hasznos kitöltése, az állhatatosság gyakorlása. Ez a következetes és csendes heroizmus adja a tartását Koháry verseinek. A dallama is ilyen; lassan, módosan, cifrázat nélkül vonul, telt és érett:

*Elmúlt már melege, s nincs még tél hidege, járhatunk kedvünkre,
Szele fújván ősznek, levele erdőknek hullton hull az földre,
Zörög már az haraszt, elhagytuk a tavaszt, jutottunk az őszre.*

Thököly börtönei után (ahonnan megszöktették) Koháryt katonai diadalok várták, majd jött a sebesülése. A budai nyugalmas várparancsnokságot „csakhamar a harctérrel váltotta fel. 1687 november végén ott volt Eger ostrománál és a magyarokat vezette a hatvani kapu előtt, Kerecsend és Egerszalók felől. Az itt Szalók felé nyúló völgy manapság is Koháry nevét viseli, s az itt lévő kutat Koháry kútjának nevezik. Az ellenség kirohanását hősileg visszaverte; de minden heve egészen a kapuig ragadta, a bástyáról irányzott golyó jobbját veszélyesen megsebesíté. Azért nem távozott a harcterről, megvárta, míg a kiéhezett őrség december 17-én feladta a várat. Kézsebe oly lassan és a hibás kezelés következtében oly rosszul gyógyult, hogy jobbjának többé nem vette hasznát.” (Szinnyei, VI, 1899, 686-687.)

Mit kezdett ezzel a sebbel Koháry István? Már Balassi, Rimay, Nyéki Vörös érzékeny a seb rút bűzére, a fürtelem bűdös szagára, a Kemény-eposz „Csonkabég”-jének kézcsonkulása kiváló alkalom Gyöngyösinek, hogy elmagyarázza, miként sebesült és csonkult meg a vitéz török, s hogyan épített magának vasból művégtag-kézfejet; a híres morbid jelenet pedig, amikor Brandenburgi Katalin matat a felboncolt Bethlen Gábor puffadt belső részei között, még Koháry idejében is borzongató beszédtema volt. Gyöngyösi a *Rózsakoszorú* ajánlásában feltűnően visszafogja magát Koháry István sebesülését elbeszélve: „egy golyóbis éri véletlenül Nagyságodat, és az jobb karját s könyökét megszagatja, amelynek meggyógyulhatatlansága miatt jóllehet ekkoráig tartó kénos fájdalmi is nem kis keserűségére lehetnek Nagyságodnak”. Mindenekelőtt azért, mondja Gyöngyösi, mert Koháry gróf immár nem harcolhat tovább: ami „dücsőség [...]” illette volna abban, azt másnak kellett kezére bocsátani. És már tovább sem lehet az hadi állapotban erőtlen kezével olyan alkalmas ura és hazája szolgálatjára, az mint annakelőtte.” Gyöngyösi a seben csüggné legszívesebben, de tisztelettudón csak a kézre koncentrált: ötször is leírja, s „a költeményes régiségből” hozza a példákat: forró szív és hirtelen kéz helyett a józan fő „grádicsos elsőbbség”-re. Koháry „élete csipkebokra is” egyszer örvendetes fehér, másszor keserves piros rózskákat virágozik.

„Virtus vulnere viret”: vérről virágozik vitézség - mondja a legszebben Zrínyi, és Koháry is a katona természetességével tekinthetett a maga sebére. Bethlen Miklós szórná a gyónó önvadakat magára bűnei miatt, ha efféléket kellene értelmeznie; az elhivatott Esterházy Pál valaminő kiválasztottság-jelnek tekintené. Koháry nyugodtnak látszik, csak a tehetetlenséget viseli nehezen: „Aki Eger alatt karja sebesülve, / [...] Töltötte napjait, hol fekvé, hol ülve. // Töröktől nyert sebe szerevén unalmát / Sebesült karjának szenvedvén fájdalmát. // [...] Vérem kiontását igazán megvallom, / Ha kell is csonkulnom, méltán nem sajnálom” (A *kegyes olvasóhoz*). De persze kéri a Boldogságos Szűz közbenjárását: „ne tégyen csonkává fájdalma sebemnek, / S vehessem éltedig hasznát jobbkezemnek” (A *Boldogságos Szűzhez*). Máriacelli zárandoklatot is tervez gyógyulását kérve, vinné magával a Szűz képét, „s függesztené szegre”. 1708-tól kezdve csendesen ott lüktet ez a fegyelemmel viselt kézseb több versében: „Elesett jobbkarom sebesülésével, / Kifolyt friss jókedvem, pirosult vérével”; öszüléinknek, Ádámnak, Évának kellett volna így járnia: mivel „kezeket” senki „meg nem csonkította”, nyúlhattak az alma után (*Üdömulatás közben szerzett versek*).

A katona és a hívő józan tudomásulvétele után ez már teologizáló, allegorikus magyarázat, bűn és megváltás viszonyának alárendelve. A helyzet kissé spekulatív, hogy Koháryra alkalmaztassék: ha öszüléink kezét megcsonkítják az almához nyúlás előtt, nincs bűnbeesés. Elég barbár kitaláció: megcsonkítva legyenek büntelenek? De csak hideg világi logikával az. A mártír inkább elharapja nyelvét és megfullad tőle, semmint a kimondott hazug szó bűnére kényszerítsék (Pázmány exempluma). Az *Üdömulatás...* őrangyala - mint Győri Orsolya rámutatott - feltárja Kohárynak, „hogymért veszítette el kezét. A keretbe ölelt tizenkét rész álomvíziója Koháry útját írja le, amelynek célja, hogy igazolja önmaga számára őrangyala kinyilatkoztatását: »Embernek sok ízben meg szokott ártani, / Ha kezeit kezdi igen megnyújtani, / Akarván az másét magához hajtani, / Sokszor azzal magát szokta megrontani. // Nem tanácsos azért kapkodni sokfelé, / Kapkodó kezeket sokszor sok rossz felé, / Kezed megcsonkula, már úgy mehetsz elé. // Mert csonka kezettel törődött szívedet / Nyújthatod Istennek, s adhatod lelkedet.« A kísértések közepette erősödik meg elhatározása, a földi hívságokról való lemondás.”

A börtönversek legfeljebb emlékeztetői imitációkat őriznek, a sebesülés utáni nagykompozíció, az *Üdömulatás...* arra vall, hogy Kohárynak keze ügyében volt Zrínyi Syrenája és Gyöngyösi egy-két könyve. Elhagyott, megcsalt mitológiai és bibliai hősnői úgy viselkednek, panaszkodnak, mint Arianna („körmöli orcáját, / marokkal szagatja, tépi maga haját”; „körmölt ábrázatját nem szánja karcolni”; „Kiugrik házából, jajgat sikoltással”), de van itt „megfesti serényét fecskendett vérével”, „fejének fátyolát szél fujja mentében”, és van széltől fogant ló is. Gyöngyösit főként rímátvételekkel imitálja Koháry: Győri Orsolya számításai szerint az *Üdömulatás...* „467 versszakában 104-szer vette át Gyöngyösi Csalárd Cupidójának rímeit”. Ennél persze többre tört: meg akarta haladni a csalárd kísértések szórakoztatón katalogizált exemplumait a maga esetének merőben más előadásával.

Olasz Sándor

Látomásos képrendszer az újabb magyar regényben

(Szilágyi István, Krasznahorkai László, Sándor Iván)

Cioran az *Egy kifulladás civilizációról* című esszéjében Blake szavait idézi: „Ha kétely szállná meg a napot vagy a holdat, rögtön kihunyának.” Európa - de ezt már Cioran teszi hozzá - hosszú ideje kételkedik. A mélységesen kimerült római császárságra emlékeztet, amely ziláltan és találékonyan váltani tudott, „az a kimerültség azonban, melynek mi vagyunk a tanúi, rideg közepszerűségben, egyetlenegy illúziót keltő, igéző erővel sem rendelkezik”. Cioran keserű, túlzásaiban is elgondolkodtató Európa-víziójának csupán egyik megállapításával lehet vitánk: „Aki valamely civilizációban szervesen benne él, nem tudná meghatározni a rontás természetét...”¹ Aligha kell bizonygatni, hogy például az Ószövetség víziói, az Újszövetséget záró *Jelenések*, az ókeresztény és középkori látomásirodalom, a 16-17. századi prédikátorköltészet éppúgy a „rontás természetét” mutatják, mint a későbbi korok látomásos képei, a fantázia és imagináció rendkívüli erejű nyelvi megvalósulásai. Az európai kultúra omlásának, a mítoszok porladásának epikai megragadása például Ransmayr *Az utolsó világ* c. regénye (1988). Ebből néhány mondat: „... a bolondok menete csak vak visszfénye lehetett ama mítoszoknak, melyekben Róma fantáziája kitombolta magát, és kimerült, míg nem Augustus Imperátor uralma alatt kötelességtudattá, engedelmességgé és alkotmányhűséggé alakult... De, ha ez a menet csak szánalmas maradvány volt is, még egy részeg is fel tudta ismerni, hogy ez a farsangéjszaka Róma ősi képét tükrözte, istenek és hősök képeit, kiknek tettei és csodái az Imperátor székhelyén már-már örök feledésbe merültek. És talán nem Naso volt az, aki elégiáiban, elbeszéléseiben, drámáiban újból megérintette az elfelejtett múltat...akinek költeményeit végül... egy elillanó fantázia utolsó jeleiként jelentettek fel egy pusztuló világ lázálomképeiként...”

A kihívást (hogyan talál epikai formát a leépülő, széthulló, „mitoszporkasztó” korszak?) a magyar regény is érezte. Korántsem a teljesség igényével említhetjük az erkölcsi és fizikai pusztulást mindmáig nem méltatott mítoszregényben megrajzoló Kodolányit (*Vízöntő*, 1948) vagy a történelem további szakaszát törzsi háborúk mentén elképzelő Határ Győzöt (*Az Őrző Könyve*, 1948)

Az újabb magyar irodalomban a látomásos, apokaliptikus képrendszer a meghatározó Krasznahorkai László második regényében, *Az ellenállás melankóliájában* (1989). A regény hangulata, tónusa mintha elválaszthatatlan volna attól az egzisztenciálfilozófiai belátástól, mely szerint „még a szavak is, hogy *zűrzavar és kimenetel* teljesen fölöslegesek, nincs semmi, ami velük szembeállítható volna, s így már a megnevezés is felszámolja önmagát”. E szemléletmód értelmében „a világnak természetes állapota a zűrzavar”, „fölszemes és kilátástalan minden *megmenekülés*, mert hiábavaló a bizakodás, s mert minden derűnek és pajkos nevetésnek, minden ármító összetartozásnak és karácsonyi békének visszavonhatatlanul befellegzett.”² A városka lakóit nemcsak a vándorcirkuszt kísérő „bundások” rémítik meg. A rettenetes hideg, a város utcáin fölhalmozódott eltakarít(hat)atlan szemét, az érthetetlen csodák (a víztorony megremeg, egészséges fák gyökereitől kifordulnak a földből), mindez a város lakóit rettegésbe kergeti. Ám a rendcsinálás sem hoz nyugalmat, hiszen a külső tisztogatást egy - talán még félelmetesebb - belső váltja föl.

„Ez egy halott város...” - mondja Sándor Iván regényének (*A szefforisi ösvény*, 1997) végén az egyik szereplő. A helyszínek, látványok, panorámák változnak ugyan, a motívumok azonban mind ugyanabból a körből kerülnek ki. A pusztuló város leírása az egész regényvilágra átsugárzik: „A városfalak omladoztak. A kapu környékét benőtte a gyom, az udvarokban kiszáradtak a fügefák, a domboldalakon a narancsligetek. A szemét összegyűlt, a víztárolók szárazok voltak, az épületekről lekopott a vakolat, minden szürkült, vékonyodott, mintha nem sárból és kőből, hanem pergamenből épült volna a város.” Az eredeti regénycím (Papírváros) is gazdag jelentésű metafora, *A szefforisi ösvény* azonban talányosabb, összetettebb létértelmezésre csábít. Hiszen a galileai milióben (az időszámításunk utáni harmadik században vagyunk, a római birodalom összeomlása idején) minden olyan kor magára ismerhet, amelyet az addigi szokások, törvények megrendülése, az illanó kohézió jellemez. Egységes történelmi akarat már rég nincs, új pedig nem alakult ki. Az embereket már semmi nem tartja össze: „nem volt egyetlen asztal, amelyet hasonló érzésekkel és gondolatokkal ültek volna körül, átlátható volt a különbözőség... mindenki a másiktól tartott, a bizonytalanság, a bizalom hiánya egymás ellen hangolta a város lakóit”. Bár sokan még mindig a törvények szerint élnek, „történet és írás” azonban összekapcsolhatatlan, nem tudják megszólítani egymást. Az általános süllyedést és romlást itt is megmagyarázhatatlan természeti jelenségek kísérik. Hiábavaló a bölcsek szava, a szefforizsak egyiküket sem értik, mert úgy érzik, nem az ő nyelvükön beszélnek. Az ígék, a parancsolatok, a törvények nem foglalják magukban a feleleteket az életük kérdéseire. Ebben a cél és értelem nélküli életben talán Simon látja legtisztábban, hogy elveszítette mindannak az alapját, ami őt jelentette. „Valami elmúlt. Senki sem értette, hogy mi lépett a helyére. A szavak nem azt fejezték ki, ami történt, röpködve a szélben egymásnak ütköztek. Mindenkinek támadt elbeszélője, és senki se fogadta be, amit a másik mondott. Nem az ismeretek lettek hasznavehetetlenek, hanem a tudás veszítette el értelmét.” Tudjuk, a modernitás a megismeréssel szemben támasztott nehézségek révén magát a megértés problematikus vagy teljesítmény voltát veszi célba, ily módon a modern prózának is egyik legfontosabb vonása a megismerés kétségessé válása, az a fölismerés, hogy a tárgy a maga tárgyszerűségében kiismerhetetlen. Úgy tűnik, Sándor Iván regénye - az európai gondolkodástörténetnek például Kantig visszavezethető előzményeitől nem függetlenül - éppen ezeket a teleologikus értelemvárással ellentétes tapasztalatokat erősíti föl, s kapcsolja össze egy apokaliptikus omlásélménnyel.

A szefforisi ösvény hangulati, atmoszférikus csúcspontján elviselhetetlen zűgás tölti be a várost, mivel „a szavak, ha élőlényekkel nem képesek párbeszédet folytatni, egymással beszélnek”.³ Ahogy egy kagylóból törnek föl a tenger mélyének hangjai. Ez a regénybeli zűgás a megfelelő, de meg nem talált szavaké, amely még így, a „megnevezhetetlenség dermedtségében” is használhatóbb „a közlés minden kipróbált formájánál”. Ebben a roppant tudatos, metaforikus szövésszerű regényben az sem véletlen, hogy a várost nemcsak por lepi, hanem utcáin kagylótörmelék emelkedik. A jelzett metaforarendszerben a kagylózúzálék az elhasznált, semmire sem alkalmas szavaknak, szövegáradatnak, a mindent elfedő nyelvtörmeléknek felel meg. Por, kagyló, szőlővessző, csontok - ezek a regény leírásainak integráló motívumai. Szőlővesszők indáznak itt is, de már semmit sem tartanak össze. A címben is kiemelt ösvény betű szerinti szinten Lévi házához vezet a templom előtti térre. Átvitt értelemben jelenti a szavak ösvényét is, melynek nyomán az érzések értelmezéséhez lehet(ne) eljutni. Máshol Simon véli úgy, hogy a megismerés folyamatában minden ösvény ugyanoda vezet. Ha hiánypótló új szavakat és fogalmakat keres, akkor minden bizonytalanságot nem arról beszél, amiről a

többi ember. A rendelkezésre álló kifejezések viszont aligha mondanak bármi lényegeset. Szefforisz pedig maga a megnevezhetetlenség, mely csak „rejtekösvényeken” érhető el. Metaforikus hely, az emberi létezés metaforikus terepe.

A 80-as és a 90-es évek jellemzőnek ítélt alkotásai után - ám tanulságaikat nem feledve - kanyarodjunk vissza a 70-es évekbe. „Gondfészek”, „katlanváros”, „gödörvilág” - Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* (1975) c. regényének metaforái ezek. A korabeli kritika általában jól látta, hogy a regényben a csaknem szociológiai, szociográfiai pontosságú közléseket beszélgetéstörédek, álmok, víziók, időben távoli tudattartalmak szakítják meg. Ám arra, hogy ezek a látomások, hallucinációk nem egyszerűen egy fölbomló, deviáns szerelmi kalandjában kitörési lehetőséget kereső hősnő analitikus lélektani ábrázolásának kellékei, már alig figyelek föl. A hegyek közé szorított Jajdon lakói a „gödörlétből” csak föfelé, a temető felé haladhatnak. Legtöbben már e fölkapaszkodás közben élő halottak. Krasznahorkai László és Sándor Iván regényéhez hasonlóan a város pusztulása itt is előrevetítődik - ezúttal a két főszereplő, Ilka és Dénes látomásában. „Az utca, a város dobra kerül - közben rászánják magukat új valakik, hogy leszaggassák az ablakokra szegezett deszkákat -, mert kegyetlen valóság, de itt már nem lesz feltámadás, innen nincs mit a jövőbe menteni: rozsdás szerszámokon nem esik többé fogás, a házak fedele beázott, a mestergerenda roppanásig ereszkedik, a pinceboltozat beszakadt...” A város halálát Dénes is elképzei: „A templomtorony beleszűrkülne az ácsorgásba, üresen maradnának a házak, begyepesedne az út, a műhelyben megrozsdáznának a szerszámok, és többé a vásáros szekerek sem zörögne a piac felé. Csak ő jönne néha, s nyitna a kisasszonyra kaput. Valahogy szívesen dédelgette egy ideig ezt a furcsa városalált, mely egyedül az ő számára őrizné a leányt.”

Ámde Szilágyi regénye nemcsak egy kohézióját veszített rend és életforma látomása. A szorgalmas, gyűjtögető, a létezés csodájáról azonban mit sem tudó Jajdon „városalála” világhalál is egyben. Civilizáció van itt kultúra helyett, külső mechanizmus belső organizmus helyett. Az egykor inspiratív, de fokozatosan kiüresedő elvek, normák megfosztják a személyiséget attól az erőtől, hogy jelenét, személyiségét uralni tudja anélkül, hogy folyamatosan felélné azokat. Jajdon lakóit a fennmaradás kényszere elsodorja azon pillanatok mellett, amelyek az élet partikuláris dolgain túlmutatnak. Az elbeszélői kommentár pedig azt is elárulja: „Talán szerencsés, kit - ha már mindenképpen körülvesznek - fogva is tartanak és béklyóznak élete kellékei, hogy ne érezze énjét, ne láthassa önmagát. Mert mi vár arra, ki fölismeri, hogy az élete körül csendben örvénylő tárgyak és mozdulatok rabja, kiszolgáltatottja?” Az elbeszélő szónoki kérdésére Ilka sorsa a válasz, minthogy ő valóban fölismeri: a biztos alap, centrális érték nélküli létezés végeredményben nem más, mint pusztá elmúlás, folyamatos rekapituláció, folytonos nem-lét, homályos menekülés, a lefelé gördülő kő zuhanása. *Kő hull apadó kútba* - a mitológiai allúziókat keltő köhordás (mint arra többen rámutattak) lehet a múlttól való szabadulni akarás, egészen lecsupaszítva a corpus delicti, Dénes holttestének eltüntetése. Ám lehet a nem-lét, a nem élni való élet szimbóluma is.

„Ebből a halott világból próbál elmenekülni - írja Szilágyi Zsófia - a regény két főhőse. Jajdon számukra elviselhetetlen létstruktúrája helyett kísérelnek meg másikat találni vagy teremteni. Ezt a »másik világot« szeretnék fellelni Amerikában, a múltban, az emlékezetben, az álomban, a képzeletben és a szerelemben. S azért végződik kudarccal valamennyi kísérletük, mert a jajdoniak a város struktúráját már önmagukban hordozzák: Jajdon bennük van, így nincs tőle menekvés.”⁵ A regény látomásainak jelentős része ily módon a hősnő menekülési vágyával függ össze. Különös feszültség támad, mert a mindentudó elbeszélő ugyanakkor a társadalmi rétegzettséggel, a szociális tényezőkhöz rajzával foglalja el magát. Mindezt bizonyára nem azért teszi, hogy a magyar regénytől elhanyagolt réteget rehabilitálja. A kisvárosi iparos milieue csak annyiban határozza meg a hősök sorsállapotát, amennyiben egy zárt világ modelljét adja. Ám az író akár másféle téri időt is választhatott volna. (Hogy mégis emellett döntött, abban alighanem nagy szerepe lehet Szilágyi mint empirikus író zilahi élményeinek. A személyiség bonyolult szűrőkön keresztül érvényesülő hatását még akkor sem tagadhatjuk, ha elfogadjuk az újabb elméleti irodalom - Foucault, Barthes - szerzővel kapcsolatos álláspontját.) Alexa Károlynak tökéletesen igaza van abban, hogy Szilágyit nem a parabola lehetősége izgatta, s „nem is a nemzeti-nemzetiségi megmaradás ethosza készítette a visszanyúlásra az időben”. Az író „egy véglegesen és szinte nyom nélkül elmúlt életforma szociológikuma és lélektana érdekelte” - mondja Alexa, s ez a megállapítása már csak amiatt is kétséges, mert szociológiai és lélektani szintre korlátozza azt, ami eredendően léttani. A „különleges lélektani képlet szociális és mentális meghatározottságát”⁶ nem tagadhatjuk, az ilyesféle megközelítés azonban elhomályosítja a mű egzisztenciális érdekelttségét. A kelet-európai társadalom sajátos mozgását, determináló szerepét hangsúlyozó értelmezésnek még Bretter György is alapot adott, amikor - egyébként fontos írásában - a hősöket „a struktúrában bábként rángatózó”, arctalan, behelyettesíthető figuráknak látta. Sorsregényét emleget ugyan, mégis azt állítja, hogy „Szilágyi a sorshordozó szerepet játszó életfeltételeket és az általuk determinált magatartásokat írja le. Vagyis megragad egy struktúrát és azt nézi, hogy miképpen funkcionálnak a struktúra hordozói”.⁷

Pedig a *Kő hull apadó kútba* megoldhatatlanságot, megvághatatlanságot sugalló térideje és sorsállapota olyan imaginatív elemek segítségével mutatkozik meg (álom, nappali álmodozás, látomás, fantasztikum), amelyek ma a narrátor túlértelmező, szociologizáló szólamánál is fontosabbak. (Az író mintha nem bízna az autonóm szövegvilág erejében, s a kommentárok a kellelénél jobban eluralkodnak. Jellemző mindez Szilágyi István mitologizáló, az egzisztencialista filozófiához sokféle szálon kapcsolódó menippeájára, az *Agancsbozótra* is, mely 1990-es megjelenésekor igen nagy sikerű volt.) Ilka külön világban él: „... az álom és a képzelet rajzolta képek sora nem ért véget akkor, amikor Ilka magához tért, hanem továbbépült, újabb jelenetekkel egészült ki az elkövetkező hetek éber óráiban.” Ebben az irreálisra váló világban a felbomlást, egyensúlyvesztést mitikus kulcsszavak, szimbólumok érzékeltetik. G. Kiss Valéria szerint ezek a motívumok lehetnek tárgyi elemek (kő, kút, disznó, szekér), bibliai és mitológiai összetevők (csipkebokor, húsvét, köhordás, boszorkány), „romantikusán értelmezett modell” (fejedelem), folklorisztikus mozzanat (böjt, lilium, tükör, táltos), pszichopatológiai tünet, valamint szín- és névszimbolika.⁸ A látomásos képrendszer motívumai (talán a halál a legjelentősebb közülük) kivétel nélkül a megbillent személyiséget, a széthulló ént jelzik. Már csak emiatt is meglepő az elbeszélő kijelentése: „Szenny Ilka e rettenő rendben nemhogy a társadalom lehetséges vagy készülődő biológiai egyensúlybomlásait nem érezte, de erről a még meglévő egyensúlyállapotról sem tudott. Örökérvényűnek mutatta magát a rend és eleve elrendeltnek mindaz, mi a dolgok körforgásában mégis változó.” Lehet-e itt egyáltalán „egyensúlyállapotról” beszélni? Ha nem, akkor Ilkának ezt föltétlenül érezkelnie kell; a víziók, hallucinációk éppen az egyre depimálóbb közérzet kivetítései. A felszín látszólag nyugodt, a lánynak - szinte az utolsó pillanatig - tartania kell magát az évszázados normákhoz. A lelki élet belső dinamizmusa azonban egyre nyugtalanabb. Ilka önmagába zárkózása legjobban talán a fokozatosan szűkülő és mélyülő spirálhoz hasonlítható. Az elbeszélő idézett és furcsának talált megállapítása legfőljebb Dénesre lehet igaz: „De szavaktól, fogalmaktól körvonalazatlanul oly sejtés is feléje suhinthatott, hogy az emberi létezés - bár tűnjék néha elviselhetetlennek - megbonthatatlan...” A magába záródással, a teljes én-felszámolással szemben Dénes a maga módján annak a követelménynek próbál eleget tenni, hogy azonos maradjon önmagával. Ösztönösen kapaszkodik ebbe a lehetőségbe, mely az én szimbollikus határainak megőrzését és ily módon az élettörténet folytatását mégiscsak biztosítaná - igaz, Amerikában és Ilka nélkül. Ezért is elgondolkodtató Görömbei Andrásnak a hős leszámolás szándékával kapcsolatos feltételezése: „Lehetséges, hogy Ilka csak megelődte őt a gyilkosságban. Ilka álmóvízióiban... a tárgyaláson egyszer ő a vádlott, másodszor üres a vádlottak padja, harmadszor pedig Gönczi Dénes tarisznyájából hull ki a kés. Nem a tényszerű gyilkosság tehát a

fontos, nem is az, hogy ki követte azt el, hanem az, hogy a bemutatott világ szükségszerűen önpusztító."9

Míg Gönczi Dénes szándékát legfőljebb csak sejtjük, addig Ilka gyilkos tette görög sorstragédiák végzettségével következik be. A patológikus kényszerselekvésben, abban a lélektani látásmódban, amely Ilka személyiségét megformálja, sok rokonság van alakrajz és lélektaniség Németh László-i módszerével. Abban, ahogy Ilka fenntartja a zárt kisvilágot - minden áron, akkor is, ha „furcsának, gőgös bolondnak” tartják. Mintha Kurátor Zsófi vagy Kárász Nelli sebzett gőgje, megsértett hiúsága süvítene az elbeszelt monológból: „Mert ha itt az ember kialakít egy képet önmagáról a többiek előtt, akkor bizony csak tartsa magát... [...] s ha alakítani kell, mert másként nem megy, hát alakítsa a szerepét, hogy ő a magánakvaló, vagyónát óvó Szendy maradék. Hiszen ha meg tud maradni olyannak, amilyennek elfogadtatta magát: védi törvény, védi közmegebecsülés.” Németh László hősnőivel szemben a lényeges különbség abban rejlik, hogy Szilágyi regényében - a látomásos, imaginárius világ következtében is - elmosódnak a személyiség kontúrjai, integritása torzulások árán sem menthető meg. Ilkának „minden valós és képzelt szerepéről egyazon időben külön-külön is volt tudása, és voltak olyan pillanatok, hogy e szétforgácsolt én valamennyi szilánkját látta együtt is.” S itt nem is annyira a ritka „együtt látás”, mint inkább a „szétforgácsolt én” a fontos. Hiába mindenféle elbeszélői kommentár és túlértelmezés, a világ itt már rég elvesztette értelmezett jellegét. Valós és vélt szerepek cserélgetésében a hősnő már maga sem tudja, ki is ő valójában. Látjuk, az önpusztításig következetes magatartásnak, mely olyannyira ismerős a Németh-regényekből, már csak a keretei maradnak meg. „Létezik olyan Szendy Ilka, aki egyetlen pillanatként is el meri kötelezni magát? Miből táplálkozik ez a szinte pillanatonként más színét, formáját, árnyalatait mutatni, felillantani képes én? Éppen az egyetlen ép és erős és egységben álló hiányából táplálkozna? Van ilyen? Ha igen, és ha ez ugyanakkor megfoghatatlan, érzékelhetetlen a váltás pillanataiban, össze lehet-e rakni ezekből a magukat más-másként megvillantó énekből - vagy ezek fordítottjából, más előjelű, esetleg ellenkező előjelű összeillesztéséből - valami igazit?” A Gyászban, Iszonyban a másságuk igazában makacsul hívó hősnők tökéletes ellentétei Ilka osztódó énjének. Mindez mit sem változtat azon a tényen, hogy Szilágyi István írói világát Németh regényírása alapjaiban határozta meg. Németh László mellett Szilágyi - „irodalmi élménypillérként” - Dosztojevszkij és az amerikai regényt (Hemingway, Faulkner) említi.10

További eltérések fedezhetők föl Németh és Szilágyi regényepikájában a szövegszerkezetet illetően. A *Kő hull apadó kútba* újdonsága, hogy a hagyományos narratív módusok (az események elbeszélése, körülmények leírása, a szereplők párbeszéde, a tudatteremtő átélt beszéd és/vagy belső monológ) mellett olyan textuális mechanizmusok is működésbe lépnek, melyek jelentősen elmozdulnak a klasszikus prózai közléstől. Ez a látomásos narratív másfajta, metaforikus nyelvműködést léptet be, s rendezővel eltérnek a regénytörténetet elbeszélő, kommentáló szövegrészeketől. Míg a hagyományos elbeszélői szövegben a metonímia és az ok-okozatiság érvényesül, a stilisztikai és kompozicionális sokféleséget eredményező látomásos réteg viselkedése metaforikus. Ez a heterogenitás nem jellemző a Németh-regényekre.

Sem Németh, sem Szilágyi nem fordulnak a példázat narratív logikájához, mert nem akarják a szövegegészt másféle összefüggésnek alárendelni. Az apokaliptikus, a démonikus és analogikus képiség (Frye beszél erről *A kritika anatómiájában*11 az archetipikus jelentésekkel kapcsolatban) a közlendő jellegéből, a világélmény karakteréből következik, s kialakítja magának azt a nyelvi, poétikai formát, amelyet Thomka Beáta - találoz - „a sugalmazás narrációjának” nevez.12 Álom és ébrenlét, jelenbeli és múltbeli oly mértékben tűnik át, hogy az emlékező, halálfélelmeivel vagy szenvedélyeivel küzdő hős élménytartalmainak megfelelően koncentrált közlésformával így korábban meglehetősen ritkán találkozhattunk a magyar prózában.

Mivel az elbeszél nem elsősorban a közvetlen történés, hanem annak az érzelmekben, közérzetben való reflektálása, az elbeszélő szöveg nyelve szükségképpen átalakul, s ez a metamorfózis a jelentéstartalmak bonyolultabb, lírai megnyilatkozásához vezet. Így módon a szöveg metaforikussága minden epizódnak valami többletjelentést ad, s a felszíni cselekmény mellett kialakul a regényvilág legapróbb jeleit összekötő figuratív logika. A *Kő hull apadó kútba* reflexív, fogalmi közléseit ellenpontozó képszerű, affektív nyelvhasználat a képzelet, a csoda, a sejtés beáramlását hozza. A regényszöveg jelentős részére ugyanis egyáltalán nem érvényes, amit Baránszky-Jób László fejteget: „Szilágyi nagyon vigyáz arra, hogy (műve) próza maradjon, a poeme en prose jegyei is hiányoznak ebből a természetes, a mindennapi beszéd szerkezetével, mondatfűzésével nagyon is azonosulásra törekvő szövegből.”13 Tudjuk, sok esetben igazán nem perdöntő, hogy az alkotó hogyan értelmezi módszerét, ám Szilágyi alighanem jól érzékeli, hogy regénynyelvének stilizált-dekoratív elemei talán még a szecesszió díszítőképszerűségével is összefüggésbe hozhatók.14

A költőiségnek a poétizált nyelv éppúgy biztosítéka, mint a történet és a hagyományos epikai kötöttségektől való elszakadás. Ilka látomásában a fejedelem („tépett, üldözött, megkínzott” lelkekkel a kíséretében) elindul Ilka felé, s a narrátor a következő, szokványosnak éppen nem mondható prózai közléssel él: „Fecskék hulltak cséplőgép-dobba, fekete meg piros lovak gyászhintó előtt, agyag emésztett temetési menetet, jöhettek biztosan: nem fogadnak itt senkit fegyverek.” Az ártatlanság jelképeként fölfogható fecskék pusztulása bűn és büntelenség eldönthetlenségére utal. A gyászhintó lovai Ilka anyjának temetésén jelennek meg (a gyászolók valóban agyagtengerben araszolnak a temetődombra), de ennél az utalásnál is fontosabb az a színszimbólika, amely szenvedély és gyász végzetes összefonódását jelzi. Az időtlenítés eme poétikai eszközei nem véletlenül kapnak szerepet már a regény elején. Ott és akkor (a gyilkosság éjszakáján vagyunk, a történet végpontját a regény elejére helyezve) ezek a mondatok azonnal kiléptetnek a konkrét téridőből. Kiss Mihály érzékeny megfigyelése szerint a fejezetzáró mondatoknak a következő fejezet mottójaként való szerepeltetése olyan szövegformáló eljárás, amely „minden esetben figyelmeztet a regény említett poétizált hangoltságára (»bimbózni kezd a töröktubarózsa, s maholnap elnyilik a fehér liliom») és mindig az adott fejezet szemantikai tartományának előhírnöke.”15

A körhordás a hiányt, az ásítót „időűrt” ellensúlyozza. „A valóság által számon kért cselekvés követelőző hangjait elnyomja a közhogás.” A saját idejéből kilépő Ilka számára a zuhogás kényszere („alázuhogó köpillanatok”) olyan időskötet teremt, amely a mindennapi élet jelenével szemben emberi létezés mitikus idejét teremt meg. Az időbontás és összeadás módszerét Szilágyi a balladák sűrítő és kihagyásos elbeszélésmódjával egészíti ki.

Az elbeszélés izgalma, hogy a regényben a narratív és monológikus előadásmód szimbiózisa valósul meg. A harmadik személyű szólamba (dőlt betűvel szedett) önidéző monológok ékelődnek, az idézett monológus mondatok ily módon a narratív időbe transzponálódnak. Az átélt beszéd tárgyszerűségével szemben Ilka (és Dénes) belső monológjai egyre asszociatívabbak, amint elszakadnak a racionális gondolkodás szerkezetétől. Olykor a látomásos tudat valóságos zuhatagát kapjuk. Az autentikus lét lehetetlenségének víziói ezek.

Jegyzetek:

1 Cioran, E. M.: *Egy kifulladás civilizációról*. Bp. 1998. 5-19.

2 Krasznahorkai László: *Az ellenállás melankóliája*. Bp. 1989. 211, 283, 291.

- 3 Sándor Iván: *A szefforisi ösvény*. Pécs, 1997. 17, 43, 152-53, 201.
- 4 Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*. Bukarest, 1975.
- 5 Szilágyi Zsófia: Motívumok a pusztulásra. Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*. Alföld, 1997. 7. sz. 65.
- 6 Alexa Károly: *A száz év magány* - Erdélyből. In: *A szerencsen komomyik*. Művek, életművek. Bp. 1999. 138.
- 7 Bretter György: *Szilágyi István bizonyára regényt írt*. In: *Párbeszéd a vágyakkal*. Bp. 1979. 344.
- 8 G. Kiss Valéria: *Lélek és történelem. Vázlat az ötvenéves Szilágyi Istvánról*. Alföld, 1988. 11. sz. 67-76.
- 9 Görömbei András: *A szabadságeszme védelmében. Szilágyi István két regényéről*. In: *A szavak értelme*. Bp. 1996. 286.
- 10 Erdélyi Erzsébet - Nobel Iván: *„A művészetnek, ha valóságos élményt jelent, van megtartó ereje”*. Beszélgetés Szilágyi Istvánnal. Forrás, 1998. 7. sz. 71.
- 11 Frye, Northrop: *A kritika anatómiája*. Bp. 1998. 113-34.
- 12 Thomka Beáta írja *A látomás alakzattana* című tanulmányában (Pompeji, 1996. 3-4. sz.): „A bibliakutatók körében felmerült kétely is alátámasztja a látomásos beszédmód rendkívüli retorizáltságát. A kivételes imaginatív erő a zaklatottság vs. rend pólusai között ingázva hozza létre a Blake-gondolat szervezethez megfelelő szerkezetet. Motivikusan az alábbi rétegek különülnek el és/vagy jelentkeznek egymással átfonódva: kozmikus elemek, testi pusztulás, apokaliptikus képek, átok, büntetések, csapások, itélet, tűzeső, végpusztulás. A motívumokat a percepció két változata, a vizuális elem, a látványi élmény és az auditív elem, a hallás-élmény alakítja egymást erősítve.” A „sugalmazás narrációjáról” Thomka Beáta a Tudattörténet és álomelbeszélés c. írásában beszél: *Esszéterek, regényterek*. Újvidék, 1988. 52.
- 13 Baránszky-Jób László: *Töprengés a regényről. Szilágyi István: Kő hull apadó kútba*. In: *Teremtő értékelés*. Bp. 1984. 314.
- 14 Erdélyi Erzsébet - Nobel Iván, i.m. 70.
- 15 Kiss Mihály: *Létté formált élet. Szilágyi István: Kő hull apadó kútba*. In: *Irodalomtudományi és stílusztikai tanulmányok 1981*. Szerk. Láng Gusztáv és Szabó Zoltán. Bukarest, 1981. 162.

Németh Zoltán

Tömegsír nem létezik, csak tömeg

(Grendel Lajos: Tömegsír)

Az *Éleslövészet* megjelenése óta a grendeli írásmód a kritika részéről bizonyos mértékben a figyelem középpontjában áll. Az a kritikai visszhang, amely ezt a - Grendel recepciójában meghatározó jelentőségű - regényt kísérte, tetten érhető még a 90-es évek végének kritikai diskurzusában is. Arra a kérdésre, hogy az *Éleslövészet* szinte kirobbanó sikere jót tett-e az utána következő Grendel-műveknek, pontosabban azok fogadtatásának, ma már használhatónak tűnő válasz adható. A siker egyrészt ráirányította a figyelmet egy olyan regény-nyelvre, amely alkalmasnak kínálkozott a 70-es évek végének megváltozott poétikai kondíciói között is egy - a magyarországitól némiképp eltérő - tapasztalat közvetítésére. Grendel regénye éppen azért hívta fel magára a figyelmet, mert úgy tűnt, megvalósítja egyrészt azt a posztmodern(?) fordulatot, amely a magyar prózanyelv megújításának és újragondolásának igényével lépett fel, másrészt viszont fenntart egy olyan referencialitást is, amelyet nem érhet a hűtlenség vádja. Hűtlenség - mi iránt is? Hűtlenség a „sajátosan” kisebbségi, „szlovákiai magyar”, és - már szinte kötelező érvénnyel - történelmi témák iránt. Grendel regényeiben kezdettől ott dolgoznak az olyan kettősségek, amelyek az elszigeteltség vagy egyetemesség,¹ maradiság vagy progresszió, ideologikus vagy autonóm lehetőségeit tematizálják. 1989-ben azzal az - először Fábry Zoltán által megfogalmazott - igénnyel néz szembe Grendel, amely az „úgynevezett szlovákiai magyar regény”² terminus technicusában fogalmazódik meg. Az új „műfaj”, amely a regény műfaján belül körvonalazódna, képtelenségnek tartja, miközben megjegyzi, hogy bármennyire is abszurd ez az igény (mármint „a” szlovákiai magyar regény megírása), „mégis ennek az igénynek a jegyében születtek meg a hatvanas és a hetvenes években a legjelentősebb prózai művek irodalmunkban”.³

Bár Grendel egyértelműen elhatárolja magát ettől az igénytől, érdemes megvizsgálni, hogy magának Grendelnek a művei is vajon nem ennek az „abszurd”, ha nem is igénynek, de látens hajlandóságnak a jegyében születtek-e? Vajon annyira kényszerítő nyelvi-kulturális kontextus vette körül ezeket a műveket, amely egyenesen predestinálta azokat a szlovákiai műveket irodalmi hagyomány továbbvitelére? Vajon ahhoz az „abszurd igényhez” képest, amely ekkoriban meghatározta a („szlovákiai magyar”) irodalmi elváráshorizontot, értékékként foghatók-e fel az irodalomtörténész szavai, aki Grendel Lajos kapcsán arról ír, hogy epikája „szervesen képes továbbépítenni a kisebbségi irodalom hagyományának beszédrendjéről”?⁴ Nem inkább ez a „szervesség”, „szerves továbbépítkezés”, illetve ennek látens vállalása eredményezi, hogy a Grendel-szövegek az „új regényformák kialakításának” csak „küszöbéig jutottak el”?⁵ A kisebbségi lét- és tudatforma felé fenntartott hangsúlyozott referencialitás (amelynek problematikussága eddig még meg sem kérdőjeleződött) nem lesz-e magától értetődően inkonzisztens a posztmodernnek tételezett fikcionalitás, intertextualitás és disszemináció alakzataiban?

Ezek az irányított kérdések persze még összetettebb kérdéseket vonnak maguk után. Hiszen evidenciának tűnik, hogy egy mű értékhangsúlyait nem annyira témája határozza meg, hanem nyelvi megformálása - pontosabban, egyetlen szépirodalmi műnek sincs hagyományos értelemben vett témája, hanem csak nyelve.⁶ Ha ennek a gondolati evidenciának az érvényét fenn is tartjuk, vajon nem elgondolkodtató-e az a tény, hogy minden nyelvjátéknak csak korlátozott érvényességi köre van. Más szóval: érvényes-e, illetve egyáltalán lehetséges-e „a” „posztmodern eszközöknek” és „a” „szlovákiai magyar regénynek” a felismerése ugyanazon nyelvjáték keretein belül? És ha már felvetődött a „szlovákiai magyar regény” kategóriája, vajon nem éppigen „elő-írt”, azaz - grendeli szóhasználattal - „abszurd” a posztmodern prózafordulat elvárása is? Hiszen az értelmezést egy olyan fejlődéselvű, történeteszerű elbeszélésbe ágyazza bele, olyan „nagy elbeszélést” talál, amelynek - természetesen - ő maga nem részese, sőt, előhívója. Az elváráshorizont által megteremtett „fogalmi” nyelv vajon nem válik inkonzisztenssé, ha belép a szépirodalmi nyelvjátékba? Néha kétségeim vannak, nem önmagát állítja-e az ilyen - minden(?) - nyelv.

Az, hogy Grendel regényei látenszen a „szlovákiai magyar regény”, illetve a „posztmodern regény” - önkifejezést is tematizáló - fogalmi dichotómiáit magukba építették, számomra evidenciának tűnnek. Annál is inkább tartható ez az (ellenőrizhetetlen) álláspont, mert bár többen megfogalmazták viszonyukat ehhez a két fogalomhoz, éppen ezért vagy ennek ellenére „már mindig” disszeminálódott a jelentése, azaz - megfelelő kontextusban - bármilyen jelentésben használhatók. Grendel is explicitte tette, mit ért „szlovákiai magyar regény” alatt: „Olyan regényt, (...) amelyben a csehszlovákiai magyarság drámai sorsa fejeződik ki egy ennek a szándéknak leginkább megfelelő nagyepikai formában, kimondva vagy kimondatlanul, a múlt századi nagyrealista epika eszközeivel”.⁷ A posztmodernre vonatkozó, használható meghatározást viszont csak áttételesen találtam a Grendel-tanulmányokban: olyan életérzés(?), állapot(?), amely valamiképpen összekapcsolódik a „nyugati civilizáció agóniájával”, s amelyet a posztmodern irodalom(?) „a legkeserűbb nosztalgiával és dühvel” „reagált le”. A „posztmodern nem a kezdete, hanem a vége valaminek”⁸ - írja. A posztmodern(?) (vagy inkább progresszív) regény pedig abban különbözik a hagyományos, realizmuselvű regénytől, hogy tematizálja „technikai-formai problémáit”,⁹ azt, hogy „mit nevezünk regénynek ma”.¹⁰

E két fogalmi kategória jelenléte által inspirált textuális megoldások eddig megjelent hét regényének (a *Tömegsír* című, legutóbb megjelenő alább lesz szó) mindegyikében meghatározták azt a nyelvet, amely a regény értelmezhetőségi terét létrehozta. Az egyes regények recepciói viszont olyan eltérő értékhangsúlyokat jelenítenek meg, amelyek arra utalnak, hogy mindkét fogalom felhasználásának módjában is történtek olyan változások, amelyek talán segítenek a „Grendel-jelenség” megértésében.

Az *Éleslövészet*, amely megalapozta a Grendel-recepciót, talán a leghívebben tükrözi azt a paradox módszert, ahogyan nemzetiségi regénnyé válhat az attól elszakadni kívánó(?) textúra. Hiszen ez a regény éppen attól lesz nemzetiségi, hogy azzal (mint témával és mint műfajjal) kíván számolni, amivel foglalkozik. Az ellenállás paradoxona ez: a leszámolás - a jobb hatékonyság érdekében - maga is felveszi és elismeri, vagyis felhasználja azokat a játékszabályokat, amelyekkel harcban áll. Így válik az *Éleslövészet* is, kezdeti „történelmi” leszámolása után (amelynek értékeit még a Grendel-opusok kapcsán erős kétségeket megfogalmazó Szirák Péter is „a gondolkodás szabadabb játékaként”¹¹ jellemzi), maga is „nemzetiségi”, azaz „a” „szlovákiai magyar” regénnyé. Vagy talán nem a „(cseh)szlovákiai magyarság” „drámai sorsa” fejeződik ki benne „nagyepikai formában”? A nemzeti tragédiákat a kisebb közösség, a kisváros tragédiái követik, azt a családi, majd az individuális, egyéni drámák. A posztmodern illúzióvesztés modellje képződik meg nemcsak az *Éleslövészet*, de a *Galeri* lapjain is. Mindkét esetben működésbe lép azonban a visszacsatolás művelete: az *Éleslövészet*ben az amúgy is többféleképpen olvasható, kaleidoszkopszerű szöveg

kezdetben látens, majd mindinkább tudatos referencialitása által mintha olyan referenciális pluszjelentésre kívánna szert tenni, amely túlmutat a posztmodern fikcionalitás lehetőségein. Az *Éleslövészet* illetően felfogása a *Galeriben*, az *Áttételekben* és a *Szakításokban* már kész tényként tárul elénk. Ennek a - több értelmező által jelentésszűkítőnek tételezett - eljárásnak, amellyel, szerintem, Grendel szövegei amolyan kint is vagyok, bent is vagyok játékot „akartak” játszani, éppen ellenkező funkciója volt: referenciális többletjelentéssel ellátni a fikcionális szöveget. Ebből a szempontból a *Szakítások* tűnik e modell legtökéletesebb megvalósulási formájának: hiszen ez a regény nemcsak olyan tudatregény, amely a tudatok fikcióinak (szintén kaleidoszkópszerű) összemérhetetlenségét hivatott modellálni, hanem egyúttal olyan individuális és egzisztenciális tragédiák sorozata is, amely majdnem minden esetben feltételez maga mögött - szinte darwini-zolai következetességgel - valamilyen családi meghatározottságot, amely mögött fölsejlik az egész társadalomra, nemzetre, sőt (közép-európai) térségre kiterjedő desperáció. A *Szakítások* után a Grendel-szöveg új irányba mozdult: olyan ironikus-vizionárius-világtotalizáló regénytípus alakul ki, amely intellektuális alapvetése mellett továbbra is fenn kíván tartani egy „alacsony” olvasatot, s ez az eljárás még inkább zavaró lehet a művek öntörvényűségének viszonylatában. A *Thészeusz és a fekete özvegy* magát a mitológiai modellt is destruálja. Azért nem állítható, hogy dekonstruálja, mert a derridai destrukció után következő konstrukció művelete ebben a regényben nem tud megvalósulni: az „alacsony” csak lerombolja az esztétikailag értékest, újabb, érvényes esztétikumot nem teremt magának a kapott anyagból: ezzel is magyarázható az említett regény fragmentáltsága. Az *Einstein harangjaiban* az írónia valószínűleg növelése már nem a nagyon is konkrét, „létező szocializmus” abszurdítását alapozza meg, de a narráció esetlegességeit is. Az *És eljön az ő országa* című „szomorú játék” széteső - ironikus, abszurd, vizionárius -, a „forradalmi átmeneten” inneni, túli, valamint a benne magában megélhető léthelyzetek három szálon történő, világtotalizáló bemutatása már magában hordozza ennek az írásmódnak a kifulladását, illetve az előkészületet a korrekcióra.

A Grendel regényeiben megfigyelhető „stílusváltások” egyik érdekessége, hogy ezek a váltások nem mindig esnek egybe magának a regénynek a szövegszerű határaival. Ezek a „stílusok” úgy léteznek, hogy vagy átérnek a következő regény szöveganyagába, vagy felbukkannak néhány oldalon, mintha megmutatnák a következő Grendel-regény „másfajta” anyagát, „stílusát”. Hogy érthetőbb legyen a vázolt kép, konkrétan lesznek: amennyire az *Éleslövészet* első, „történelmi” leszámolása egy önálló stílusréteget képvisel, annyira rokontalan is ez a stílusréteg. Ugyanebben a regényben a második, „irodalmi” leszámolással kezdődően egy olyan, új, kontaminált stílusréteg jön létre, amely a „történelmi” leszámolást és a *Galerit* egyaránt jellemzi. A *Galeri* ebből a szempontból kivétel, hiszen benne nem található nagyobb stílustörés. Az *Áttételek* keretes szerkezete újabb, immár a harmadik Grendel-stílust vezeti be: míg az *Áttételek* törzsanyaga a második, *Galeri*-féle stílust viszi tovább, addig a keret - a kiadói lektor egzisztencialista hányattatásai - a monologikus szöveg lehetőségeit teremti meg. Ugyanez a monologikus szöveg uralja a *Szakítások* majdnem egészét. Itt azonban egy újabb stílustörés bukkan elő: *Ákos álma*, amelyben Dwarf Ákos szextörpe tűnik fel, stilisztikai és retorikai megoldásaival annyira kilóg az *Áttételek* monologikus szövegfolyamából, hogy máris egy - szinte még előzmény nélküli - új Grendel-stílust vezet be. Ez az a nyelv aztán, amelyen - kisebb-nagyobb variációktól eltekintve - megszólalnak a 90-es évek Grendel-regényei: a *Thészeusz és a fekete özvegy*, az *Einstein harangjai*, illetve az *És eljön az ő országa*. Talán ez a négyféle nyelv mutatja leginkább, merre és hogyan módosulnak a Grendel-szövegek hangsúlyai: a decentrált - dekonstruált - relativizált poszthistorikus szöveget felváltja az anekdotaszerű, oknyomozó, etikai relativizmusok kaleidoszkópjából szerveződő írás, amelyet az egzisztencialista alapozottságú, (ön)relativizáló monologikus tudatfolyam követ, majd pedig az az ironikus világtotalizáló, világmodelláló, abszurd fikcionalitás, amelyről már volt szó. A Grendel-szövegekben lejátszódó relativizáció fokozatairól akár önálló tanulmány is születne, itt azonban csak arra van mód utalni, hogy éppen a relativizációs aktusok lezárásai, illetve lezárhatatlanságai felől jelennek meg sok értelmező számára a Grendel-regények értékhangsúlyai.

A *Tömegsír* - úgy tűnik - látványosan szakít az eddigi Grendel-retorikával, de legalábbis azzal a hangsúlyozott fikcionalitással, amely utóbbi két-három regényét jellemezte (talán csak az *És eljön az ő országa* Beckettet idéző ún. várakozásjelenetei előlegezik meg ezt az új, ötödik Grendel-stílust). Ez a látványos szakítás az életmű problematikáján belül főleg posztmodernnek tartott jelenségek irányában érzékelhető leginkább. A Grendel-regények alapvető jegyeinek tartott posztmodernségre és referencialitásra való „játszás” egyik komponense iktatódik ki a *Tömegsír* nyelvéből. Új, poszt-posztmodern, hiperrealista retorika teremti meg a *Tömegsír* nyelvet: a posztmodernről megfosztott referencialitás valóságot „másoló” alakzatai. Olyan „neorealista” stílus adja a *Tömegsír* nyelvet, amely látenszen Grendel eddigi regényeiben is tetten érhető volt (mint a már említett referenciális pluszjelentés hordozója), most azonban egyedül hordja a jelentés és az esztétikum terhet.

A *Tömegsír* azonban mindezekén túl mégiscsak a sajátosan grendeli megoldások regénye. Már a regény felütése is: azzal a mégiscsak nem is durva, hanem cinikusságával méginkább megdöbbenő monológgal, ahogyan barátja halálát és temetését tematizálja, a profán nyersesség és az egzisztencialista közöny retorikájával már megteremti a belépőt egy többé-kevésbé ismert regényvilágba. A temetést követő esti szeretkezés pedig a *Szakítások* című regénynek azt a jelenetét villanthatja fel, amikor a friss házaspár, az apja halálát közlő távirat kézbevétele után, reggelizni és szeretkezni invitálja Ildit, újdonsült feleségét.

Az aprólékosan leíró, jelenetező írásmód egy olyan világba vezeti el olvasóját, amely a megírás jelen idejének, tehát századunk 90-es éveinek, illetve terének (egy közép-kelet-európai térnek) ad hangsúlyos jelentést. Már Grendel eddigi regényei is felismerhetően egy olyan kollektívnek érzett tudásra játszották ki a jelentést, amely egy viszonylag jól meghatározható térség és időbeli állapot jellemzője. Hasonlít ez az eljárás az ókori görög tragédiák, illetve nézőik viszonyára: a kollektívnek érzett tudás lehetővé teszi, hogy a problémák háttere csak vázlatos legyen, nem kell bajlódni a „világalapítással”. Grendel a *Tömegsírban* is megelégszik azzal, hogy saját egyéni, írói olvasatát adja ennek a „világnak”, egy résztvevő narrátor pozíciójából.

Ez a világ azonban mintha csak folyamatos redukcióban létezne. Istenek halála utáni világ, amelynek problémái csak távoli visszfényei az egykori, „valódi” problémáknak. A történet címe innét is értelmezhető: olyan sírra utal, amelybe már behulltak a transzcendens tudás darabjai, olyan tudásra, amelyet már sosem lehet előbányászni és hasznosítani. A *Tömegsír* a végérvényes megfosztottságra, a megfosztás beteljesültségére hívja fel a figyelmet.

Maga a történet ehhez méltóan banális: névtelen narrátorunk házat és hozzá tartozó birtokot örököl T.-ben, „egy Isten háta mögötti faluban”. A telek iránt érzett ambivalens viszonyát csak erősíti, hogy csontokat találtak benne, valószínűleg egy borzalmas tömeggyilkosság maradványait, illetve hogy a falu díszpolgárává kívánják avatni. Mindkét lehetőség rejt magában veszélyeket, előnyöket is. Hiszen amíg a tömegsír lehet nagyszerű régészeti felfedezés, ugyanúgy egy mába nyúló bűntény maradványa is. A díszpolgárság is: egyrészt megtiszteltetés, lehet sütkérezni a (bár kisszerű) dicsőségben, másrészt viszont felelősséget jelenthet egy ismeretlen falu ismeretlen lakosai iránt, akik semmit sem jelentenek vagy éppen ellenszenvesek névtelen narrátorunk számára. Grendel újra csak (mint legtöbb regényében) férfi és nő kapcsolatán keresztül figyeli meg az emberi sorsok lehetőségeit. A névtelen narrátor élettársa, Livia az emancipált nő prototípusa: nincs szüksége házasságra, gyerekekre, intellektuális munkát végez (angolból fordít), szeretkezőseiket ő maga kezdeményezi. Önállósága ellentétben áll „hősünk” állandó hezitálásával, döntésre való képtelenségével: míg Livia a regény egy pontján Augustus császár feleségével¹² azonosítódik (ironikusan aknázza ki a dekonstrukció

etimologizáló eljárásait), addig a *Tömegsír* főszereplője mindvégig névtelen marad - ő akarata ellenére keveredik „ebbe” a történetbe, amelyet nem számára találtak ki, de amelynek valóban ő az ikonja. Névtelen narrátorunk valószínűleg olyan történetet talált volna ki magának, amely több kényelemmel és kevesebb veszteséggel zárul. Talán ezért hagyja el Lívia: az ő akaraterős természete képtelen volt elviselni, hogy viszonyukkal egy olyan szereplőt igazoljon, aki csak elszennvedője közös történetüknek.

Közben narrátorunkra piócafént tapadnak a falu előljárói. Hogy mi okból, még csak nem is sejtjük: hiszen történelemtanári-docensi minősége az egyetemen még semmire sem garancia. Legfőképpen nem arra, amire használni szeretnék: a múlt lezárására. Valószínű ugyanis, hogy a falusiak közül valami módon mindenki összefüggésbe hozható a tömegmészárlással, ki bűnősként, ki cinkosként, ki áldozatként. Narrátorunk a *Tömegsír*ban is a Grendel-regények értelmiségi hőseinek jellemző tulajdonságaiból épül fel. A *Galeri EL*-je, az *Áttételek* lektora, a *Szakítások*, illetve a *Thészeusz és a fekete özvegy* szintén történész főszereplője, Ákos, az Elbeszélő a *Szakítások*ból, illetve az *És eljön az Ő országa* című, utolsó Grendel-regényből, az *Einstein harangjaiban* a propagandaosztály vezetője: a *Tömegsír* narrátora is a lét csapdahelyzeteinek kiszolgáltatottja, a szituációk abszurd játékának „hőse”. Bár történészként ismerjük meg, ez a foglalkozás igazából csak a falusiak számára jelenik meg hangsúlyosan. Olyan reflektálatlan értelmiségi (fél-értelmiségi) lét szereplője lép elénk tehát, aki számára ez a lét mellékes esemény csupán. Hősünk értelmiségi mivoltát tehát a falu előljárói teremtik meg számára is.

Jellemző vonása még a grendeli értelmiségi szereplőnek, hogy elvárással fordulnak feléje. Ebből a szempontból Szemere Ákos áll legközelebb a *Tömegsír* főszereplőjéhez. Ákost is olyantörténeti-értelmezői feladatokkal bízzák meg, amelyeknek képtelen eleget tenni. Innét nézve névtelen narrátorunk is az értelmezői feladat csapdájába hull: a tömegsír titka előtt csődöt mondó értelmezői attitűd csődöt mond önmaga mibenlétének „titka” előtt is. Az (ön)értelmezés folytonos elhalasztódása is eredményezi azt a „laposságot”, egysíkú jellembrázolást, amelyre tudatosan játszik rá a regény nyelve.

A *Tömegsír* „hőse” jellemző módon „poszt-dramai” ember. Már nem vetődik fel a kérdés: miért vagyunk ilyenek, hogyan lettünk azzá, amik vagyunk. Sajátos mentalitástörténeti vázlat a *Tömegsír*, amely azt a helyzetet rajzolja fel, amikor sosem lehet tudni, mi előzte meg azt, hogy ilyenekké váltunk. Ez lenne a közép-európai ember? Aki olyan törmelékéből épül fel, amelynek jelentése mindörökké összekavarodott és összezavarodott? Ahol a jelentések mindörökké szétszóródtak, s csak egyben lehetünk biztosak: mindenképpen és minden időben olyan szituáció előzte meg, amely a regény címében manifesztálódik: a *Tömegsír*.

Ebben a regényben mindenki a saját, személyes, kicsinyes és korlátolt szempontjai felől foglalkozik a történelemmel. Kiaknázni a történelmet olyan célokra, amelyek megvalósulása újra csak a történelem ikonját hozza létre: a tömegsírt. Ez a folytonos körkörös mozgás azonban nem tud megvalósulni: valójában senki sem tudja megvalósítani kicsinyes álmait, elképzeléseit, mint ahogy függetlenségük látszatát sem tudják fenntartani. Névtelen narrátorunk mégiscsak vidékre költözik, mégis megszerzi őt a szőke Ilonka, sőt, mégiscsak kibékül legnagyobb ellenfelével, doktor Dömötörrel. A kívánt munkát, amely a tömegsír tendenciózus analízise lenne, mégsem írja meg, megírja viszont azt a regényes történetet, amelyet mi a *Tömegsír* című regényként olvasunk. Elveszíti élettársát, Líviát, megkapja viszont a már említett Ilonkát. A falusi, t.-i „intelligencia” (a polgármester, a jegyző, a rendőrkapitány és főleg doktor Dömötör) is megnyugodhatnak, bár ők sem lehetnek elégedettek teljesen. Nem derült ki ugyanis a tömegsír titka, ami azért nagy pozitívum, de a tendenciózus(?) munka sem született meg. Helyette csak valamilyen „regényt” tett le eléjük névtelen hősünk, amely nem éppen kíméletes képet fest róluk. De - mintegy életformájukat, életvitelüket hitelesítendő - mégiscsak T-be költözött, közéjük, s már egészen biztos, hogy ugyanazt az életet fogja élni, mint ők. A kompromisszumok abszurdítása és realitása a különféle nézőpontok érvényesítésének lehetőségét foglalja magába. Kölcsönösen toleráns, kompromisszumokból építkező szituációk sorozata jön létre, amely neveléses és abszurd következtetéseket tesz lehetővé - mintha a regény sajátos leképezése lenne az interpretációk érvényességi körét firtató jelenkori kritikai helyzetnek. A túlértelmezés alakzatként való beállítása és beépítése a regény retorikái terébe azt eredményezi, hogy megértés és önmegismerésre ösztönző dialógus nem jöhet létre a szereplők között, csak tolerancia: a másik legabszurdabb következtetéseinek elfogadása. Ilyen szempontból is értelmezhető a regény címe: benne olyan holttest minden értelmezés, amely nem léphet dialogikus viszonyba a másik értelmezéssel. Egymáshoz való viszonyuk a holttestek egymáshoz préselődésének képében explikálódik: ugyanaz a föld biztosít teret működésükhöz, ugyanaz a földdé válnak működésük következtében, mégis: csontjaik elárulják végletes különbözőségüket.

Az értelmezéseknek ezt a játékát a meghökkenés alakzatai hozzák mozgásba leginkább. Gondoljunk csak az öreg Almási bonyolult okfejtésére a partizánok és álpartizánok közötti különbségről. A különbség lényege abban áll, hogy míg az álpartizánok megjátsszák, hogy ők partizánok, s így külsőre semmiben sem különböznek a valódi partizánoktól, addig a valódi partizánoknak nem kell megjátsszani, hogy kik ők. Az értelmezés tehát a szerzői intenció függvénye, legalábbis eszerint a logika szerint, abszurdítása annál is világosabb és tarthatatlanabb, hogy tudjuk: a tömegsír léte (tehát az interpretációk lényegi különbözősége) már eltörölt mindenféle szerzői intencióra épülő értelmezést és logikát.

A *Tömegsír* nyelve tehát elutasít minden olyan beszédformát, amely az egyetlen igazság pozícióját tartja fenn. Olyan redukált nyelv jön viszont létre, amely „az artistikus jelentésképzés elutasítása”¹³ révén kíván hatni a befogadóra. Az abszurd szituációk sorozata azonban nem mutatja meg, mi folyik a „mélyben”: sajátos „felületi” próza jön így létre, amelynek hangsúlyozott referencialitása a minimalizmushoz közelíti a *Tömegsír* nyelvezetét.

Az amerikai minimalizmus monografikus feldolgozása során Abádi Nagy Zoltán¹⁴ által használt fogalmi nyelv segítségével is elképzelhetőnek tartom a reflektálást a legújabb Grendel-regényre. Abádi Nagy a minimalizmust a posztmodern utáni próza nyelvének tartja, miközben a köztük fennálló viszonyt egyezések és különbözőségek játékának tartja: ugyanarra a világérzésre és ismeretelméleti kételyre adott „másféle esztétikai reakciónak”.¹⁵ A minimalizmus kifejezést Szirácz Péter is fontosnak tartja a 90-es évek prózájának értelmezéséhez, miközben Szijj Ferenc, Németh Gábor, Podmaniczky Szilárd, Hazai Attila... nevét említi e kifejezéssel kapcsolatban.¹⁶

A *Tömegsír* névtelen narrátora is afféle „redukált ember”: a normalitás földre szállt megtestesítője. Szárnyalónak nagy erőfeszítéssel sem nevezhető gondolatfutamai ugyanazt az „életbevágó problémát” járják körül: hogyan lehetne minél kényelmesebben, minél problémamentesebben, minél szürkébben élni, kerülve a legkisebb kihívásokat és a bennük rejtőző erkölcsi gubancokat. „Bízom az emberek aktív passzivitásában” - mondja „hősünk”, és ezt az elvet docensi pályáján is híven követi: míg a tömegsír állásfoglalásra is kényszerítő ténye mellett süketen megy el, addig a jobbgyfelszabadítás jelen számára tökéletesen steril korszaka már aspiránsként izgatta őt. „Anesztéziás”, „érezstelenített” a többi szereplő is: a csontok és a tömegsír ténye nemhogy erkölcsi önvizsgálatra vagy az „igazság” kiderítésére nem ösztönzi őket, hanem éppen ellenkezőleg, mindenki saját hasznáért liheg, már ha egyáltalán érdekel valakit a „kiakadt idő”.

Épp ilyen steril „hősünk” és Lívia szexuális élete is. Mintha valamilyen képes magazin családi rovatából ollózták volna ki az egyes, változatosságuk ellenére is „előírt” pozitúrákat. Egy távol-keleti, kínai felvilágosító cikksorozat idélen(?), lehetetlen(?), egzotikus(?), kabarészerű(?) jelenetei elevenednek meg szemünk előtt, amelyek mintha egy olyan „gyakorlati kézikönyvet” feltételeznének maguk mögött, mint mondjuk a szakácsművészet vagy a földművelés kézikönyvei.¹⁷ „A lopakodó macska esete a tojásokkal”, „a szirti sas

és a mormota története" tökéletes azonosulási lehetőséget nyújt a szerelmi duett mindkét tagja számára: operettjelenetek és távolkeleti fametszetek képe villan elénk a regény többi szituációjából is. Nincsenek valódi ellentmondások, hiszen valójában mindenki ugyanazt a belső célt követi: a háborítatlan, joviális egyetértés parancsát. Ezért nincs ennek a regénynek valódi drámája: az olvasói figyelem ébrentartásakor a drámai helyzetek szimulációival találkozhatunk csak. Minden nyugvópontra jut: a konfliktusok kölcsönösen kioltják egymást a számukra testet biztosító ágensek, szereplők nélkül, sőt: hangsúlyosan nélkülük. Nincsenek is emberek. A szabad, döntésképes ember kihalt, hiszen nincs is mi (és ki) ellen felmutatni a szabadságot. A korlátlan szabadság értelmetlenné teszi a vele egyenmű minőség reprodukciószerű kialakítását. Ha pedig ki is alakul a szabadság a szöveg(szubjektum) egynemű helyén, akkor sem tudja elfeledtetni reprodukciószerűségét. Ennek a (regény)világnak „minden mélysége feloldódott - ragyogó semlegesség, előtűnő és felszínes, az értelemhez és a mélységhez, a természethez és a kultúrához intézett kihívás, utólagos hipertér, ezentúl eredet- és hivatkozás nélküli hely”.¹⁸

Ezért nincs értelme a *Tömegsír* kutatásának: hiszen nem létezik már az a világ, amelyben értelme lenne bármilyen keresésnek, bármiféle „igazság” kiderítésének. Mindenkinek jobb így: a holtaknak is, hiszen nem kell szembenézniük a közönnnyel, amely fogadná őket, meg az élőknek is, hiszen semmi érdekük nem fűződhet már szabadságuk megbolygatásához. Sziderikus világ, amely nem igényli az artikulációt, a jövőt, az autenticitást, az intellektust. A működés elborít minden létezőt - a vegetatív tautológia árad szét minden irányba.

Ezért reménytelen az önmegértés minden kísérlete: csak azt a lárvaarcot látja benne az értelmező alapállásból közeledő, amelyet a szövegtükör állít eléje. Mert: „mindent olyannak kell leírni, amilyen”.¹⁹ (*Kalligram*, 1999)

Jegyzetek:

- 1 Ez a kérdés különös intenzitással van jelen Grendel (kisebbségi) irodalommal kapcsolatos gondolataiban - egyik tanulmánykötete is ezt a címet viseli.
- 2 Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1991, 33.
- 3 Uo. 33.
- 4 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*, Argumentum, 1994, 183.
- 5 Uo. 183.
- 6 A téma kijelölése már értelmezésfüggő esemény: az interpretáció hozza magával, mit tekint az adott értelmező a mű témájának.
- 7 Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség*, 33.
- 8 Grendel Lajos: *Roszkedvem naplója*, JAMK-Új Forrás, Tatabánya, 1992, 22.
- 9 Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség*, 38.
- 10 Uo. 34.
- 11 Szirák Péter: *Grendel Lajos*, Kalligram, Pozsony, 1995, 49-50.
- 12 A Livia név genealógiájához érdekes párhuzam Talamon Alfonz Titus Liviája, a maskulin vonásokkal ékeskedő „színhátszó köri naiva” és „medvetáncoltató”, lásd: Talamon Alfonz: Samuel Borkopf: *Barátainak, egy Trianon előtti kocsmából*, Kalligram, Pozsony, 1998, 197-198.
- 13 Szirák Péter: *A bizonytalanság szabadsága*, in: *Az Úr nem tud szaxofonozni*, JAK-Balassi, 1995, 124.
- 14 Abádi Nagy Zoltán: *Az amerikai minimalista próza*, Argumentum, Budapest, 1994.
- 15 Uo. 365.
- 16 Szirák Péter: *Az Úr nem tud szaxofonozni*, 124.
- 17 Mi Po: Utószó, in: Li Jü: *A szerelem imaszönyege*, Medicina, Budapest, 1989, 339.
- 18 Jean Baudrillard: *Amerika*, Magvető, Budapest, 1996, 156.
- 19 John Barth: *Néhány szó a minimalizmusról*, in: Raymond Carver: *Nem ők a te férjed*, Kalligram, Pozsony, 1997, 13.

Fried István

Vers-e (még, már), amit az ír úr ír?

(Töprengések Sántha Attila Az ír úr című kötete ürügyén)

Nem teszi könnyűvé a kritikus dolgát az 1999-ben második kötetével jelentkező, 1968-ban, Kézdivásárhelyt született Sántha Attila. Neve együtt említendő a *Helikon* című kolozsvári folyóiratban rovatlalt, legalább két oldallal rendelkező *Serény Múmiákéval*, ideológusa-teoretikusa az *Előretolt Helyőrség* című, ritkán jelentkező folyóirat köré gyűlt csoportosulásnak, harcos kiáltványszerzője azoknak a harmincöt év alatti ifjakból álló erdélyi poétai gyülekezetnek, amely nem ismeri el magára nézve kötelezőnek az erdélyiség címkéjével ellátott irodalmat; amely a (felül)retorizált, (túl)stilizált verseszménnyel szemben a popularitás (nem kevésbé nehézkesen körülírható) irodalmát jelöli meg a hagyománnyal folytatott vitában lehetséges költői megnyilatkozásnak. Sántha Attila az *Előretolt Helyőrség* programos szerzője; az, aki anti-ideologikus ideológiát szegez egyfelől a küldetésesként artikulálódó költészetteória ellen, másfelől nem hisz, pontosabban: nem eléggé hisz abban a palimpszesztus-módszerben, amely (a „költőiség” őrzőjeként) a hagyománytörténelembe beleszövi a maga költészetét a világgöltészet szövedékébe, áttetsző maszkokat öltve, egyetlen költészettárgyat sem elutasítva, számosat az önmagába integrálva.

Nem teszi könnyűvé (nem a besorolást, nem a jellemzést, hanem) az értékelést *Az ír úr* kötet: hiszen avantgárd jellegű kiáltványt jóval könnyebb az irodalmi-kritikai kontextusban minősíteni, mint az e kiáltványoktól inkább eltérő, mint azok igényét beteljesíteni törekvő verseskötetet, amelyben ugyan helyet kaptak egy költészeti új-popularitást (e terminusra feltétlenül vissza kell térnem) az első, folyóiratos megjelenésükben illusztrálni látszó költői megnyilatkozások, ám ugyanezek a versek „saját” kötetbe, a kötetben belül tárgy-és részint műfaj meg modalitás szerinti ciklusba szerveződve, nem egészen igazolják az „elméletileg” megfogalmazott, olykor transzközéppnek (tehát sem posztmodernnek, sem posztmagyarnak, sem modernnek, sem tradicionálisnak) elgondolt, de a közös nemzedéki jelentkezés óta széttartó költészettelfogásokat. Mert míg az avantgárd-formájú kiáltvány, „fiktív” levél eredeti helyén a másfajta megszólalás retorikáját érvényesítette, itt e retorika fő funkciója inkább a keretbe foglalás, a kötetbe szervezés megalapozása, hogy e megalapozódás után a kötet szerző megfellelhessen azoknak az elvárásoknak, amelyeket korábban maga fogalmazott meg.

Két szempontra szeretném föl hívni a figyelmet.

1/ A *Serény Múmiák* jelentkezését Szócs Géza és Kovács András Ferenc „hagyománytörése” tette (legalább részben) lehetővé. Ők voltak azok, akik a leghatásosabban kérdőjelezték meg a két világháború között a kritika szerint érvényesnek bizonyult, azóta már kanonizálódott erdélyiség költészeti, lírai változatát. Szilágyi Domokos tevékenységét, „külön útját” jó darabig nem látszott tudomásul venni sem a kritika, sem a költészet, Cs. Gyimesi Éva kiváló monográfiája volt szükséges ahhoz, hogy e poézis korszerűségére és továbbgondolhatóságára fény derüljön.

2/ A műfaji átrendeződés, irodalom és nem irodalom (vagy nem irodalomnak tartott) értelmezése, elemzése lényegében jóval inkább a költészet gyakorlatában, mint elméletében ment végbe. Gondoljunk arra, hogy például a képregényről ma sem rendelkezünk korszerű monografikus feldolgozással, de Rejtő Jenő vagy akár a magyar kabaré irodalmi-kritikai analízise szintén várat magára, beleértve Molnár Ferenc és Karinthy Frigyes karcolatai, „újságírás”-a nyelvi fordulatainak feltárását. (Karinthy Frigyesről egyébként Halász László igen fontos könyvet írt!)

Mindennek következtében a „rég Magyaros” kutatás felől érkező felhívást a populáris és az arisztokratikus „regiszter” megkülönböztetésére, szembesítésére, értékelésére lényegében hagyta elcsengeni a kortárs kritika, annak ellenére, hogy Bahtyin „karneváleméletét” unos-untalan, sőt: reflektálatlanul idézi, mégsem számolt olyan jellegű, az irodalomfogalmat alapvetően újrahatózó átrendeződéssel, amely nem pusztán a szüntelenül újíró kánon módosulásait vizsgálja, hanem az irodalomrendszer gyökeres átgondolását szolgálhatja. Ennek következtében (számomra) nem egészen világos, hogy kortárs kritikánk mit ért arisztokratikus és/vagy populáris regiszteren, azaz tudomásom szerint a kritika nem lépett túl a tematikai-modalitásbeli elemzésen, és jórészt elhatárolódott az irodalomfogalom újradifferenciálásának igényétől. Hiszen nem pusztán a szókincs változott, vagy verstéma lett-lehetett, ami korábban nemigen; aligha lehetne a regiszterváltásnak immár a kritikai beszédben is jelentkező módzataira szűkíteni az irodalom „popularitás”-át. Mások mellett éppen a transzközepesek sürgetik a radikális újragondolást, kiváltképpen Sántha Attila törekszik arra, hogy az irodalom alsóbb régióiba, például a szórakoztató irodalomba száműzött műveket-életműveket (első sorban Rejtő Jenőét) a maga módján kanonizálja, „irodalmi” értékeiket kimutassa.

S itt válnak el az utak egymástól. Hiszen az obszcenitáris hatóló, az ad absurdum stilizált szövegköziségben jeleskedő beszéd nem feltétlenül írja át a „genera dicendi”-t; hiszen már Kazinczy Ferenc is hangoztatta - antik retorikákra hivatkozva -, hogy minden szó a maga helyén megfelelő, igaz, a műfaji hierarchiát továbbra is megőrzendőnek vélte. Hogy a műfajhierarchia szétesett, s az óda vagy az elégia új tartalmakat kapott, s a kutatás már XIX. századi versekről szólva is elegico-ódát emlegetett, feltétlenül figyelemre méltó, talán a nemzeti klasszicizmus olykor merev rendszerét oldotta, ám jórészt továbbra is magasan értékelhetőnek sugallta a XIX. századból örökölt verseszményt, rész és egész jól áttekinthető viszonyát. A deretorizáltság, alustilizáltság a kortárs magyar (és nemcsak magyar) líra (és nemcsak a líra) olykor a modorosságtól sem egészen mentes jellemzője, mint ahogy ennek látszólag alternatívája egy olyan jellegű bricolage-technika, amely előd szöveg(világok) töredékeiből építkezve létesíti helyenként (túl)stilizált „poézisét”: azt a viszonyt tematizálja ez a költészet, amely a jelen és a múlt szövegeit látja egybe, egymásra. Önnön költői világa lényegében a múlt költészetének átszerkesztése, arra való reflexió, netán olyan „poézis” újírása, amely legfeljebb lehetőségeiben jött létre a múltban.

Sántha Attila nem ebben a vitában vesz részt, maga generál egy másik vitát. *Az ír úr* két ciklusában kanonikussá kíván avatni olyan megszólalási módokat, olyan költészettárgyakat, amelyek a magyar irodalomban még kísérletként sem igen voltak jelen sem az esztétikai-kritikai gondolkodásban, sem az elfogadott, méltányolt költői gyakorlatban. Az egyiket (ideiglenesen) tájnyelvi költészetnek lehetne nevezni, a másikkra még ideiglenes terminust sem tudok találni: a ciklus címe *Kemál és Amál (szado-mánia)*, s olyan beszédben artikulálódik, amelynek a primitivitás, a dilettáns szólás imitálása, versszerűtlen vers a jellemzője. Mindkét ciklus, majd az utóbbi változatoként a következő kettő a *Sehonnan vers* és a *Térszűkület* az egy új-popularitás irodalomba emelésére tesz kísérletet, pontosabban szólva: kihasználja az irodalomba emelés külső körülményeit (kötetbe, ciklusba szerkesztés, az intertextualitás egy

formája, verssorokba tördelt versek stb.), hogy irodalom és nem-irodalom között szétmossa a határsávot, s a maga, közel sem primitíven megalkotott, olykor szerfölött összetett popularitás-igényét érvényesítse. Már így előlegezve a bemutatást: teszi ezt Sántha Attila a kortárs lírában tapasztalt ironikus módon, nem annyira regisztereket, mint inkább szociolektusokat váltva, kétségbe vonva külső (irodalmi, regionális, grammatikai) elvárások jogosultságát, miközben mottókkal jelölne ki a kritikusai tájékozódás irányát: Kukorelly Endrét idézi, és beat-együttesekre hivatkozik, mint aki-amelyek részint előszövegül szolgálnak, részint jelzik azt a kultúra- és nyelvfelfogást, amely a Sántha-versekben versalakot kap.

Ami megtévesztő lehet: a kötet borítóján található név nem feltétlenül a versek beszélője, és nem elsősorban azért, mivel meglehetősen eltérő nyelveken szólalnak meg a ciklusok lírai-elbeszélői enjei. A kötet hátsó borítóján feltehetőleg mégis a szerző adja a kötet címét és a kötet értelmezését, tónusában az ír úr - ír „pólusok” között imbolygó jelentés mozdul el a hagyományozottól, hogy bizonytalanságban hagyjon: ön- vagy versminősítése, a versek beszélőinek jellemzése miféle „odaértett” olvasóval számol. „Csakhát így, ebben a formában, ez olyan gúgye (ti. a följebb említett jelentés-elmozdulás, amelynek szörendcsere a generálója F. I.), meg senkit sem érdekel.” Mintha a klasszikus retorika *captatio benevolentiae*jét (a jóindulat megnyerését) fordítaná visszajára az önértelmező, aki a gúgye és érdektelen (ön)minősítéssel korántsem arra törekszik, amire törekednie kellene vagy illenék egy megszokott kötet szerkesztési metódus szerint: az önkanonizációra, elfogadtatásának előkészítésére, irodalomba való besorolhatóságának meggyőzésére. A hátsó borító alján két sorban teljesen szabályosan sorakozik a szerző neve, születési éve, helye, előző (első) verseskötetének címe, kiadási éve. A kötetborítók tervezője azonban csak illusztrátor, a „szövegek” valószínűleg a szerzőtől származnak, aki egyfelől azt állítja, hogy amit közread: nem irodalom, másfelől azonban azt, hogy valamiképpen irodalom.

További megtévesztés: semmi sem az, aminek gondolható lenne. A tájnyelvi költészet (szemben például a német nyelvterületével vagy a szlovéniével, különös tekintettel „Prekmurje” költészetére) a magyar irodalomban sosem nyert igazán polgárjogot. Imeretes, hogy Petőfi Sándor sem tudta teljes mértékben legitimálni ide vonatkozó kísérletét, kuriózum maradt mind a mai napig a Petőfi-életműben, Móricz Zsigmond Rózsa Sándor-dilógiájának kevésbé sikerült tájnyelvisége, Kodolányi Jánosnak archaizálást szolgáló próbálkozása nemigen talált követőre, még kevésbé kritikai befogadásra. Talán a magyar irodalmi nyelv történetében lelhetünk választ a kérdésre: a tájnyelvi költészet miért nem honosodott meg, miért nincsen legalább egy olyan, XIX-XX. századi lírikusunk, aki tájnyelvi lírája következtében kanonizálódott volna. Kazinczy Ferenc megróttá Csokonait debreceniességeért, Berzenyit dunántúliságáért, Verseghy Ferenc szolnokias „hajlításai” ugyancsak kivívták azok haragját, akik az egységes, normatív magyar irodalmi nyelv kialakítását erőszakolták keresztül. S bár nyilvánvalóan akad különbség különféle tájak poétái között, a pannoniaság vagy alföldiség korántsem kétségbe kívül vagy mindenkifölött (táj)nyelvi természetű. Ellenben a túlzottan minősülő tájnyelviség hamar bélyegeztetett meg provincializmusként, ily módon nem lehetett esélye a kanonizálódásra. Sántha Attila félreteszi ezeket az irodalmi nyelvi vitákat, és kötetének első ciklusában tájnyelvi verseket és három levelet közöl. S bár aligha akad olyan kritikus, akinek ne kellene tájszótárakhoz nyúlni (értésülésem és búvárkodásom szerint még Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában* sem tudunk minden, itt előforduló szóra rálapozni), ha érteni akarja Sántha szövegeit, így kompetenciája már olvasása előtt kétségbe vonatik, a helyzet mégsem egészen reménytelen: olyan paradox szituációba navigál a ciklus, hogy nem feltétlenül igényli a szó szerinti értést, a ciklus beszélője (megnevezve: Székely Árti és szeretője, Kovács Rózsi) nem a vajt fülű olvasóval dialogizálnak, hanem azzal, aki hajlandó velük játszani. Méghozzá azt, hogy egy feltételezett regionalizációtól függetlenül (és itt nem a diglossián van a hangsúly) a regiszterváltó (vers)beszédnek lehet jellemzője az egy nyelven belüli többnyelvűség: a provinciálisnak ható és a „nagyvilági” (a computer-korszak megannyi terminus technicusa), a naiv és az elvont elméleti, a szándékoltan primitívizáló és az erre a primitívizáló modorra ironikusan rájátszó. Másképpen szólva: a bevezetőben, Kálmán C. Györgyhöz, Pomogáts Bélához, „valamint” Göncz Árpádhoz címzett levélbe csempészi Sántha Attila „beszélő”-je(?) Sántha Attila irodalomesztétikáját, amely csak annyira az övé, amennyire a kötet:

1/ Egy Zsófia nevű hölgytől hallotta Zajzoni Székely Artimon („Határőr és Polihistor, valamint szabadidőben Őstermelő és D. J”): „A költészet végveszélyben szenved, mert már nem populár, csak egy-két eltévedt lovas száguld versekért a hírlapáruhöz”. Maga is tapasztalta, hogy a szerzők nemigen törődnek az olvasókkal, „inkább szekírozzák őket” - „internacionáltextus”-aikkal. Erre Edward W. Said válaszával közli, miszerint:

2/ „Ezt a nézetet nemcsak azért ellenzem, mert a szövegek egyszerűen a világban vannak, hanem azért is, mert mint szövegek magukat helyezik el a világban.”

A bevezető levél, majd az első vers még óvatosan adagolja a tájszavakat, annál inkább adja ennek a ciklusnak „irodalmi” szótárát. Igen óvatosan írom le a kulcsszóként a játékot, amely ebben az esetben inkább a kortárs líra néhány eszközeinek parodisztikus felhasználásában érhető tetten: a szólásszerűen használt „vendégszövegek”, máshonnan való közismert szintagmák beillesztése egy tudatosan primitívizáló, ám helyenként a jelen tárgyi világára utaló, más szociolektusból származó szövegbe. A följebbi idézetekben tematizálódik egyfelől a megváltozott író-olvasó kapcsolat, másfelől a szövegiség világléte, ily módon a „felettes”-nek bélyegzett kritikai beszéd és az önautorizáló, azaz önnön világszerűségét létrehozó szövegek viszonya. Székely Árti versei ehhez vázolják föl a megszólalás keretét, deszakralizálva kultikus sorokat, majd tájnyelvi versbeszédükkel a székely népköltészet balladaszerűségén ironizálnak. Az előbbi versnyelvre legyen példa a *Székely Árti 1 napja* első verszaka:

*Sem rokona sem kapcája
nem vagyon én tinéktek,
végigmegegyek a faluba,
integet a tinédzser.*

Az utóbbira hozott példám az Iszkiri a guruzsmás berbécs elől című versből való, s már a cím is, akár a vers egész hangulatában, szóalakjaival az e tájnyelvből járatlan olvasó előtt a halandzsavers benyomását keltheti. Ezt a „jelentés”-tulajdonítást sem lehet teljesen kizárni az értelmezések köréből, meg azt sem, miképpen úgy is olvasható, mintha valaki idegen nyelvet tanulva ismeretlen szavakkal és ismerős toldalékokkal találkozna, és nem lévén szótára, sejtene is, nem is, miről van valójában szó. Ugyanakkor a székely költészettel kapcsolatos ismeretei (Kriza és a *Vadrózsák*, Tamási Áron elbeszélései, Nyíró József néhány munkája, folklórgyűjtemények) az említett tragikus látás (balladaszerűség) irányába tájékoztatja. Sántha tájszólásos versei meglehetősen morbid történetek, akár groteszknek is fölfoghatók lennének, erre a megállapításra viszont a *Kemál és Amál* ciklus készíthető. Mindezzel Sántha Attilának oly módon sikerül elbizonytalanítania (kétségek közé taszítania?) olvasóit, hogy vers és befogadójának viszonyát nem a megszokott formában gondolatja újra. A lírai én-elbeszélő egy a túlnyomó többség számára ismeretlen nyelvben, nyelv mögött rejtőzik, így a történet(ek) részletei feltáratlanok maradnak, nem kevésbé nyer az olvasó információkat a költőiség természetéről. Ugyanakkor (tudatosan? nem tudatosan?) mozgósítja történeti ismereteit, amelyekből ugyan messzemenő következtetéseket nem vonhat le, de amelyek analógiás gondolkodásának esetleg segítségére lehetnek. Természetesen az analógiás gondolkodás

legfeljebb műfaji rokonulást tételezhet, és a kötetben betöltött funkción töprenghet el:

*Virítt künn a Fehérmartok,
Máris alatta pusmog,
Ahajt jó egy berbécs,
Szarva mint egy bünagy szurony,
zákhányos szemiben guruzsma,
vajon hol a dühüben volt.
Megijedt erre Máris erőssen,
karincáját essze-vissza lepeselte,
s a berbécs guruzsmája elől
iszkiri Peselneknek.*

Amit a Székely versek olvasója sejt, hogy tudniillik a „regionalitás” csupán (nyelvi) rejtőzködés, illetőleg a végsőkig leegyszerűsödés valójában egy összetett látásmód elleplezése, arra a *Kemál és Amál* „populár” előadásában ráismer: a verstelenítő, költészeti emlékeket nem egyszer szándékolatlan olcsó szó-versjátékokban feloldó eljárás műhelytitkaira. Belelát egy, a kortársi triviális, „populáris” írásbeliséget és/vagy látványosságot átható metodikába. S teszi ezt a ciklus elbeszélője lecsupaszítva, versdekorációtól megfosztva, a megszólalásnak minél alacsonyabb „regiszteréig” lehatolva. Ami azonban feltételezhető: a ciklus nem a populárisba sorolható „lira” példatára, netán változat-ajánlata, hanem úgy új-popularitás, hogy a populáris „regiszter”-be besorolt szemlélet, beszéd, „műfaj” travesztiáját adja. A ciklus egésze annyiban emlékeztet a vásári képmutogatókra, hogy egy-egy jelenetet merevít ki, benne történetdarabot foglal össze, többnyire az újságok utolsó lapjára, a bűnügyi rovatba tartozó eseményről szóló, töredékes beszámolót. A címként jelzett *Kemál és Amál*-ból a szó- és nyelvi játékokra következtetnénk; ez azonban (ismételten) nem a várt módon valósul meg, hanem a versszövegekbe vont nonszensz-elemek mellé integrálja a túlon túl ismert vendégszövegeket. Így azáltal oldódik a szövegek között támadható feszültség, hogy e képmutogató, „képregényes” modor felszívja a vendégszövegek képi energiáját; semlegesíti, mivel a travesztia jellegénél fogva beszéli el a maga szókinccsével a fentebb stílusban valaha elbeszélte történetet. Itt azonban egyik történet sem beszélődik el, a „műfaj”-nak megfelelően kivágatokat kapunk. Ez a versszerűtlen, töredezett szöveg imitálja a verset, anyaga a szólásoktól József Attiláig, Arany Jánosig terjed, a „szado-mánia” alcím a horror műfaj népszerűségére rájátszva, annak vásárian primitív és keresetlen változatát adja. Ugyanakkor nem kíván másnak látszani, mint ami, az alcím eligazítását követi, hogy nemcsak a fentebb stílus történetet travesztálja, hanem a történetmondást egyáltalában: leegyszerűsítve, az epizódokat, a kitérőket mellőzve számoljon be az egymásra rímelő versszereplők „szado-mániá”-járól. A képmutogató(?) hol egyes szám harmadik, hol egyes szám első személyben számol be tudomásáról, amelynek hiányairól, bizonytalanságairól a ciklus utolsó verséből értesülünk. Érthetjük ezt olyképpen, hogy a ciklusban elbeszélte kis-elbeszéléseknek nincsen tanulsága, a történet ugyan lezárul, de nem bizonyos, hogy így történt, sőt, a vers-lét is némileg megkérdőjeleződik, mivel a nyomatékosságnak szánt záró versszakban csak jóindulattal fedezhetjük föl az asszonánc nyomát, az előző versszak x-a-y-a rímelésével (asszonáncával) szemben. A végső lezárás a történettől vett búcsú, amely nem mellőzi a groteszk elemet, hiszen a személyes megnyilatkozásból váratlanul vezet vissza a ciklus történetébe. Az idézet sorainak ütemezése a költészetben kevésbé gyakorlott „előadó” versbeszéde szerint alakul:

*Zúg az éji bogár, de már
nem megy fejjel a falnak,
s hogy nem értek semmit,
csak ez zavarhat.
Nem tudom, nem tudom,
hajtogatom egyre,
Kemál és Amál,
nyugodjatok békében.*

S bár eszerint a történet a végére ér, ez korántsem jelenti azt, hogy először ért a végére. Hiszen a befejező két sor már az *Én mentő vagyok I.*-ben felbukkant. Így nem a kronológia zárt rendje szerint mutogattatnak a képek, jóllehet nem teljesen önkényesen, hanem eseményt és emlékezést váltogatva. Mint ahogy az egyes szám első személy kiléte sem minden esetben bizonyos, az elbeszélő nem feltétlenül egy és ugyanazon személy. Nem szól egyetlen elbeszélő (képmutogató) léte mellett, hogy az elbeszélés modalitásában nincsen változás; viszont olykor csak a „szado-mánia” trivialisitása kap hangot, sem Kemál, sem Amál nem jelenik meg a versben. A több ízben kimondott nem tudom mindenképpen „hiteles” kijelentés. Mint ahogy a vendégszövegek „travesztálva” hitelesítik a címet kibontó történetet, ezt látjuk például a *Dunának, Oltnak egy a vére* című versben, vagy az *Amál a siralomházban* címűben, amelynek kezdetét érdemes idézni: „Oránból jöttél, nem virággal, / feleseltél a jóanyáddal...”; találunk olyan szöveget is, amely az új-populáris szövegnek megfelelő létmódot szövi a versbe, az operettsláger sorait csattanóvá alakítva, miközben megjelöli a vitapartner - az akadémiai tudomány „nyelv művelésé”-ben. A tudományos szöveg travesztiája ugyan csak utalásszerűen jut helyhez, nem is a versben, hanem lábjegyzetben (tudományos apparátus!), mivel a „főszöveg”-ben nem férhet el az autotematizáció. A vers „nyelvújítása” a lábjegyzetben szereplő koholt analógiával „igazolódik”, s így az autoriter tudományosság is bevonódik a travesztiába. A vers és a lábjegyzet együttese nem kevésbé utal a kortárs költészet némely darabjára, amelyben elidegenítő effektusként térít el a líraiság hangulatiságától. Itt erre nincsen szükség, hiszen - mint a ciklus más darabjában - a depoétizálás következtében az említett új-popularitás kizárja a versből a hagyományos értelemben vett líraiságot. Az önnön szavait értelmező elbeszélő saját elbeszélését véli kétségek fölött állóvá tenni azáltal, hogy két ízben is kiszól a versből, „szakmai”-ként előadva naiv nyelvészkedését.

Az akcibildes Kemál

*Kicsoda hát Kemál?
Lelke mint a tűznek,
ő az, kit az asszonyok
kegyelnek meg úznak.
Kemál néha sportol,
de még nem bedibild,*

karján a tetova
legújabb akcibild.
Kemál kemény legény:
a ruhához neki Amál kell,
ezt ő sosem felejtí el,**
mert gyors az élet.*

Ennyi kérdés(esség) után adhat-e még valamit a következő két ciklus? Ami a leginkább szembeűnő lehet: nem bukkanunk közvetítő médiumra. A Sehonnán versben a leginkább a költészetre látás, a költészettelfogás áttételesen is személyes aspektusairól igyekszik versbeszédet közölni, a Térszűkületben főleg (tematikailag) szerelmes verseket találunk. Mindkét ciklus azonban a kétség verseit tartalmazza, a vers beszélője nem elbizonytalanít, a maga elbizonytalanodását rója versbe, a cinizmusig hatolóan ironizál, hogy ne kelljen vallomásos lírát művelnie, megkísérli, hogy mellé-beszéljen, aztán valamiképpen mégis csak sor kerül a versre, még ha önnön magától eltávolítóan is. Gondosan vigyáz arra, hogy ne érzékenyüljön el, pedig olykor nagyon is arrafelé tart a beszéd. A költészetben-lét a beszélő számára túlságosan patetikusnak tetszik, ezért - ha mással nem - szófacsarással irányítja más vágányra a versmenetet. Ennek a ciklusnak nincsen, nem lehet derűs pillanata, itt a játék helyett keserves küzdelmet kapunk (feltehetőleg) a versért, a szóért, a vers révén megképződhető(?) létért. Az éj anyala nem elsősorban a kozmikus (ott)hontalanság verse, hanem ewel párhuzamosan a verskeresésé is; a versléthez eljuthatás problematizálódik, hiszen ahhoz, hogy létre jöjjön a vers, az a világ is szükséges, amely ebben a versben fogható csupán át. A verset záró elidegenítő effektus, az akár ironizálóan is érthető jelző jelenti a jelenségre ráismerés komor meghittségét:

*Mióta a verstől nem
tőled félek éjszaka.
S ha eljön az éj szaka
ágyból kelek és haza*

*megyek hol még nincsenek
emberek sem haza
csupán virág illata
az illatban meg ott lebegsz
halál híres angyala.*

Értéke fosztott-fosztott világba kalauzolja a vers. Két írásjel tagolja, az első két sor bejelentését így kijelentésnek foghatjuk föl; s hogy mitől fél valójában a vers lírai hőse(?), csak az utolsó sorban tetszik ki, amelyet szintén pont zár le. E két-két sor eszerint egymással párhuzamos, ami közöttük elterül, az a világ. Mind az első rész, mind a záró passzus megleli módosult vonatkozását a középső részben, az éjszaka fölbomlik, a határozóraggal ellátott főnév: illatban megszemélyesedik, miután az „illata” már előlegezte megjelenését. E szigorú szerkesztés a megkettőződöttséget ellensúlyozza; s bár a világban, sem térben, sem időben (éjszaka, ágyból, haza, majd megint haza, talán más jelentésben), nem lehetséges a meg/elnyugvás, a verskezdő két sor a központozás elmaradása miatt fokozottan többértelművé válhat, mind a „verstől”, mind a „nem” után állhatna írásjel. Bármiként olvassuk: a vers a versvégi ponttal megteremtődik ugyan, de a fenyegetettség sem múlik el, ekképpen a vers sem védelem. Ezt látszik erősíteni a ciklus több darabja, sorban mindjárt a következő, beszédes címmel (*Egyszer már véget ért*): „s mégisincs mivégre, / miről, hol és kivégett / szól a dal”; nem kevésbé ez a szorongás köszön vissza a József Attilát és Baka Istvánt idéző *Ettől félttem, ettől* soraiban; a *Nem sokat, de éltem* első versszakában a nyelvi destrualás vonja vissza a vers tragizáló mozdulatát:

*Félttem mindig a verstől,
felfalja egyszer a testem.
Mindig csak módjával
ími, nem túl személyesre,
s ha a vad túlságosan
jönne, retir azonnal.*

Ami marad, a töredékeire hullott (vers)univerzum, versdarabok innen-onnan. Játék ez? A torzult idézetek a századelős szétesettség-élményt (Adyét, Rilkéét) szembesítik korábbi (Csokonai: Magyar! Hajnal hasad...) és későbbi (József Attila) szövegekkel, hogy versemlékezet egy trivializálódott szöveggé integrálódjék. Kihasználva a szó homonímiáját úgy ad „költészettörténetet” a beszélő (Csokonaitól Sántha Attiláig), hogy még a trivializálódott-depoetizált szövegekörnyezetben sem felejtődik el a mindig változó, mindig új okoktól fennmaradó létélmény.

Magyar! Hasad

*I.
Magyar! hasad
ha nagy*

hasadsz.

*II.
A nagykabát is aluszik,
máma még hasadsz tovább,*

Kisbalázs.

III.

Máma még.
Nem ittunk semmit.

Hogy hasadjunk tovább.

A *Térszűkület* - ezek után szinte természetesen hangozhatna - sem a boldog szerelem verseit rendező ciklusba, igaz, a kesergő szereleméit sem. Ám talán ebben az játszik szerepet, hogy a lírai beszélő itt sem távolodik a világot eleve gyanúval, önmaga oltalmára szabott iróniával szemlélő magatartásától. S ha az előző ciklusoknál helyenként mérsékeltebben is, az understatement ekkor sem hagyja el a lírai ént, a vallomáslíra fordulatait legfeljebb nyomokban engedi átútni a versek szövetén. Mind a beteljesülés ígérete, mind a csalódás-elválás jórészt egyazon hangon szólal meg, az elérzékenyülésig, a meghatódásig sosem engedi eljutni a verset, olvasóját. Hol egy erős költőtől vett idézettel való munka köti le figyelmét, miközben szerelmi kalandról ad számot, hol egy töredezett beszéd szab gátat az érzelmei nyelvének, máskor a sokféle-sokféle utalás rántja le a verset a meghódítandó magasságból, olykor a hangvétel (ismétlem) trivialisitása jelöli ki a versbeszéd határait: „Te gyümölcslé, én vodka, / milyen jól keveredne.”

Egymást kizáró elemek, „világok” korántsem békésen férnek meg a versben, egyszerre érzékeltek a regiszterváltásban rejlő lehetőségeket és a legjobban ideillő „regiszter” keresését. Mert, míg az író első két ciklusa megszólalási módokat ajánlott, a két záró ciklus lényegében összhangba kerül a kortárs lírának már ismert törekvéseivel. A tájnyelvi versek, a szado-mániákat travesztáló, képregényre emlékeztető verstörténetek eltávolítanak az igen differenciált és sokféle, egymásban is kételkedő kortársi „elvárások”-tól, a záró ciklusok jórészt visszazárnak oda, ahonnan az első két ciklus ki akart lépni. A „gügye” meg az érdeklődést nem keltő ironikus önjellemzés a kötet első felére áll, a másodikra nemigen, bár ott sem komorul el teljesen a lírai hangvétel, ám „játékossága” igencsak kortársi költői megnyilatkozásokra emlékeztet.

Mindebből nem következik, hogy a kötet első felét „dicsérném”, a másodikat (ha éppen nem marasztalnám el is, inkább csak) leírnám. Mivel sem az első rész olvastán támadt némi tanácsstalanságom, sem a második rész végiglapoztán történő ráismeréseim nem vállal(hat)ják az ítékezés, a besorolás, még csak az alaposabb hasonlítás feladatát sem. Annyi bizonyos, hogy Sántha Attilának nem pusztán (merészebb) tárgyválasztása, nem kizárólag kevésbé programos versbeszéde alakult át az első kötethez képest, hanem tájékozódása, kísérletező kedve lett szélesebb körű, előadásmódja felszabadultabb. Ugyanakkor ez a líra, mert azért líra, a leginkább tájékozódásával, keresésével, ajánlataival, nem utolsósorban különbözni akarásával (olykor: akartságával) ébreszthet figyelmet. Igaz, a tartalomjegyzéket követő verse, a nem túl szerencsés szójátékú *Sír(ra)felirat* mintegy összegzi a kötet általa értéknek vélt eredményeit: a széttört beszéd, az elemeire bontott szó, az önmagán gúnyolódó rímjáték, az obszcenitás határáig merészkedő fordulat, mindez önmagában és együttesen valóban lehet korszerű-kortárs költészet, de nem bizonyosan az. Azt feltétlenül elismerem, hogy a leginkább az első két ciklus feltételezett olyan kérdéseket, amelyek a kortárs lírai tendenciákra, lírai létmódokra általában vonatkozhatnak. Egy második kötet még többnyire nem perdöntő bizonyíték, Sántha Attila esetében előrelépés az első kötethez viszonyítva.

Kortárs verseket, versesköteteket lapozgatva (nemcsak magyarokat) feltűnik, mily látványosan tetszik át a versszöveget és -szöveget a versképzés „hogyan”-ja; mily mértékben lesz maga a vers a vers tárgya, a mesterség nem feltétlenül lepleződik le, ám nagyon el sem rejtőzik. Mintha, rossz szóval élve, a *csinálmány*-jelleg tudatosítása lenne nem egyszer az igazán fontos. És még azok esetében is, akik oly magától értetődően poéták, a kritikus ott is előszövegekre vadászik, intertextuális viszonyrendszert vázol föl, mivel efféle készletés maguktól, a költőktől érkezik. És most meg sem említem az álarcukat, sőt: maszkjaikat cserélő költőket, a több életűeket (mint Pessoa). Vajon elsősorban a szubjektumfelfogások költői és elméleti változásai eredményezik ezt a rejtőző-öntematizáló-ön(le)leplező játékosságot? Nyilvánvaló, hogy egy második kötetes, a kötetből kiolvashatóan elméleti tájékozódású, művelt költőt magával ragad a kortárs líra, költőtársaihoz hasonlóan válogat az elutasítandó, félreolvasandó, integrálandó előszövegek között. Előd költőfigurák, költészetváltozatok létrehozása nem látszik vonzani érdeklődését, megteremti hát a kortárs regionális költőfigurát; az alul- és deretorizálás divatáramától úgy próbál megszabadulni, hogy a populáris regiszterre vonatkozó elméleti előfeltevéseire támaszkodva kikísérletez egy műfajt, amelyben működtethetők az új-popularitás „rekvizitumai”. Körülbelül idáig jutottam el olvasás/írás közben. Talán nem „csalpa vak remény”, hogy Sántha Attila következő verseivel, kötetével ennél jóval messzebb jut. Erre utaló „adalékok” - úgy hiszem - vannak ebben a kötetében.

* Az első lábjegyzet. "szerény javaslat a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvi szakosztálya, személyesen Kosáry Domokos úr részére: a nyelvi redundanciát kiitató a "tetoválás" konkrét főnév a tetovával helyettesítendő, a ház-házal-házalás példájára. Lásd: tetova-tetová-tetoválás."

** A második lábjegyzet. "az akcibild kötelez".